

Lars P. Haga

Erobrernes kart: Sovjetiske litterære, vitenskapelige og kulturelle aktørers mentale kartlegging av Øst- og Sentraleuropa, 1944–1953

Avhandling for graden philosophiae doctor

Trondheim, april 2011

Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet
Det humanistiske fakultet
Institutt for historie og klassiske fag

NTNU

Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet

Doktoravhandling for graden philosophiae doctor

Det humanistiske fakultet
Institutt for historie og klassiske fag

© Lars P. Haga

ISBN 978-82-471-2733-9 (trykt utg.)
ISBN 978-82-471-2734-6 (elektr. utg.)
ISSN 1503-8181

Doktoravhandlingar ved NTNU, 2011:100

Trykket av NTNU-trykk

Forord

Under arbeidet med denne avhandlingen har naturligvis den største hjelpen kommet fra veilederen min, professor György Péteri. Det er vanskelig å overvurdere verdien av de faglige råd, veiledning og inspirasjon jeg har fått av György i løpet av det siste tiåret. Han veiledet meg også i arbeidet med hovedoppgaven min, som denne avhandlingen på mange måter er en oppfølger til. I tillegg støttet han meg i arbeidet med de prosjektbeskrivelsene som til slutt gav uttelling i form av et ph. d.- stipend. Jeg er takknemlig for at Det humanistiske fakultet, NTNU, hadde tro på prosjektet og valgte å finansiere det.

Miljøet jeg har hatt rundt meg med Program on East European Cultures and Societies (PEECS) i Trondheim har også vært av veldig stor verdi. Avhandlingen har blitt til som en del av PEECS' internasjonale forskningsprosjekt ”*Imagining the West – Perceptions of the Western Other in Modern and Contemporary Eastern Europe and Turkey.*”¹ I det jeg skriver dette har det innenfor rammene av ”*Imagining the West*” blitt produsert et temanummer av tidsskriftet *Kritika*, en redigert bok, og to til doktoravhandlinger er under arbeid.² Jeg har altså langt fra vært alene i arbeidet. På prosjektets workshops og seminarer i Manchester, Istanbul og her hjemme i Trondheim har jeg hatt anledning til å presentere deler og tidlige utkast av avhandlingen min og diskutert dem med spesialister på området. I tillegg til workshopene til ”*Imagining the West*” har jeg også på PEECS' faste lokale seminar fått lagt fram utkast av kapitler til avhandlingen. Dette har gitt meg anledning til å få en allsidig tilbakemelding på forskjellige sider ved tekstene.

Jeg vil også takke øvrige ansatte og tidligere medarbeidere ved Institutt for historie og klassiske fag som har gjort sitt med å motivere meg underveis, og kommet med forskjellige innspill. Spesielt vil jeg takke Jan Frode Hatlen, Sigurd Sverre Stangeland, Jon Olav Hove, Erik Ingebrigtsen og Aleksandra Witczak Haugstad som tok på seg å lese og kommentere utkast i den mest hektiske innspurten av avhandlingsarbeidet.

¹ Mer informasjon om prosjektet fines på PEECS' hjemmesider: http://www.hf.ntnu.no/peecs/home/index.php?option=com_content&task=view&id=55&Itemid=60 nedlastet 06.07.10.

² *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History 9,4 (Fall 2008)*, György Péteri (Ed.), *Imagining the West in Eastern Europe and the Soviet Union*, University of Pittsburgh Press, Pittsburgh 2010, Camilla Nereid, *The Identity Politics of Modernization; Nationalism, Islam and the West in Kemal Atatürks Turkey*, ph.d.-avhandling under arbeid ved NTNU, planlagt ferdig 2010, Ingeborg Stensrud, *Soft Power Deployed: The Ford Foundation's Involvement in Eastern Europe 1957-69*, ph.d.-avhandling under arbeid ved NTNU, planlagt ferdig 2011.

En stor del av innsamlingen av empirisk materiale for avhandlingen gjorde jeg i løpet av to besøk ved det glimrende forskningsbiblioteket til School of Slavonic and East European Studies (SSEES), University College London, og to ved det Russiske vitenskapsakademiets arkiv i Moskva. For å organisere adgang til SSEES' bibliotek er jeg stor takk skyldig til Wendy Bracewell. Steven i biblioteksstaben var hjelpsom, vennlig og imøtekommende i alt som hadde med det daglige arbeidet der å gjøre. Aleksandr Stykalin ved Institutt for slavistikk (*Institut slavianovedeniia*) ved det Russiske vitenskapsakademiet, var til uvurderlig hjelp og støtte for meg i arkivarbeidet i Moskva. Aleksandr har ikke bare hjulpet med råd og veiledning, men også med tilgang til akademiets arkiv. Han kunne også henvise meg til Aleksei Kuznetsov og medarbeiderne hans på Vitenskapsakademiets internasjonale seksjon for visumstøtte. Jeg er svært takknemlig for innsatsen Aleksei og medarbeiderne hans gjorde for å manøvrere alle papirene mine gjennom det russiske visumbyråkratiet. Elena Georgievna, lesesalsansvarlig ved Arkivet til det Russiske vitenskapsakademiet (A RAN) kan jeg heller ikke få takket nok. Den kombinasjonen av vennlighet og profesjonalitet som hun mottok og behandlet både meg og de andre brukerne av arkivet med var i en klasse for seg. Jeg må også få takke Eirik Lund som stilte et rom i sin sentrale Moskva-leilighet til rådighet, en verdifull tjeneste i en av verdens dyreste byer.

Til slutt må jeg takke Linda, Aleksander og Andreas (som jo ikke vet om noe annet, ettersom han ble født etter at jeg hadde påbegynt arbeidet!) for tålmodigheten og forståelsen for at jeg har vært både fysisk og mentalt fraværende i kortere og lengre perioder.

Trondheim, 16. Desember 2010

Innholdsfortegnelse

1 Innledning.....	7
2 Konseptuell erobring: Mentale kart.....	11
2.1 Innledning.....	11
2.2 Den mentale kartleggingens operasjoner	14
2.3 Mental kartlegging – anvendelse.....	18
2.4 Et eksplisitt politisk mental-mappingprosjekt: Friedrich Naumann og <i>Mitteleuropa</i> 20	
2.5 Mentale kart som politisk beslutningsstøtteverktøy: Samuel Huntington og ” <i>The Clash of Civilizations</i> ”	24
2.6 Mentale kart og identitetskonstruksjon som historisk og politisk forklaring.....	27
2.7 Sovjetunionen og mentale kart. Verdiladete metaforer og hierarkier	32
3 Litterær erobring: Konstantin Simonov og Oles’ Honchars bilder av Østeuropa ved krigens slutt	37
3.1 Innledning.....	37
3.2 Konstantin Simonov og Oles’ Honchar – like og ulike sovjetiske forfattere.....	38
3.3 Sovjetisk mytebygging om krigen.....	47
3.4 <i>Under kastanjetrærne i Praha</i> . Sammendrag av handlingen	48
3.5 <i>Fanebærerne</i> . Sammendrag av handlingen.....	50
3.6 Den sovjetiske romanen og mental kartlegging	52
3.7 Skuffelse over Europa. Levestandardsgapet	54
3.8 Lidelseshierarkiet	57
3.9 Kul’turnost’ eller meschanstvo. Systemisk relativisme	60
3.10 Sønnene lærer fedrene. Mentorforholdet snudd på hodet	63
3.11 En åpen familie eller en lukket? Inkludering og grensesetting mellom mennesker. 67	
3.12 To kjærlighetshistorier på tvers av systemgrensen	68
3.13 Overgrep og plyndring	70
3.14 Skjulte fiender, stil og representasjon	74
3.15 Exit – perspektiver på framtiden, gradualistisk politikk og de vestallierte	78
3.16 Konklusjoner	82
4 Vitenskapelig erobring: Sovjetiske forskningsinstitutter og definisjonen av de europeiske folkedemokratiene, 1944-1953.....	85
4.1 Innledning.....	85
4.2 Instituttet for verdensøkonomien, 1924-1947	86
4.3 Øst- og Sentraleuropa – små flekker på Instituttet for verdensøkonomis sovjetiske verdenskart	90
4.4 Manglende og vakkende regionalisering	94
4.5 Nytt demokrati, folkedemokrati og plebeisk demokrati. Nye politiske konsepter fra Øst- og Sentraleuropa.....	101
4.6 Zhdanovshchinaen og Instituttet for verdensøkonomien	105
4.7 ”Demokrati av en ny type.” Evgenii Vargas artikkel i <i>Mirovoe khoziaistvo</i> nr 3 1947	110
4.8 Øst- og Sentraleuropa i ”Varga-debatten” i mai 1947	114
4.9 Fortsettelsen av Vargadebatten, Szklarska Poreba og delingen av verden i to leire 121	
4.10 Sammenslåingen av Instituttet for verdensøkonomien og Institutt for økonomi ...	123
4.11 Seksjonen for folkedemokratiske land under Institutt for økonomi.....	125
4.12 Fra nytt demokrati til folkedemokrati og spørsmålet om proletariatets diktatur... 130	
4.13 Tidsforskyvninger. Tilbakedatering av folkedemokratiets sosialistiske karakter og NEP som sammenligningsgrunnlag	137
4.14 Ett steg etter.....	144

4.15 Konklusjoner	147
5 Erobrerne. VOKS og reforhandlingen av sovjetisk identitet etter andre verdenskrig.....	151
5.1 Innledning.....	151
5.2 Om VOKS	153
5.3 VOKS' mentale kart over Øst- og Sentraleuropa.....	156
5.4 Mellom likeverd og overlegenhet	157
5.5 Optimisme, skepsis og en undervurdert region.....	163
5.6 Kronologisk relativisme etter 1948 – besøkende fra framtiden	167
5.7 De problematiske andre på innsiden og ikke-eksistensen av en entydig sovjetisk modell.....	171
5.8 Konklusjoner	178
6 Konklusjoner	181
6.1 Å binde sammen og å sammenligne: fra forvirring til folkedemokrati.....	181
6.2 Å befolke: systemgrense og generasjonsgrense	184
6.3 Å tale til: Ett steg etter eller Akilles' paradoks	187
7 Bibliografi og kilder	191
7.1 Bøker	191
7.2 Artikler og annet trykt materiale	197
7.3 Websider.....	202
7.4 Sovjetiske tidsskrifter	203
7.5 Kart.....	203
7.6 Arkivmateriale.....	203

1 Innledning

Etter andre verdenskrig tok Sovjetunionen så å si hele Øst- og Sentraleuropa militært i besittelse, og de fortsatte å dominere mesteparten av regionen politisk fram til 1989. Temaet for denne avhandlingen er hvordan ulike sovjetiske spesialister; forfattere, forskere og kulturbyråkrater, samtidig tok Øst- og Sentraleuropa intellektuelt i besittelse på vegne av Sovjetunionen.

I den forstand er denne avhandlingen på mange måter en fortsettelse av det arbeidet jeg startet med min hovedfagsoppgave i 2000 – over ti år tilbake i skrivende stund. Oppgaven skulle være en undersøkelse av håndteringen av kulturelle forbindelser mellom Sovjetunionen og landene i Øst- og Sentraleuropa i etterkrigstiden. Under forskningsoppholdet mitt i Moskva høsten 2001 viste det seg at arkivene inneholdt få og magre spor etter faktisk saksbehandling, men jeg fant en rekke rapporter fra reisende spesialister som hadde besøkt Europa på oppdrag av den sovjetiske kulturutvekslingsorganisasjonen VOKS.³ Innholdet i disse slo meg som overraskende, merkelig, og til og med latterlig. Det var klart at disse reisende spesialistene så på verden med helt andre briller enn mine. Dermed begynte jeg seriøst å interessere meg for mental kartlegging, eller *mental mapping*, det vil si hvordan mennesker oppfatter og framstiller, eller konstruerer, geografiske og politiske enheter. I det første kapittelet av denne avhandlingen, **Konseptuell erobring: Mentale kart**, utdyper jeg hvordan slik mental kartlegging foregår, hvordan den kan analyseres og hvorfor en slik analyse er et viktig bidrag til å forstå både det sovjetiske prosjektet i Øst- og Sentraleuropa og lignende imperiale prosjekter.

I hovedfagsoppgaven min gjorde jeg en nær analyse av rapportene til sovjetiske spesialister som hadde besøkt Tsjekkoslovakia ved tre forskjellige anledninger i andre halvdel av 1940-årene. Jeg satt igjen med mye ubrukt materiale fra VOKS som kunne brukes til å belyse denne avhandlingens problemstillinger. Med sine utstrakte kontakter med utlandet var VOKS' medarbeidere og utsendte delegasjonsmedlemmer tvunget til stadig å forholde seg til de mange dilemmaene som oppstod når man skulle definere en sovjetisk identitet i forhold til verden utenfor. Med etableringen av folkedemokratiene i Øst- og Sentraleuropa fikk disse

³ *Vsesoiuznoe obshchestvo kul'turnoi sviazi so zagranitsej*, "Det allsovjetiske selskapet for kulturelle forbindelser med utlandet." Se kapittel 5.

problemstillingene en ny dimensjon, da disse statene nå eksplisitt tok Sovjetunionen som et forbilde for sin egen samfunnsutvikling. Dette er emnet for kapittel 5 i avhandlingen:

Erobrerne: VOKS og reforhandlingen av sovjetisk identitet etter andre verdenskrig.

I forbindelse med arbeidet med hovedoppgaven kom jeg også borti den såkalte ”Varga-debatten”, etter direktøren til Instituttet for verdensøkonomien og verdenspolitikken (*Institut mirovogo khoziaistva i mirovoi politiki*) ved det Sovjetiske vitenskapsakademiet, Evgenii (Jenő) Varga. Dette var en av de store vitenskapelige debattene i Sovjetunionen på andre halvdel av førtitallet, hvor blant annet de øst- og sentraleuropeiske landenes politiske og økonomiske system var oppe til diskusjon. Instituttet for verdensøkonomien var ett av flere forskningsinstitutter som hadde som sin oppgave å produsere kunnskap om utlandet for den sovjetiske politiske og administrative ledelsen. Etter hvert som jeg utviklet prosjektet mitt så jeg at dette instituttet og publikasjonene deres ville være et fruktbart forskningsobjekt.

Kapittel 4 i denne avhandlingen min er en analyse av hvordan forskerne ved Instituttet for verdensøkonomien og andre sovjetiske forskningsinstitusjoner strevde med å konstruere et sammenhengende vitenskapelig mentalt kart over Øst- og Sentraleuropa i et hurtig skiftende politisk klima: **Vitenskapelig erobring: Sovjetiske forskningsinstitutter og definisjonen av de europeiske folkedemokratiene, 1944-1953.**⁴

Arbeidet med dette kapittelet førte meg til SSEES, School of Slavonic and East European Studies, University of London, og det glimrende forskningsbiblioteket der. Under dette oppholdet benyttet jeg anledningen til å lete etter opplysninger om VOKS’ visepresident Aleksandr Karaganov, og oppdaget at hans venn og jevnaldrende, forfatteren Konstantin Simonov, hadde skrevet et skuespill med handlingen lagt til Tsjekkoslovakia like etter krigen. Mens jeg forfulgte dette litterære sporet fant jeg ut at en annen forfatter som jeg hadde støtt på i sammenheng med arbeidet med VOKS, ukraineren Oleksandr (Oles’) Honchar, hadde skrevet en romansyklus om sovjetiske soldater i Øst- og Sentraleuropa mot slutten av andre verdenskrig. Dermed hadde jeg to verker skrevet av framstående sovjetiske forfattere, som eksplisitt tok for seg det sovjetiske forholdet til Øst- og Sentraleuropa etter andre verdenskrig. Det mentale kartet de konstruerte over Øst- og Sentraleuropa er temaet for kapittel 3:

⁴ I skrivende stund er en versjon av dette kapittelet under publisering på fransk: ”Imaginer la démocratie populaire. L’institut d’économie mondiale et la carte mentale soviétique de l’Europe de l’Est (1944-1948)”, til trykking i *Vingtième Siècle. Revue d’histoire*, No 109, januar 2011.

Litterær erobring: Konstantin Simonov og Oles' Honchars litterære bilder av Østeuropa ved krigens slutt.

Selv om dette altså er det emnet jeg sist satte i gang å arbeide med, har jeg av hensyn til kronologien valgt å plassere det først av de tre empiriske kapitlene. På grunn av den tematiske nærheten mellom dette kapitlet og kapitlet om Instituttet for verdensøkonomien valgte jeg å plassere dette like etterpå. Kapitlet om VOKS – der dette prosjektet en gang begynte – har jeg plassert sist.

Med dette kan jeg nå belyse konstruksjonen av sovjetiske mentale kart over Øst- og Sentraleuropa slik den ble utført av tre ulike grupper av relevante aktører: med blikket til to skjønnlitterære forfattere med personlige erfaringer fra regionen, gjennom forskningen ved Instituttet for verdensøkonomien, og fra ståstedet til kulturbyråkratene i VOKS. Kapitlene er skrevet med tanke på å kunne stå på egne ben som vitenskapelige artikler med minimale endringer. En viss overlapping og gjentakelse mellom dem er derfor uunngåelig. I tillegg tar hvert kapittel for seg historiografien som korresponderer til hvert enkelt emne. Som avslutning har jeg samlet de viktigste felles konklusjonene som jeg mener kan trekkes ut av alle de tre empiriske kapitlene.

2 Konseptuell erobring: Mentale kart

2.1 Innledning

De tre empiriske kapitlene i denne avhandlingen bindes sammen av begrepet *mental mapping*, eller *mental kartlegging*. Det er et begrep som finnes innenfor persepsjonspsykologien, hvor det referer til hvordan vi som mennesker prosesserer, lagrer, henter fram og bruker informasjon til å orientere oss romlig.⁵ Slik jeg vil bruke det her har det imidlertid en videre betydning, og kildematerialet mitt er av en annen art. Studiet av mental kartlegging, som jeg bruker det, er studiet av hvordan mennesker forestiller seg land og regioner og menneskene som bor der, hvordan de setter navn på dem, avgrenser dem mot resten av verden og eventuelt rangerer dem hierarkisk mot andre folk og regioner. Disse forestillingene henger intimt sammen med hvordan mennesker tenker på seg selv, eller med andre ord hvordan vi konstruerer vår identitet. Hvordan mennesker forstår egen og andres identitet er et utgangspunkt for å forstå og forklare menneskers handlinger. Dermed er studiet av mental kartlegging en fruktbar metode for å utdype, forklare og forstå en politisk, hendelsesmessig historie som i store trekk alt er godt kjent, slik tilfellet er med historien om Sovjetunionen og Øst- og Sentraleuropa i etterkrigstiden.

Uttrykket mental kartlegging har jeg hentet fra Larry Wolffs *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment* fra 1994. Her har Wolff påvist en dreining i den europeiske forståelsen av Øst- og Sentraleuropa, og hvordan man i opplysningstiden gikk over fra å plassere skillet mellom det siviliserte og det barbariske Europa mellom Nord og Sør til å plassere det mellom Øst og Vest. Wolff påpeker i introduksjonen til boken hvordan dette grunnleggende skillet har vedvart, og ble forsterket av delingen av Europa mellom Øst og Vest under den kalde krigen. Han mener å være på sporet av oppkomsten til en langvarig struktur i hvordan man har tenkt på og om Europa de siste tre hundre årene.

Boken og forfatteren som kan sies å være inspirerende for hele genren, Edward W. Saids *Orientalism* fra 1978 tar for seg samme type mentale konstruksjon av én region ut av et

⁵ Se for eksempel Rob Kitchin og Mark Blades, *The Cognition of Geographic Space*, I. B. Tauris & Co, London & New York 2002.

mangfold av politiske territorier.⁶ I denne boken har Said beskrevet hvordan en heller diffust definert "Orient", bestående av Nord-Afrika og Midt-Østen, ble konstruert i forhold til Vesten i en rekke vitenskapelige og skjønnlitterære verker. Selv om Said ikke benytter seg av selve begrepet, er innledningskapittelet til denne boken stadig en glimrende introduksjon til det å analysere mental kartlegging. Mariia Todorova og Vesna Goldsworthy har gjort lignende arbeider om konstruksjonen av Balkan i henholdsvis *Imagining the Balkans* fra 1997⁷ og *Inventing Ruritania. The Imperialism of the Imagination*⁸ fra 1998.

Alle de overnevnte forskerne har brukt et allsidig kildetilfang – reisebeskrivelser, brev, skjønnlitteratur, vitenskapelig litteratur og politisk essayistikk for å beskrive hvordan disse områdene har blitt kartlagt i en bred, kulturell forstand. Wolff, Goldsworthy og Said har da også alle litteraturvitenskapelig bakgrunn. Det de har felles er at de har sett på regioner som har blitt definert som perifere, underutviklede og mer eller mindre naturlige objekter for imperial innflytelse og kontroll. Motivasjonen deres er å avsløre og dermed bryte med innarbeidede tankemønstre som har en symbiotisk sammenheng med undertrykking og forskjellsbehandling av folk i regioner som har blitt konstruert som underlegne: Østeuropa, Balkan og Orienten. Wolff har formulert det slik, med referanse til Said:

*"Whether fanciful or philosophical, in a spirit of imaginative extravagance or of earnest erudition, the study of Eastern Europe, like Orientalism, was a style of intellectual mastery, integrating knowledge and power, perpetrating domination and subordination. As in the case of the Orient, so also with Eastern Europe, intellectual discovery and mastery could not be entirely separated from the possibility of real conquest."*⁹

I løpet av det lange 1800-tallet ble Østeuropa betraktet som et objekt som kunne forstås og forvaltes fra Vesteuropa, en prosess som kulminerte med fredsoppgjøret etter første verdenskrig, hvor statsgrenser ble tegnet opp og folkeforflytninger legitimert fra Paris' forsteder og slott:

⁶ Edward W. Said, *Orientalism*, New York 1978/1994.

⁷ Maria Todorova, *Imagining the Balkans*, Oxford University Press, New York & Oxford, 1997.

⁸ Vesna Goldsworthy, *Inventing Ruritania. The Imperialism of the Imagination*, Yale University Press, New Haven 1998.

⁹ Larry Wolff: *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*, Stanford University Press, Stanford, California 1994, s. 8.

”Diplomatic operations from afar upon the map of Eastern Europe became standard practice in the nineteenth century, and reached their culmination at Versailles after World War I, when the political geography of Eastern Europe was revised and recast from top to bottom.”¹⁰

Etter andre verdenskrig ble Øst- og Sentraleuropas politiske og demografiske geografi igjen drastisk revidert. I motsetning til i 1918 hadde Sovjetunionen denne gangen en sentral, om ikke den viktigste rollen i denne revisjonen¹¹, og skulle beholde sitt politiske hegemoni over Øst- og Sentraleuropa fram til 1989. Her gikk riktignok den militære erobringen stort sett *forut* for den intellektuelle bemektigelsen, selv om de to som vi skal se i kapittelet om soldatforfatterne Konstantin Simonov og Oles’ Honchar også kunne gå nærmest hånd i hånd. Ved å analysere sovjetiske eksperterers mentale kartlegging av Øst- og Sentraleuropa vil jeg bidra til å utdype og forklare den hendelsesmessige, politiske etterkrigshistorien til regionen, og komme fram til dypere innsikter i hva det sovjetiske eksperimentet egentlig handlet om. Hvordan ble disse statene klassifisert i Sovjetunionen? Hvilke ideologiske, politiske og kulturelle trekk ble reflektert i klassifiseringen? Hvordan ble den sovjetiske dominansen av disse statene rettferdiggjort? Hvordan influerte alt eksisterende sovjetiske identiteter på den mentale kartleggingen av Øst- og Sentraleuropa? Oppstod det nye aspekter ved sovjetisk identitet som følge av denne intellektuelle tilegnelsen av en rekke europeiske land?

I det følgende vil jeg gå gjennom den mentale kartleggingens operasjoner, slik Larry Wolff har formulert dem. Deretter vil jeg diskutere noen eksempler på hva slags mentale territorier som slik blir konstruert, før jeg gir noen eksempler på mental kartlegging: Først for å fremme en (geo)politisk agenda, dernest som et analytisk verktøy for beslutningstagere. Deretter vil jeg vise hvordan analyse av mental kartlegging kan brukes som forklaringsverktøy for historikere og samfunnsvitere, og hvordan mental kartlegging henger intimt sammen med identitetskonstruksjon og identitetspolitikk. Underveis vil jeg diskutere relevansen i forhold til den sovjetiske mentale kartleggingen av Øst- og Sentraleuropa, og til slutt peke på noen særegne sider ved sovjetisk og russisk mental kartlegging og identitetspolitikk som har betydning for avhandlingens emne.

¹⁰ Ibid, s. 364.

¹¹ I tillegg hadde Sovjetunionen i samarbeid med Hitler-Tyskland gjort en drastisk revisjon av Øst- og Sentraleuropas grenser og befolkninger i 1939-40, først på papiret i den hemmelige tilleggsprotokollen til Molotov-Ribbentrop-pakten, og deretter konkret med invasjoner, anneksjoner, deportasjoner og massedrap. Etter 1941 ble grensene og befolkningene igjen revidert av Tyskland i samarbeid med de øvrige aksemaktene og marionetteregimene i Øst- og Sentraleuropa.

2.2 Den mentale kartleggingens operasjoner

Larry Wolff gir ikke noen enhetlig definisjon av begrepet mental kartlegging, men ut i fra bokens innhold kan man trekke ut fire operasjoner som til sammen utgjør den mentale kartleggingsprosessen:

- 1: *Å binde sammen* (association)
- 2: *Å sammenligne* (comparison)
- 3: *Å befolke* (peopling)
- 4: *Å tale til* (Addressing)

Wolff bestemmer de to første operasjonene, *å binde sammen* og *å sammenligne* som de mest sentrale:

*"The operations of mental mapping were above all association and comparison: association among the lands of Eastern Europe, intellectually combining them into a coherent whole, and comparison with the lands of Western Europe, establishing the developmental division of the continent."*¹²

Dette er illustrert i innledningen til boken med det eksempelet på mental kartlegging som skal ha gitt Wolff startimpulsen til prosjektet: I 1783 skulle en pavelig utsending, Giovanni Archetti, til Russland. I den forbindelse bekymret han seg en hel del over den symbolske betydningen av eventuelt å måtte kysse Katarina den stores hånd:

*"From his experience in Poland he claimed to possess a special understanding of 'these northern countries,' thus associating Poland and Russia. There was, he observed, a gap between 'more cultivated nations' and 'those nations becoming cultivated at a later date.' The latter nations, 'the northern countries,' practiced an exaggerated etiquette, kissing hands for instance, in an attempt to equal 'the more genteel nations.'"*¹³

Den språkhandlingen Archetti begår her er nettopp *å binde sammen* Polen og Russland, ved å sette på dem den felles merkelappen "nordlige land", for deretter *å sammenligne* dem med en mer diffus gruppe land, like fullt *sammenbundet* under etiketten "de mer kultiverte nasjonene" (Men vi må anta at disse inkluderte Archettis Roma). Sammenligningen er eksplisitt

¹² Wolff 1994, s. 6.

¹³ Ibid, s. 13.

hierarkisk og koblet til en tenkt utviklingsmessig tidslinje– de ”nordlige landene” utmerker seg som både *senere* og *mindre* kultiverte. Å slik se etter de sammenbindende merkelappene og hva slags assosiasjoner som knyttes til dem må være en sentral del av en analyse av mental kartlegging. Maria Todorova har brukt hele det første kapittelet i boken sin: ”The Balkans; nomen” på nettopp å undersøke hvordan Balkan har blitt avgrenset og hva slags assosiasjoner ordet ”Balkan” har på ulike europeiske språk.¹⁴ Dette aspektet ved den sovjetiske mentale kartleggingen av Øst- og Sentraleuropa vil jeg særlig fokusere på i kapittel 4, hvor jeg undersøker dannelsen, avgrensningen og definisjonen av begrepet ”de europeiske folkedemokratiene” innenfor den sovjetiske utenlandsforskningen.

De egenskapene Archetti tilskrev disse nordlige, mindre kultiverte nasjonene ble båret av innbyggerne der. Det er nødvendigvis mennesker som ”*praktiserer en overdrevet etikette*”. Dette leder oss videre til den tredje operasjonen i mental kartlegging: å *befolke*. Larry Wolff har pekt på hvordan menneskene i Østeuropa ble plassert i den samme halvveisposisjonen mellom sivilisasjon og barbari som territoriene. For eksempel skrev tyskeren Georg Forster om hvordan han ble skremt da han først reiste inn i Polen:

*”It was the dilapidation, the filthiness in the moral and physical sense, the half-wildness (Halbwildheit) and half-civilization (Halbkultur) of the people, the sight of the sandy land everywhere covered with black woods, which went beyond any conceptions I could have formed.”*¹⁵

Her blir dystre menneskelige egenskaper sammenstilt med et like dystert landskap: Egenskapene til et territorium og menneskene som bebor det kan tydeligvis vanskelig skilles helt fra hverandre. Menneskene i Østeuropa ble definert som etterkommere av den antikke litteraturens barbarer med sentralasiatisk opphav: Skytere og sarmatere, for siden å bli assosiert først og fremst som slaver – også ungarere, albanere og rumenere. På samme måte som det mentale territoriet er gjenstand for sammenligning og hierarkisering, er også menneskene det. Det følger at jeg vil undersøke skildringen av menneskene i Øst- og Sentraleuropa i sovjetiske kilder. Først og fremst er det de skjønnlitterære kildene og arkivmaterialet til kulturutvekslingsorganisasjonen VOKS som vil være fruktbart i denne sammenhengen.

¹⁴ Todorova 1997, s. 21-37.

¹⁵ Georg Forster, brev fra Vilnius skrevet mellom 1784 og 1787, sitert i Wolff 1994, s. 337.

Mens Edward Said har understreket hvordan ”Orientaleren” har vært en ”absolutt annen” i forhold til Europeeren – som aldri kunne bli noe annet enn en kontrast for å framheve europeerens gode egenskaper eller et objekt for dominans, var ikke opplysningstidens syn på østeuropeeren nødvendigvis like pessimistisk. Til tross for sitt asiatiske opphav var de nå kommet inn i skumringslyset fra den europeiske opplysningstiden, og kunne på sikt kanskje oppdras til en europeisk standard. Maria Todorova har på samme måte kalt menneskene på Balkan for et ”ufullstendig selv” i motsetning til orientaleren som en ”absolutt annen”.¹⁶ Å undersøke hvordan forholdet mellom et sovjetisk selv og menneskene i Øst- og Sentraleuropa kan plasseres langs en slik skala mellom en absolutt annen og et ufullstendig selv vil være en del av min undersøkelse.

Dette potensialet for forbedring og reform som Larry Wolff og Maria Todorova mener at finnes i bildene av Østeuropa og Balkan, fører over til den fjerde operasjonen i mental kartlegging, *Å tale til*, i betydningen å instruere og forklare. I seksjonen av *Inventing Eastern Europe* med dette navnet tar Wolff for seg hvordan Voltaire, Denis Diderot, Jean-Jacques Rousseau og andre av opplysningstidens *philosophes*, for det meste fra trygg avstand i Sveits og Frankrike, skrev og talte med stor selvsikkerhet om og til henholdsvis Russland og Polen.

Voltaire la i sin korrespondanse med Katarina II store planer for å modernisere Russland etter sine egne idealer, inklusive å grunnlegge en koloni med sveitsiske urmakere. Han støttet også Polens deling som en ”edel sak”, og foreslo en tilsvarende deling av de osmanske besittelsene i Europa mellom Russland og Østerrike (eller snarere mellom Katarina og Maria Theresa). Voltaire så for seg at Katarina skulle være en agent for europeisering av disse halvbarbariske landene. Diderot, som faktisk besøkte St. Petersburg og møtte Katarina flere ganger, foreslo å grunnlegge et ”modelldistrikt” i Russland, som skulle virke som en siviliserende og opplysende kraft i det store riket:

”This district would be, by its relation to the rest of the Empire, what France is in Europe relative to the countries that surround it.”¹⁷

Med formuleringen sin avslørte Diderot at han så for seg sivilisasjonen som romlig lokalisert – den strømmet ut fra et sentrum, i Europas tilfelle Frankrike, et mønster som kunne reproduseres i Russland.

¹⁶ Todorova 1997, s. 18.

¹⁷ Denis Diderot, “*Observations sur le Nakaz*”, 1774, sitert i Wolff 1994, s. 232.

Rousseau, som Voltaire, besøkte aldri objektet for sin beundring og visjoner. I motsetning til Voltaire valgte imidlertid Rousseau seg Polen som sitt objekt, og han ble følgelig Katarinas fiende heller enn beundrer. Rousseau avviste Voltaire og Diderots universalistiske syn på den moderne sivilisasjonen, som med utspring i Frankrike skulle være egnet til å sivilisere både russere og polakker. Han understreket i stedet polakkenes kulturelle særegenheter, og hvordan de aldri kunne bli gjort til russere (og underforstått på lang sikt til franskmenn eller europeere). I motsetning til Diderot, som fornøyd hadde konstatert at russerne i St. Petersburg var blant de raskeste i Europa til å ”bli franske”, var Rousseau dypt skeptisk til den homogeniseringen av europeisk (overklasse)kultur han mente å se rundt seg:

”Today, there are no more French, Germans, Spanish, or even English, (...)There are only Europeans.”¹⁸

Med dette kan Rousseau regnes til pionerene for den moderne nasjonalismen. Kjernen i hans forbedringsforslag til polakkene var ikke å etterligne andre, men å bygge videre på deres egen arv.

Felles for alle disse opplysningstidsfilosofene var at Østeuropa, det være seg Russland eller Polen, ble mentale territorier hvor de kunne sette sine politiske ideer ut i livet, om enn bare hypotetisk og på trygg avstand. Østeuropa ble et forestilt laboratorium for radikal samfunnsendring, enten den var av Voltaire og Diderots frankosentrisk universalistiske eller Rousseaus protonasjonalistiske type:

”...Poland and Russia provided Rousseau and Voltaire respectively with alternative visions of Eastern Europe, the laboratory of ideological experimentation in which the Enlightenment explored political possibilities by performing theoretical operations within a hypothetical domain.”¹⁹

Den siste av den mentale kartleggingens operasjoner er altså å *tale til*, eller instruere, for å forandre, helst forbedre, det mentale territoriet som er *sammenbundet, sammenlignet* og *befolket*. I den sovjetiske kaldkrigs konteksten vil dette også være et sentralt tema. Det sovjetiske prosjektet i Øst- og Sentraleuropa hadde mange likheter med opplysningstidens. Det erklærte formålet var en gjennomgripende samfunnsendring, basert på den angivelig

¹⁸ Jean Jacques Rousseau, *Considerations sur le gouvernement de Pologne*, 1770-1772, sitert i Wolff 1994, s. 239.

¹⁹ Wolff 1994, s. 236.

rasjonelle, vitenskapelige marxismen-leninismen, med universelle globale ambisjoner. Som jeg vil vise senere hadde det sovjetiske prosjektet også en sterk nasjonalistisk side, hvor visse egenskaper og verdier ble ansett som eksklusivt sovjetiske, og hvor det i stor grad ble satt likhetstegn mellom å være sovjetisk og å være russisk. Den samme spenningen mellom universalistiske pretensjoner og nasjonal partikularisme som fantes i opplysningstiden kan altså gjenfinnes der. Hvilke framtidsperspektiver de ulike sovjetiske aktørene jeg har undersøkt i avhandlingen min hadde for Øst- og Sentraleuropa, og hvordan de forestilte seg selv som rådgivere, opplysere og fødselshjelpere for radikal endring der, er et spørsmål som behandles i alle de empiriske kapitlene i denne avhandlingen.

2.3 Mental kartlegging – anvendelse

Eksemplene over er tatt fra konstruksjonen av flerstatlige regioner, Balkan og Østeuropa. Den mentale kartleggingens operasjoner er imidlertid ikke begrenset til konstruksjonen av slike. Benedict Anderson, uten å bruke begrepet mental kartlegging, har vist hvordan det å skape en enhetlig nasjonalstat også er å konstruere et mentalt sammenhengende fellesskap ut av mennesker som aldri vil kunne kjenne hverandre på et personlig plan. Anderson kaller denne sammenbindingen for *forestilte fellesskap, imagined communities*.²⁰ Winichakul Thongchai har i *Siam Mapped* fra 1994²¹ undersøkt hvordan selve forståelsen av Thailand som en politisk enhet med klare grenser vokste fram parallelt med innføringen av moderne, vestlige kart. Thongchai har blant annet pekt ut hvordan Thailands grenser før 1851 ble definert punktvis, markert med grensestøtter plassert ved strategiske pass og vadesteder – altså punkter hvor fjell og vassdrag, de avgrensende naturformasjonene, eller ”naturlige grensene” kunne forseres. Thailandske kart var tegnet i et skrått perspektiv, og ikke direkte ovenfra, og ikke minst manglet de ytre (stats)grenser. Statsmakt ble konseptualisert som jurisdiksjon over befolkningssentra uten indre sammenheng seg i mellom, ikke som jurisdiksjonen over en hel, sammenhengende flate innrammet av en heltrukket statsgrense. Med dette peker Thongchai også på en beslektet ”språklig vending” i geografien, hvor det har vokst fram en litteratur som analyserer hvordan det tilsynelatende ideologisk nøytrale og vitenskapelig objektive topografiske kartet også uttrykker bestemte verdier og hierarkier.²²

²⁰ Benedict Anderson, *Imagined Communities*, revised edition, Verso, New York 1983/2006.

²¹ Winichakul Thongchai, *Siam Mapped: A History of the Geo-Body of a Nation*, University of Hawaii Press, Honolulu 1994.

²² Se for eksempel Denis Wood med John Fels, *The Power of Maps*, The Guilford Press, New York 1992, og John Brian Harley, red. Paul Laxton, *The New Nature of Maps. Essays in the History of Cartography*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore 2001.

Videre foregår også mental kartlegging når mennesker avgrensner og identifiserer seg selv eller andre med regioner innenfor en stats grenser, som ikke nødvendigvis følger indre administrative skillelinjer. Et eksempel er Katherine G. Morisseys bok om ”*The Inland Empire*”. Dette var en region i det vestlige USA, beliggende rundt byen Spokane i Washington, som også omfattet områder innenfor nabostatene Oregon, Idaho og Montana. Denne regionen ble avgrenset og definert mellom 1870 og 1910, men har i dag gått i glemmeboken og blitt erstattet av den nyere regionale og over(del)statlige regionen ”*Pacific North-West*”. Morissey kaller en slik region som har en eksistens og klar mening for mange mennesker, og gjerne er et uttrykk for politiske ambisjoner, men som ikke har noen klar institusjonell form, for et ”mentalt territorium” (*mental territory*).²³ Skulle vi finne et lignende fenomen i norsk historie må det være Vilhelm Krag's oppfinnelse av Sørlandet. I sin artikkel i Morgenbladet i 1902 konstruerte Krag en region, Sørlandet, som stadig er levende og som en stor mengde nordmenn, sørlendingene, identifiserer seg med. Sørlandet og sørlendingene både forener og splitter opp administrative enheter, ettersom kysten av begge Agderfylkene alltid har vært regnet til regionen, mens Sørlandets grenser har ligget diffust og bevegelige både i vest og øst mot Rogaland og Telemark, og i nord mot indre Agder og Setesdalen.²⁴

Disse to regionale, mentale territoriene, Sørlandet og *The Inland Empire*, begge oppstått omtrent samtidig, det ene stadig levende og det andre forsvunnet, demonstrerer et hovedpoeng i analysen av mental kartlegging. De mentale territoriene som skapes er historisk kontingente – de blir skapt av en eller flere aktører, noen ganger får de gjennomslag og blir dominerende, andre ganger går de i glemmeboka. Grensene deres er sjelden helt fastlåste, men gjenstand for forhandling og omskriving. I mellomkrigstiden var det for eksempel vanlig å regne mye større deler av Rogaland og Telemark til Sørlandet enn det som er vanlig i dag, når regionen av og til helt identifiseres med de to Agderfylkene.²⁵ Studiet av mental kartlegging kan gjøres både synkront – ved å ta for seg framstillingen av en geografisk enhet på et bestemt tidspunkt, men også diakront, ved å se hvordan et mentalt territorium oppstår, hvordan innholdet endrer seg over tid, og hvordan det eventuelt forsvinner igjen. I tilfellet med denne avhandlingen er det snakk om et diakront studium: jeg vil undersøke hvordan det mentale territoriet ”de

²³ Katherine G. Morissey, *Mental Territories. Mapping the Inland Empire*, Cornell University Press, Ithaca 1997.

²⁴ For en nylig analyse av regionsbyggingen på Sørlandet, se Dag Hundstad, ”Regionsbygging i sør.” i Bjørg Seland (red.), *Regionen - historiske perspektiver, aktuelle utfordringer*, Høyskoleforlaget, Kristiansand 2009.

²⁵ Hundstad 2009, s. 81.

europiske folkedemokratiene” ble konstruert etter andre verdenskrig. I likhet med *The Inland Empire* har de europeiske folkedemokratiene først oppstått, for så å forsvinne, for folkedemokratienes del svært brått i forbindelse med kommunistregimenes fall i 1989-90. Før andre verdenskrig tenkte man i Sovjetunionen på disse landene enten som en del av et større ”Vesten” eller som en del av ”Mellomeuropa”, ”Sørøsteuropa” eller ”Balkanske land”.

2.4 Et eksplisitt politisk mental-mappingprosjekt: Friedrich Naumann og *Mittleuropa*

Et eksplisitt og ambisiøst politisk stykke mental kartlegging ble produsert i 1915 av den tyske journalisten, politikeren og intellektuelle Friedrich Naumann. Han lanserte da, mens første verdenskrig raste, et prosjekt for en framtidig politisk orden i det han kalte *Mittleuropa*. Naumanns framtidige *Mittleuropa* er en eksemplarisk illustrasjon av flere av den mentale kartleggingens sentrale operasjoner: sammenslåing og sammenligning, kontrastering og avgrensning. Satt inn i den samtidige politiske konteksten illustrerer det også klart hvordan disse mekanismene kan brukes for å fremme et politisk prosjekt; Hvordan både fellesskap og fiendskap med språklige virkemidler gjøres naturlig og ønskelig.

Friedrich Naumanns *Mittleuropa* skulle være et politisk og næringslivsmessig forent område som skulle ha Tyskland innenfor sine 1914-grenser og dobbelmonarkiet Østerrike-Ungarn slått sammen til én stat som sin kjerne. På sikt skulle det tiltrekke seg alle landene i Europa som stod utenfor den engelsk²⁶-franske Vestalliansen og det Russiske keiserriket.

Tyrkia ble som alliert med Tyskland og Østerrike rost av Naumann, men han holdt det utenfor kjernen av *Mittleuropa*. Han anførte både geografisk, kulturell og økonomisk avstand som årsaker til dette:

”...[Tyrkia] ligger ikke geografisk umiddelbart inntil oss og er et etnisk (volks) og næringsmessig område av svært annerledes karakter, sydlandsk, orientalsk, alderdommelig og tynt befolket (menschenärmer)”²⁷

²⁶ Friedrich Naumann, *Mittleuropa*, Verlag von Georg Reimer, Berlin 1915, s. 1. Naumann skrev konsekvent om England, ikke om Storbritannia. Dette var ganske vanlig i samtidig tysk språkbruk, og det er ikke mulig å si om Naumann la noe bestemt politisk budskap i dette.

²⁷ Ibid. s. 2. Det er ikke mulig å se fra teksten om Naumann med Tyrkia mente bare det anatoliske kjernelandet eller også inkluderte de arabiske delene av riket.

Imidlertid utelukket han ikke en framtidig tilslutning av Tyrkia etter at den tysk-østerriksk-ungarske kjernen var etablert og konsolidert.

Naumann holdt også den tidligere allierte Italia utenfor sitt *Mitteleuropa*, ettersom det hadde misligholdt sin gamle allianseforpliktelse og skiftet side i krigen. Riktignok påpekte Naumann at Italia næringslivsmessig *burde* tilhøre *Mitteleuropa*, men at den italienske latinske etniske karakteren (*Volkstum*) og grensespørsmål i Alpene og ved Adriaterhavet hadde trukket italienerne i en annen retning. Naumann avsluttet passasjen med å påpeke at

”Nå taler våpnene i dette øyeblikk ved Isonzo, og derfor snakker vi om *Mitteleuropa* uten Italia.”²⁸

Dermed kunne han antyde en retur til den naturlige plassen han alt hadde tildelt Italia i *Mitteleuropa* når krigen en gang kom til å ta slutt.

Etter konsolideringen av den tysk-østerriksk-ungarske kjernen så Naumann for seg en gradvis sammenvoksing (*Zusammenwachsung*) med øvrige stater og nasjoner i Europa som hverken tilhørte den fransk-britiske vestalliansen eller det russiske riket. Naumann ramset opp ”..de nordiske maktene, rumenerne, bulgarerne, serberne, grekerne, Holland og Sveits...”²⁹ med en subtil inndeling mellom etablerte stater i nordvest og nasjoner i sørøst. Tidsperspektivet for denne sammenvoksningen var diffus, uttrykt ved at disse statene hadde en ”historisk ventetid” (*geschichtliche Wartezeit*) foran seg før de eventuelt kunne tre inn i *Mitteleuropa*.

På lang sikt var Naumanns *Mitteleuropa* geografisk enda mer åpent, og han holdt ikke bare muligheten åpen, men håpet til og med på at Frankrike ”...i en fjern framtid en gang vil regne seg som en del av *Mitteleuropa*”³⁰ Alt på første side beklaget han hvordan Frankrike hadde alliert seg med Storbritannia. Forholdet var til Frankrikes ulempe og preget av halvkolonial utbytting, et poeng Naumann illustrerte med en *sammenligning*, denne ene av den mentale kartleggingens sentrale operasjoner, i dette tilfellet med Portugal:

²⁸ Ibid. Isonzo (tysk Sontig, slovensk Soča) er en grenseelv mellom Italia og Østerrike-Ungarn hvor det stod en rekke harde slag under første verdenskrig.

²⁹ Ibid.

³⁰ Ibid.

”...[Frankrike]blir fra nå av benyttet av England, kommer ikke til å slutte noen fred for seg selv, og vil vel dessverre i den nærmeste framtiden bli til et større og bedre Portugal på Englands side.”³¹

De eneste europeiske statene som kategorisk var utelukket fra det framtidige *Mitteleuropa* var altså England og Russland. For øvrig ga Naumann over disse to første sidene i *Mitteleuropa* en tilnærmet komplett oversikt over hvilke kriterier som etter hans mening kunne binde sammen og adskille folk og nasjoner: Næringslivsmessig karakter, nasjonal og etnisk karakter (*Volkstum*), militære og politiske interesser. Samtidig viser teksten forbilliglig hvor fleksibelt disse kan benyttes til både å dele opp og føye sammen – mens Tyrkia og Tyskland-Østerrike-Ungarn delte militære interesser, var de adskilt av ulike næringslivsforhold, etniske og kulturelle forhold. Italia på sin side hørte næringslivsmessig naturlig til *Mitteleuropa*, men var adskilt derfra av sin nasjonale karakter liksom Tyrkia, men *også* på bakgrunn av militære og politiske forhold.

Naumann avsluttet presentasjonen med et kraftfullt bilde, en oppfordring til leseren om å gripe et kart og la blikket vandre fra den ene til den andre av *Mitteleuropas* utkanter:

”Ta kartet i hånden og se hva som finnes mellom Weichsel og Vogesene, hva som ligger mellom Galizia og Bodensee!”³²

I denne passasjen innledet Naumann med den verbale bevegelsen mellom rikets fire hjørner, et retorisk grep med resonans i den patriotiske ”*Das Lied der Deutschen*”:

”Von der Maas bis an die Memel,
Von der Etsch bis an den Belt”

”Fra Maas til Memel,
Fra Etsch til Belt”³³

³¹ Ibid. s. 1.

³² Weichsel er Elven Wisła i det nåværende Polen. Fjellkjeden Vogesene ligger vest for Rhindalen, de sørlige delene utgjorde grensen mellom Frankrike og Tyskland i 1914, men fjellkjeden ligger nå i sin helhet i Frankrike. Galizia var et landskap i det østlige Østerrike, nå delt mellom Ukraina og Polen. Bodensee er et vassdrag bestående av to store sjøer og elven som forbinder dem på den nåværende grensen mellom Tyskland og Sveits, og er dermed det eneste av Naumanns grenseobjekter som ennå i dag avgrenser en tysk statsdannelse. Naumann 1915, s. 3.

³³ Maas er en elv i Nederland, Memel en elv i Litauen, Etsch (italiensk: Adige) er en elv i Sør-Tyrol og Belt viser til det danske Storebælt.

Denne populære patriotiske sangen av August Heinrich Hoffmann von Fallersleben fra 1841 ble ikke Tysklands nasjonalsang før i 1922, men var utvilsomt kjent for Naumanns publikum. I likhet med Naumanns ytterpunkter for *Mittleuropa*, med unntak av Bodensee, ligger ingen av disse referansepunktene i dagens Tyskland (eller Østerrike). Og i 1841, da sangen ble skrevet, lå de heller ikke langs grenselinjene til noen tysk statsdannelse. Von Fallersleben tenkte først og fremst på ytterpunktene for tysk bosetting, med et ønske om å samle dette innenfor et statsforbund.

Det samme grepet finnes også i andre patriotiske sanger, fra flere land. Et relevant eksempel i min sammenheng er den sovjetiske sangen ”*Pesnia o rodine*”(Sangen om fødelandet) fra 1935, med tekst av Vasilii Lebedev-Kumach og Isaak Dunaevskii, som med en viss rett kunne kalles for Sovjetunionens andre nasjonalsang i 1930-åra:

*”Ot Moskvyy do samykh do okrain,
S iuzhnykh gor do severnykh morei”*

*”Fra Moskva til den ytterste utkant,
Fra de sydlige fjell til de nordlige hav”³⁴*

Fornuftig nok var utkantene her langt mer diffust definert, og strofen er med en rokering av havene³⁵, neppe tilfeldig parafrasert inn i Sergei Mikhalkovs³⁶ russiske nasjonalsang fra år 2000, til samme melodi som den sovjetiske fra 1934:

”S iuzhnykh morei do poliarnogo kraia”

”Fra de sørlige hav til den polare utkant”

En slik mental avgrensning av et territorium med punkter ser ut til å være minst like naturlig som med (grense)linjer, som fordrer at mottakeren er kjent med og vant til konvensjonene til

³⁴ Sangen ble skrevet til filmen *Tsirk* (Sirkus) fra 1935. Hele teksten kan finnes, med en engelsk gjendiktning i *Mass Culture in Soviet Russia. Tales, Poems, Songs, Movies, Plays and Folklore 1917-1953*, James von Geldern & Richard Stites (Red.), Indiana University Press, Bloomington & Indianapolis, 1995, s.271-272.

³⁵ *More* i den russiske teksten er tvetydig og kan like gjerne referere til de store innsjøene i Nordrussland som til det russiske Nordishavet fra Barentshavet til Beringstredet. Det sistnevnte alternativet er nok det mest sannsynlige, siden de er en absolutt avgrensning av landmassen, og også var objekt for den sovjetiske polarimperialismen, både konkret og mytologisk, i mellomkrigstiden.

³⁶ Sergei Mikhalkov, 1913-2009, var en sovjetisk og russisk forfatter og far til filmskaperen Nikita Mikhalkov. Han skrev i 1934 sammen med El-registan og med veiledning fra Stalin teksten til den sovjetiske nasjonalsangen som erstattet Internasjonalen, *Gimn Sovetskogo Soiuza*. Han modererte også teksten noe etter Stalins død. Da man i Russland etter åtte år med en tekstløs nasjonalsang i 2000 utlyste en tekstkonkurranse vant 87-åringens forslag. Teksten fra 2000 parafraserer teksten fra 1934 tett. Enkelte linjer er helt identiske.

det topografiske kartet. Å se verden tilnærmet direkte ovenfra er en abstraksjon av relativt ny dato som må læres.

Naumanns publikum på sin side var, som den innledende oppfordringen til å gripe kartet, forventet å kunne støtte seg på et topografisk kart i sin mentale kartlegging av verden. Og i den påfølgende setningen oppfordret Naumann leseren til å se for seg, eller presist *tenke*, det han nettopp hadde rammet inn som en *flate*, sammenhengende og med visse egenskaper:

”Denne flaten skal dere tenke som en enhet, som et mangfoldig broderland, som et forsvarsforbund, som ett økonomisk område! (Diese Fläche solt ihr als eine Einheit denken, als ein vielgegliedertes Bruderland, als einen Verteidigungsbund, als ein Wirtschaftsgebiet!)”³⁷

Naumann har med kombinasjonen av disse to virkemidlene tegnet opp et *logokart* (map-as-logo).³⁸ Logokartet er kartflaten som symbol heller enn som et verktøy, hvor selve omrisset av statsdannelsen skal gi leseren bestemte assosiasjoner. Med dette har han fullført avgrensningen mot utsiden av det mentale territoriet *Mitteleuropa* og samtidig fylt innsiden med innhold.

Naumanns innledningskapittel til *Mitteleuropa* virker som en kraftfull retorisk begrunnelse og rettferdiggjøring av et storpolitisk prosjekt. Den betydelige fleksibiliteten han oppviser i hvilke egenskaper som binder enkelte land til *Mitteleuropa* og skiller andre fra det, viser hvordan den mentale kartleggingen hans er styrt av politiske interesser og ambisjoner. Naumann taler samtidig til sitt tiltenkte publikums følelser, logiske sans, kulturelle og historiske referanseramme.

2.5 Mentale kart som politisk beslutningsstøtteverktøy: Samuel Huntington og ”The Clash of Civilizations”

Det andre av kapitlene i denne avhandlingen handler om hvordan sovjetiske forskningsmiljøer arbeidet fram et begrepsapparat som skulle hjelpe sovjetiske beslutningstagere til å orientere seg i en omskiftelig verden. Å slik forenkle og forklare verden for å støtte opp om politiske beslutninger var målsetningen for Samuel Huntingtons ekstremt ambisiøse forsøk på en

³⁷ Naumann 1915, s.3.

³⁸ Anderson 2006, s. 175.

mental kartlegging av hele verden fra 1996. I innledningen forklarer han hvordan han etter den kalde krigens slutt så et behov for et nytt forenkende paradigme for å forklare hvordan verden var satt sammen og virket. Under den kalde krigen kunne verden deles inn i tre: Den frie verden, den kommunistiske blokken og de alliansefrie statene. Med kollapsen til den kommunistiske blokken var naturlig nok ikke dette paradigmet brukbart lenger. For å erstatte dette foreslo Huntington å dele verden inn i ni store ”sivilisasjoner”, bundet sammen gjennom kulturelt slektskap: En vestlig, en latin-amerikansk, en afrikansk, en islamsk, en ”sinisk” eller kinesisk, en hinduisk, en ortodoks, en buddhistisk og en japansk. Huntington er ikke helt konsekvent i oppramsingen av sivilisasjoner. I teksten presenterer han sju til åtte større sivilisasjoner, men på kartet på side 26-27 er det tegnet inn ni. Dette skyldes to ting. For det første velger han å hefte en viss usikkerhet til om det gir mening å snakke om en latin-amerikansk sivilisasjon og en afrikansk sivilisasjon. Den latin-amerikanske, skriver Huntington, kan eventuelt regnes som en subsivilisasjon av den vestlige. Afrika sør for Sahara regner han som usikker rett og slett fordi området er for ulikeartet. På den andre siden antyder han at området eventuelt kan utvikle seg til en felles sivilisasjon:

*”...Africans are also increasingly developing a sense of African identity, and conceivably sub-Saharan Africa could cohere into a distinct civilization, ...”*³⁹

I tillegg regner han ikke den buddhistiske sivilisasjonen som en ”større” (*major*) sivilisasjon, men har den allikevel med på kartet.

Her er det virkelig snakk om sammenbinding i en global skala. Dette krever selvfølgelig en del ganske ekstreme forenklinger. Bare Huntingtons inkonsekvente og usikre definisjon av de sju til ni sivilisasjonene vitner om problemene en så drastisk forenkling av det mentale verdenskartet nødvendigvis medfører. I motsetning til Naumann, legger Huntington bare ett enkelt prinsipp til grunn for sin sammenbinding – kulturell likhet. For inndelingen av verden i sivilisasjoner er økonomi og politiske felles interesser ikke viktig, de sentrale skillelinjene går mellom religioner og et nokså diffust kulturbegrep. Til syvende og sist koker Huntingtons definisjon ned til en påstand om at ingen har kommet på en troverdig, samlende kulturell enhet som kan forene to eller flere av hans sivilisasjoner, etter fallet til de over-sivilisatoriske politiske ideologiene fra den kalde krigen:

³⁹ Samuel P. Huntington, *The clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, Simon & Schuster Paperbacks, new York 1996/2003, s. 47.

*”Chinese, Hindus, and Westerners however, are not part of any broader cultural entity. They constitute civilizations. A civilization is thus the highest cultural grouping of people and the broadest level of cultural identity people have short of that which distinguishes humans from other species.”*⁴⁰

Huntington er selv den første til å innrømme at denne inndelingen er en kraftig forenkling: *”It omits many things, distorts some things, and obscures others.”*⁴¹ Han forsvarer denne forenklingen med nyttehensyn, med en henvisning til det tekstlige mentale kartets grafiske tvilling, det topografiske:

*”Every model or map is an abstraction and will be more useful for some purposes than for others. A road map shows us how to drive from A to B, but will not be very useful if we are piloting a plane, in which case we will want a map highlighting airfields, radio beacons, flight paths, and topography. With no map, however, we will be lost. The more detailed a map is the more fully it will reflect reality. An extremely detailed map, however, will not be useful for many purposes.”*⁴²

Utgangspunktet for Huntingtons forenklede verdenskart er kulturelt, ikke politisk. Det er begrunnet med at det i framtiden vil være å se verden som bestående av forestilte fellesskap på basis av kulturelle trekk, sivilisasjoner, som vil ha størst *prediksjonskraft* i forhold til hvor konflikter kommer til å oppstå og hvilke konflikter som vil ha størst fare for å spre seg. Huntingtons forutsetning er at stater og folk som identifiserer seg med samme sivilisasjon vil ha en tendens til solidarisere seg med hverandre og alliere seg i en konfliktsituasjon:

*”Many important developments after the end of the Cold War were compatible with the civilizational paradigm and could have been predicted from it. These include: the breakup of the Soviet Union and Yugoslavia; the wars going on in their former territories; the rise of religious fundamentalism throughout the world; the struggles within Russia, Turkey, and Mexico over their identity; ...”*⁴³

Dermed skal sivilisasjonsparadigmet virke til å forklare og forutsi aktørers handlemåte, og slik hjelpe beslutningstagere med sine prioriteringer:

*”The civilizational perspective would lead the U. N. Secretary-General and the U.S. Secretary of State to concentrate their peacemaking efforts on these conflicts which have much greater potential than others to escalate into broader wars.”*⁴⁴

⁴⁰ Ibid. s. 43.

⁴¹ Ibid. s. 29.

⁴² Ibid. s. 30-31.

⁴³ Ibid. s. 37.

⁴⁴ Ibid.

Samuel Huntington tar altså mål av seg til å forklare og forutsi hvordan aktører opptrer ut i fra sivilisatorisk tilhørighet, som han beskriver som en slags super-identitet: den bredeste, mest omfattende sosiale gruppen et individ kan tenkes å identifisere seg med. Denne sivilisatoriske identiteten styrer individers, grupper og slik til og med grupper av staters politiske valg. Slik sett kan Huntington leses som et sterkt argument for at det å undersøke identiteter er en god innfallsvinkel for å forklare og forutsi aktørers valg og handlingsmønstre.

2.6 Mentale kart og identitetskonstruksjon som historisk og politisk forklaring

Å ta utgangspunkt i hvordan aktører oppfatter seg selv og verden rundt seg og hvordan de lokaliserer seg selv og andre ved mental kartlegging, kan også brukes for å forklare fortidige handlingsmønstre. Et eksempel på en slik forklaringsmåte kan være hvordan Geir Lundestad i 1975 oppsummerte Sovjetunionens differensierte utenrikspolitikk i forhold til ulike land ved å dele dem inn i ulike sfærer hvor Sovjetunionen hadde forskjellige ambisjoner og målsetninger: En absolutt-, en indre- en mellom- og en ytre sfære. Den absolutte sfæren bestod av territorier som ble innlemmet i Sovjetunionen, enten som nye sovjetrepublikker eller som deler av nye: De baltiske landene, det transkarpatiske Ukraina,⁴⁵ Bessarabia, Salla, Petsamo og Østkarelen, samt Polen vest til Curzon-linjen. Den indre sfæren bestod av landene hvor den sovjetiske dominansen og kontrollen var sterk helt fra krigens slutt: Bulgaria, Romania og Polen. Mellomsfæren var landene som ikke kunne handle uavhengig av Sovjetunionen, men som ikke nødvendigvis endte opp i Sovjetblokken i det hele tatt, eller fortsatte å være relativt uavhengige fram til 1948: Finland, Østerrike, Tsjekkoslovakia, Ungarn, Østtyskland,⁴⁶ Albania og Jugoslavia. Den ytre sfæren bestod mer eller mindre av resten av verden.⁴⁷ Lundestads metode er å se på den sovjetiske opptreden vis-a-vis de øst- og sentraleuropeiske statene etter andre verdenskrig, og ut i fra dette rekonstruere en tenkt sovjetisk mental kartlegging av området. Da Lundestad skrev på syttitallet innrømmet han at kildemateriale var mangelfullt, og at han til en viss grad drev kvalifisert gjetting om sovjetiske intensjoner basert på sovjetiske handlingsmønstre. Han var derfor etter min mening tvunget til å gå baklengs, og sluttet om forestillinger ut i fra handlemåte og ut i fra resultatet man endte

⁴⁵ Lundestad nevner ikke det Transkarpatiske Ukraina, men man må anta at det hører til i den absolutte sfæren ut i fra kriteriene hans.

⁴⁶ Å snakke om Østtyskland er i grunnen anakronistisk i sammenhengen – det riktige ville ha vært den sovjetiske okkupasjonssonen i Tyskland.

⁴⁷ Geir Lundestad, *The American Non-policy Towards Eastern Europe 1943-47*, Universitetsforlaget, Oslo/New York 1975, s. 435-450.

opp med til slutt. Det er også verdt å merke seg at staten Sovjetunionen hos Lundestad framstår som en besjelet, tenkende aktør, som er i stand til å gjennomføre et slikt stykke mental kartlegging. Geir Lundestads mål var å gi en skjematisk oversikt over sovjetisk utenrikspolitikk, som en kontrast til hans solide empirisk baserte stadium av amerikansk utenrikspolitikk i Østeuropa, og da var en slik forenkling hensiktsmessig.

På den andre siden kan slike eksternt konstruerte og påførte merkelapper forstyrre innsikten i de finere detaljene i hvordan Sovjetunionen etablerte sin politiske kontroll og dominans i Øst- og Sentraleuropa. Geir Lundestads differensiering av sovjetisk utenrikspolitikk er i så måte en nyttig nyansering i forhold til det inntrykket av en homogen, strømlinjeformet masse som det stadig levende uttrykket "Sovjetblokken" kan gi. Særlig gjelder dette for perioden etter den endelige kommunistiske maktovertagelsen i 1948. Martin Malia, for eksempel, skriver i *Soviet Tragedy*, at "By 1950, the Soviet empire had indeed become a 'bloc'."⁴⁸ I tillegg til dette bildet av ensretting kommer et inntrykk av at Sovjetunionen hadde som sin klare og utvetydige målsetning at landene skulle bli omformet til å bli små kopier av Sovjetunionen. Lundestad formulerer seg i det som er en av standardbøkene for innføring i nyere internasjonal politisk historie i Norge, *Øst, Vest, Nord, Sør; Hovedlinjer i internasjonal politikk 1945-1985* slik: "...Moskva fikk bedre tid på seg til å forme regionen i sitt eget bilde..."⁴⁹

At alle disse statene, med så ulike utgangspunkt, kunne ha blitt omformet til en homogen masse på så kort tid er vanskelig å begripe. Forestillingen om en slik massiv ensretting holder heller ikke vann når den testes empirisk. John Connelly har i sine undersøkelser av høyere utdanningsinstitusjoner i det kommunistiske Polen, Tsjekkia og Østtyskland påvist at systemet for høyere utdanning i disse landene aldri ble perfekte kopier av deres angivelige sovjetiske modell, men både beholdt gamle og utviklet nye, nasjonale særegenheter.⁵⁰ Den samtidige og skarpe observatøren Hugh Seton-Watson, registrerte at ensrettingen ikke var komplett, men også han postulerte at målsetningen var å kopiere Sovjetunionen i ett og alt:

⁴⁸ Martin Malia, *The Soviet Tragedy. A History of Socialism in Russia, 1917-1991*, Free Press, New York 1994, s. 306-307.

⁴⁹ Geir Lundestad, *Øst, Vest, Nord, Sør; Hovedlinjer i internasjonal politikk 1945-1985*, Universitetsforlaget, Oslo 1985, s. 188.

⁵⁰ John Connelly, *Captive University. The Sovietization of East German, Czech and Polish Higher Education 1945-1956*, The University of North Carolina Press, Chapel Hill 2000, og John Connelly, "The Sovietization of Higher Education in the Czech Lands, East Germany, and Poland during the Stalinist Period, 1948-1954", i Michael David-Fox og György Péteri (red.) *Academia in Upheaval. Origins, Transfers, and Transformations of the Communist Academic Regime in Russia and East Central Europe*. Bergin & Garvey, Westport, Connecticut 2000, s. 141-177.

”In fact the East European Regimes are imperfect copies of the Soviet Russian regime, and the imperfections are being removed with all possible speed.”⁵¹

Connellys undersøkelse viste derimot at sovjetiske rådgivere som var aktive i Øst- og Sentraleuropa slett ikke så ut til å ha en klar målsetning om å skape små blåkopier av Sovjetunionen der. Særlig innenfor kultur og vitenskap var sovjetiske rådgivere påfallende få, passive og tilbakeholdne.⁵² Videre har Connelly pekt på at om det hadde vært et mål å skape slike nøyaktige blåkopier, ble dette vanskeliggjort av at hva som var en riktig fortolkning av både samtidige og fortidige forhold i Sovjetunionen alltid var under debatt og forandring. Det fantes ikke noe stabilt eller entydig mønster å basere en eventuell kopiering på.⁵³ I alle de empiriske kapitlene i denne avhandlingen er dette et tilbakevendende problem: Hvilke sider ved den sovjetiske samtiden ble regnet som relevante for de kommuniststyrte statene i Øst- og Sentraleuropa, hvilke perioder av fortiden var relevante, og hvordan skulle denne sovjetiske erfaringen fortolkes og anvendes der?

I arbeidet med min egen hovedoppgave om VOKS så jeg de samme tendensene som John Connelly: Sovjetiske institusjoner var ofte svært tilbakeholdne med å yte støtte til klientene sine i Øst- og Sentraleuropa. De både advarte mot en mekanisk etterligning av sovjetiske forhold og holdt systematisk tilbake informasjon om Sovjetunionen. Om man i utgangspunktet postulerer at Sovjetunionen som en upersonlig, statlig aktør hadde for øye å forme Øst- og Sentraleuropa i sitt eget bilde, virker ikke denne adferden rasjonell.

For å finne svar på dette fant jeg det nyttig å gå ned på det individuelle aktørplanet: rådgiverne som faktisk reiste til Øst- og Sentraleuropa, og opp til det nærmeste institusjonelle planet – deres institutter og organisasjoner. Ved å undersøke hvilke forestillinger de hadde om landene i Øst- og Sentraleuropa, og dermed hvilken rolle Sovjetunionen skulle spille overfor dem, ville jeg forklare hvorfor de systematisk holdt tilbake informasjon om sovjetiske forhold og hvorfor de så konsekvent advarte mot en mekanisk etterligning av Sovjetunionen. Handlingsmønsteret så ut til å kunne forklares om man tok hensyn til aktørens konstruksjon av egen identitet. De sovjetiske reisende rådgiverne som skulle utføre selve omformingen av

⁵¹ Hugh Seton-Watson, *The Pattern of Communist Revolution. An Historical Analysis. 2. Edition*, Methuen, London 1960, s. 260.

⁵² Connelly i David-Fox og Péteri 2000, s. 151.

⁵³ Connelly 2000, s. 68-69.

de statssosialistiske landene i Øst- og Sentraleuropa anså det som viktig å sette en grense mellom seg selv og dem, mellom Sovjetunionen og folkedemokratiene. Det viste seg at de sovjetiske ekspertene ikke kunne tenke seg en total utvisking av de identitetsmessige skillelinjene mellom seg selv og menneskene i folkedemokratiene, mellom *oss* og *dem*.⁵⁴ Å sette opp dette skillet er en integrert del av en av de grunnleggende operasjonene i mental kartlegging: *Sammenligningen*. Når man studerer mental kartlegging vil man alltid studere kartleggerens identitetskonstruksjon samtidig – en som skriver om *den andre* ender alltid opp med å fortelle en hel del om *seg selv*.

I prosjektbeskrivelsen til *Imagining the West*, prosjektet denne avhandlingen springer ut fra, understreker György Péteri hvor viktig identitetspolitikk er for å forklare politiske hendelser:

*”No one could deny today the enormous significance of identities and identity politics. As events like the horrendous acts committed under the flag of ”Jihad in the Cause of Allah” or the whole period of world War II, the Cold War and the latest Balkan War demonstrate, identities and mental operations of “othering” can actually kill.”*⁵⁵

Å undersøke identitetskonstruksjon kan altså gi en bredere og dypere forståelse av hva det statssosialistiske prosjektet i Europa egentlig handlet om, og i mitt tilfelle bidra til en mer nyansert forståelse av forholdet mellom Sovjetunionen og de kommuniststyrte landene i Øst- og Sentraleuropa. Ted Hopf har i *Social Construction of International Politics. Identities & Foreign Policies, Moscow, 1955 & 1999* fra 2002 undersøkt sammenhengen mellom hjemlig identitetskonstruksjon og utenrikspolitikk i en sovjetisk og postkommunistisk russisk kontekst. Han hevder at politiske aktørers valg kan forklares og forutsies ut fra hvordan politiske aktører konstruerer sin identitet, eller rettere identiteter.⁵⁶ Ulikt Samuel Huntington, som uten å benekte at mennesker kan ha flere identiteter, fokuserer på én superidentitet, den sivilisatoriske, tar Hopf utgangspunkt i at mennesker har flere identiteter å basere sine politiske valg på. Som empiriske eksempler har han valgt sovjetisk identitetskonstruksjon i 1955 og 1999, og hvordan disse identitetene styrte utenrikspolitiske avgjørelser.

⁵⁴ Se Lars P. Haga, *Oppdagelse og oppdragelse. Sovjetiske reisekadere rapporterer fra Tsjekkoslovakia 1945-1949*, Hovedfagsoppgave i historie, Institutt for historie og klassiske fag, NTNU Trondheim 2003 s. 122-125.

⁵⁵ György Péteri: “Imagining the West – perceptions of the Western Other in Modern and Contemporary eastern Europe and Turkey”, prosjektbeskrivelse, http://www.hf.ntnu.no/peecs/home/images/stories/PDF_filer/imagining_web.pdf, nedlastet 05.10.10

⁵⁶ Ted Hopf, *Social Construction of International Politics. Identities & Foreign Policies, Moscow, 1955 & 1999*, Cornell University Press, Ithaca 2002.

Hopf har valgt å strengt adskille rekonstruksjonen av sovjetiske og russiske identiter fra analysen av politiske valg. For å rekonstruere disse gikk han til tekster i vitenskapelige tidsskrifter, presse, arkivmateriale og til populær skjønnlitteratur. På bakgrunn av disse tekstene kom han fram til følgende identiteter: klasse (*class*), modernitet (*modernity*), nasjon (*nation*), det nye sovjetiske mennesket (*new Soviet man, NSM*) og stormaktsrollen (*great power*).

Deretter går Ted Hopf videre til å undersøke hvorvidt de utenrikspolitiske valgene Sovjetunionen gjorde i løpet av 1955 kunne forklares ut i fra disse identitetene. Han har valgt 1955 som et år da det ble tatt flere viktige utenrikspolitiske valg i Sovjetunionen: Okkupasjonen av Østerrike ble hevet og sovjetiske tropper trukket ut, Warszawa-pakten ble grunnlagt, Sovjetunionen anerkjente den Tyske forbundsrepublikken; sendte delegasjoner til India, Burma og Afghanistan; deltok på et toppmøte i Geneve; gjenopprettet tilnærmet normale forbindelser med Jugoslavia; og fortsatte å utvide sine forbindelser med Kina.

Hopfs mest relevante eksempel for min avhandling er normaliseringen av forholdet til Jugoslavia. Han forklarer debatten om normaliseringen av forholdet i termer av identitetspolitikk, først og fremst hvordan denne debatten handlet om hvor mye man kunne utvide grensene for hva som kunne regnes som en genuin sosialistisk identitet, og om denne kunne favne Jugoslavia eller ikke. For eksempel har Hopf merket seg hvordan en av motstanderne av en normalisering, den gamle bolsjeviken og Stalins utenriksminister Viatcheslav Molotov, konsekvent la en truet klasse-identitet til grunn, og at en tilnærming til eller aksept av Jugoslavia kunne undergrave det sovjetiske samfunnet hjemme. Tilhengere av normalisering og tilnærming, som Anastas Mikoian og Nikita Khrushchev, argumenterte derimot for en videre og mer inkluderende forståelse av klasse. Når Jugoslavia ikke var helt kapitalistisk, men tvert i mot stod i motsetningsforhold til Vesten, kunne landet bli innlemmet i et større ”vi”.

Også andre identiteter kom i spill i forbindelse med Jugoslavia. Først og fremst den slaviske identiteten, som Hopf regner som en underkategori av den nasjonale. Det slaviske og historiske fellesskapet mellom Sovjetunionen og Jugoslavia kunne også understrekes av tilhengerne av en normalisering. I sum var denne revurderingen av klasse- og nasjonal identitet, og endringen av forholdet og fortolkningene av dem, avgjørende for normaliseringen

av forholdet mellom Jugoslavia og Sovjetunionen.⁵⁷ Ted Hopf har altså vist at å undersøke identitetskonstruksjon kan være en fruktbar tilnærming for å forklare aktørers handlingsmønster.

Her hjemme har Iver B. Neumann i de siste to tiårene vært en eksponent for en slik analyse av identitetskonstruksjon som forklaringsmodell for politisk adferd, særlig i forhold til Russland og Øst- og Sentraleuropa. To eksempler fra hver sin kronologiske ende av Neumanns omfattende produksjon er NUPI-notatene ”Russia as Central Europe’s Constituting Other”⁵⁸ fra 1992 og ”The Mongol Connection: Russia’s Asian Entry into European Politics”⁵⁹ fra 2008. I det førstnevnte paperet har han drøftet den politiske funksjonen til revitaliseringen av Sentraleuropa-begrepet av tsjekkiske, polske og ungarske intellektuelle i 1980-årene. Neumann peker på hvordan ”Sentraleuropa”-begrepet ble en måte å appellere til vesteuropeisk støtte ved å skille seg ut fra både de mindre siviliserte balkanlandene og et helt fremmed, orientalisert Russland. I forskningsnotatet fra 2008 argumenterer Neumann, etter en lang historisk gjennomgang av de russiske middelalderstatene før og under det mongolske overherredømmet, for at den russiske (eller mer presist moskovittiske) ekspansjonspolitikken på 1500-tallet blant annet var motivert av et ønske om å bygge opp en imperial identitet vis-a-vis Europa. Den moskovittiske fyrsten valgte en dobbel, og tvetydig strategi i sin imperiale identitetspolitikk: I tillegg til å hevde å være den rettmessige, kristne arvtageren til Østromerriket, overtok han den diplomatiske praksisen til mongolene og hevdet også å være deres arvtager i politisk forstand. Neumann mener å se en del av bakgrunnen til den europeiske (og egne russiske) forestillingen om Russland som halvt europeisk, halvt asiatisk her.

2.7 Sovjetunionen og mentale kart. Verdiladete metaforer og hierarkier

Da Sovjetunionen i 1944-45 ikke bare hadde gjenopprettet sine grenser fra før revolusjonen, men også hadde en militær tilstedeværelse langt inn i nabolandene i Vest, måtte de rimeligvis orientere seg der, og posisjonere disse statene både i forhold til Vesten og i forhold til

⁵⁷ Ibid. s. 106 – 123.

⁵⁸ Iver B. Neumann, “Russia as Central Europe’s Constituting Other”, paper presented to the third conference on the International Society for the Study of European Ideas (ISSEI), Aalborg University, Denmark, 24-29 August 1992, workshop on ‘The “Enemy” in the European Mind and European Integration: The Cold War and the Iron Curtain’, chair Dr Vilho Harle. Norsk utenrikspolitisk institutt, Oslo 1992.

⁵⁹ Iver B. Neumann, “The Mongol Connection: Russia’s Asian Entry into European Politics.” Nupi Working Paper 736, Norsk utenrikspolitisk institutt, Oslo 2008.

Sovjetunionen. De var med andre ord nødt til å revidere eventuelle eksisterende mentale kart over regionen, og/eller skape nye. Med revisjonen av det mentale kartet ville det som jeg har pekt på over også nødvendigvis følge en revisjon av konstruksjonen av egen identitet.

Sovjetunionen hadde 25 år tidligere vært en verden i seg selv, som lå klar til å oppdages, klassifiseres og tas i besittelse. Slik sett eksisterte det en distinkt sovjetisk erfaring og praksis i mental kartlegging i 1945, og en eller flere sovjetisk identiteter, distinkte fra førrevolusjonære russiske, hadde vært under utvikling over flere tiår.

Francine Hirsch har analysert hvordan etnografisk kunnskap i mellomkrigstiden ble mobilisert for å klassifisere, liste opp og ordne Sovjetunionens mange folkeslag i *Empire of Nations. Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union* fra 2005. Etter revolusjonen satte det sovjetiske partistatsapparatet i gang et prosjekt for å klassifisere sin egen befolkning, med en full folketelling planlagt for 1926. Denne ble komplisert av de mange formene for selvidentifisering som var utbredt blant de forskjellige folkeslagene Sovjetunionen hadde arvet fra det Russiske imperiet. Uansett ble det sett på som nødvendig å tildele hver enkelt sovjetisk borger en nasjonal tilhørighet. KIPS, Kommissjonen for undersøkelsen av stammesammensetningen av Russlands grenseområder, forberedte først en liste med over 600 forskjellige folkenevner, som ble redusert til omtrent 200 for å ende opp med 172 i 1927. Antallet offisielt anerkjente folkegrupper ble ytterligere nedskåret i 1930-årene. Folkeslag som ikke var med på listen ville ikke få nasjonale rettigheter og ville bli slått sammen med andre folkeslag. Folketellingen var også en massiv anstrengelse i en Sovjetunion hvor virkningene av borgerkrigen ennå ikke var over, og det fortsatt var kamphandlinger i Sentralasia. Denne kategoriseringen og klassifiseringen av egen befolkning må altså ha vært sett på som ekstremt viktig. Den ble begrunnet både med behovet for å utøve statens kontrollfunksjoner, skatteinnkreving, utskrivning til militærtjeneste og lignende, men også som et nødvendig steg på veien for å modernisere de mange folkeslagene i Sovjetunionen som ennå ikke hadde utviklet noen ”nasjonal bevissthet”. Denne prosessen med å sette navn på, karakterisere og kvantifisere befolkningen har Hirsch kalt ”konseptuell erobring”⁶⁰. Med dette er hun på linje med for eksempel Said og Wolff i å påpeke hvordan vitenskapelig mental kartlegging har gått hånd i hånd med å kontrollere og beherske territorier og befolkninger. Det er fra henne at jeg har lånt tittelen til dette kapittelet, og kapittel 4 i denne avhandlingen

⁶⁰ Francine Hirsch, *Empire of Nations. Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union*, Cornell University Press, Ithaca & London 2005, s. 101-144.

omhandler nettopp en slik vitenskapelig og konseptuell erobring utført av sovjetiske vitenskapelige institusjoner, bare utenriks denne gangen.

Emma Widdis har i sin artikkel ”To Explore or Conquer?” Undersøkt hvordan Sovjetunionen ble kartlagt på film i 20- og 30-årene. Hun har satt opp en hypotese om at det sovjetiske filmatiske mentale kartet gikk fra å være desentralisert i 20-årene og inn i perioden med den første femårsplanen, til å bli sentralisert under høy Stalinismen. Moskva ble da etablert som et sentrum som kjente, kontrollerte og dirigerte periferien. Hun har kalt denne vendingen fra et forsøksvis nøytralt, utforskende cinematisk blikk, til et blikk som tar i besittelse og kontrollerer rommet fra et sentrum for *osvoenie-ideologi*, en ideologi for å erobre og kontrollere.⁶¹ I kapittel 3 i denne avhandlingen tar jeg for meg hvordan to sovjetiske kunstnere tilsvarende tok i besittelse den nytilførte sovjetiske periferien i Europa, riktignok med et litterært, ikke cinematisk blikk.

Da Sovjetunionen kom i besittelse av en innflytelsessfære i Øst- og Sentraleuropa var altså kontrollerende, erobrende former for mental kartlegging alt etablert i forhold til Sovjetunionens egne utkanter. Man kunne dermed forvente at å ta Øst- og Sentraleuropa intellektuelt i besittelse kunne forløpe ukomplisert. Dette viser seg å ikke være tilfelle. Mens Sovjetunionens indre menneskelige og geografiske periferier var utvetydig perifere i forhold til det moderne og moderniserende sentrum i Moskva, var ikke Øst- og Sentraleuropa like utvetydig en periferi i forhold til Russland og Sovjetunionen.

De betegnelsene og metaforene som blir tatt i bruk i mentale kartleggingsprosesser vil ofte bli bevisst valgt med tanke på verdiladningen de har, slik for eksempel Naumann gjør i sin tilsiktet politisk mobiliserende tekst. Og selv om de i utgangspunktet er tenkt å være nøytrale og objektive, vil de plukke opp et verdiinnhold langs veien. Timothy Garton Ash kaller ”the Soviet-Type System” for *det mest nøytrale* av alle navnene på systemet i Øst- og Sentraleuropa i *Laterna Magica*, fortellingen hans om kommunistregimets kollaps i Tsjekkoslovakia i 1989. I tilfellet med disse landene har også det politiske systemet og den geografiske betegnelsen kollapset inn i hverandre i norsk og anglo-saksisk språkbruk. I norsk har dette vist seg klart i begrepet ”*det tidligere Øst-Europa*”, som refererer til at det har

⁶¹ Emma Widdis, “To Explore or Conquer? Mobile Perspectives on the Soviet Cultural Revolution”, I Evgeny Dobrenko og Eric Naiman (red.), *The Landscape of Stalinism. The Art and Ideology of Soviet Space*, University of Washington Press, Seattle and London 2003, s. 219-240 *Osvoenie* betyr “å ta i besittelse” eller “tilegne seg” på russisk.

funnet sted et politisk systemskifte, ikke til at landene rent fysisk har beveget seg vestover. Ash tok da også konsekvent avstand fra begrepet ”Øst-europa” i *Laterna Magica*, og kalte det konsekvent *misleading, so-called*, og i etterordet tok han til orde for å slutte å bruke ”...*Eastern Europe, at least with a capital 'E' for Eastern.*”⁶² Med den samme logikken var Richard Holbrookes første embetshandling som nyslått viseutenriksminister for Canada og Europa i 1994 å legge ned ”The Office of Eastern European Affairs” i US State Department, og å gå inn for å erstatte det med ”...*the historically and geographically more accurate 'Central Europe'.*”⁶³ Selve himmelretningen hadde blitt en politisk metafor med en negativ klang, og burde ikke brukes.

For Sovjetunionen fikk verdiladningene som ligger i Øst og Vest en særlig stor betydning. Det kan trygt sies at Russlands forhold til Europa: innenfor, utenfor eller begge deler, har vært en rød tråd i diskusjonen av russisk identitet siden Russland oppstod som en samlet, moderne stat i tidlig nytid.⁶⁴ Og på samme måte som Sovjetunionen arvet denne problemstillingen fra det førrevolusjonære Russland, kjemper det postsovjetiske Russland videre med den. Den russiske statens territorium spenner utvilsomt fra Europa til Asia – det er her Europa, igjen i Timothy Garton Ash’ ord, ”...*does not end, but merely fades away...*”⁶⁵ Denne asiatiske komponenten ved Russland og Sovjetunionen har hyppig blitt brukt av fiendtlig innstilte utlendinger mot russerne. I en ordre til soldatene sine under andre verdenskrig beskyldte en tysk general Ilya Erenburg for å oppfordre ”Asias folk” til å drikke tyske kvinners blod, voldta tyske kvinner og for å ”*vekke steppens laveste instinkter.*”⁶⁶ Erenburg avfeide disse beskyldningene som grunnløse. At han målrettet søkte å oppdra sovjetiske soldater til å komme over en overdreven respekt for tyskerne på bakgrunn av en følelse av kulturell underlegenhet førte ham imidlertid ikke til å forsøke å skape en alternativ, asiatiske identitet for dem.⁶⁷ Også for ham var Asia forbundet med tilbakeliggenhet. Å avvise en asiatiske identitet ble dypt rotfestet i Sovjetunionen, og skapte paradoksale situasjoner i det sovjetiske rommet: Da Bruce Grant i 1990 spurte Nivkh-folk, urbefolkningen på øya Sakhalin, femti kilometer nord for Japan, om de var asiater eller europeere, falt de som regel ned på å være ”sovjetiske”. Det var umulig for dem å være europeiske, men samtidig var det å være asiat det

⁶² Timothy Garton Ash, *The Magic Lantern. The Revolution of '89 Witnessed in Warsaw, Budapest, Berlin and Prague*, Vintage books, New York, 1990, s. 131.

⁶³ Richard Holbrooke, *To End A War*, Random House New York 1998, fotnote s. 8.

⁶⁴ Jfr. F.eks. Neumann 2008

⁶⁵ Timothy Garton Ash, ”Catching the Wrong Bus?”, i Timothy Garton Ash, *History of the Present. Essays, Sketches, and Dispatches from Europe in the 1990s*. Vintage books, New York 1999, s. 153.

⁶⁶ Ilya Erenburg, *Liudi, gody, zhizn'*, Vagrius, Moskva 2006, s. 371.

⁶⁷ Se kap. 3.7

samme som å være tilbakeliggende og ukultivert. I tillegg ble det forbundet med tidligere tiders japanske og kinesiske overherredømme, som konsekvent ble demonisert i datidens sovjetiske historieskriving.⁶⁸

Når den postsovjetiske statsviteren og rikssynseren Sergei Karaganov,⁶⁹ i 2007 drøftet dagens russiske identitet, avviste han også Asia som en naturlig sammenligning for det russiske samfunnet:

*”Fordi, når vi proklamerer en europeisk utviklingsvei, betyr dette bare en ting i det russiske sinn: En kurs for modernisering av samfunnet og økonomien. Det går selvfølgelig an å sammenligne med de asiatiske landene som er i dynamisk utvikling, men i tradisjonene til russisk politisk tenkning er sammenligning med Asia en sammenligning med tilbakeliggerhet, kollektivism, forhistoriske metoder for å styre produksjonen. Selv om dette i dag i realiteten er feil.”*⁷⁰

Dette aspektet ved den sovjetiske mentale kartleggingen av Europa, at Europa og Vesten var etablert som et på mange måter overlegent forbilde for Sovjetunionen, kom til å komplisere sovjetiske strategier for å konstruere et hierarkisk forhold mellom Sovjetunionen og Øst- og Sentraleuropa. Å undersøke de spenningene som oppstod da disse to motstridende aspektene ved sovjetisk identitet, på den ene siden som ledende, global supermakt og ideologisk sett verdens mest utviklede land, på den andre siden som økonomisk, teknologisk og kulturelt underlegen, i en kamp på liv og død for å ta igjen Vesten, ble konfrontert med at en liten bit av den samme kapitalistiske Vesten hadde kommet under sovjetisk kontroll, vil stå sentralt i denne avhandlingen.

⁶⁸ Bruce Grant, *In the Soviet House of Culture. A Century of Perestroikas*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1995, s. 40.

⁶⁹ Sergei Aleksandrovich Karaganov (1952-) er en russisk statsviter som har spesialisert seg på internasjonal politikk. Han har en rekke verv og rådgiverstillinger i russisk akademia og utenrikspolitikk, og publiserer og intervjues jevnlig om utenrikspolitiske emner. Han er sønn av Aleksandr Vasil'evich Karaganov. Se for eksempel <http://karaganov.ru/>, nedlastet 20.05.10.

⁷⁰ Andrei Lipskii, intervju med Sergei Aleksandrovich Karaganov, ”Kak Rossii popast' v Evropu”, i *Novaia gazeta* No 24, 5. april 2007. <http://www.novayagazeta.ru/data/2007/24/09.html>, nedlastet 18.08. 2009.

3 Litterær erobring: Konstantin Simonov og Oles' Honchars bilder av Østeuropa ved krigens slutt

3.1 Innledning

Andre verdenskrig og den sovjetiske frigjøringen av Øst- og Sentraleuropa fra tysk okkupasjon var den gang og er ennå i dag en av de mest sentrale kildene til prestisje og positiv identitetsdannelse i den sovjetiske og russiske offentligheten. Krigen har forblitt et stadig tilbakevendende tema i politisk retorikk, i fiksjon og i film, hvor forskjellige avskygninger av det sovjetiske og russiske mennesket har fått vise seg fra sin beste side. Krigen redefinerte Sovjetunionens forhold til verden utenfor, ikke minst til Øst- og Sentraleuropa, en region som på mange måter hadde vært oversett i mellomkrigstiden. Den militære frigjøringen skulle bli en grunnstein i legitimeringen av den sovjetiske dominansen over Øst- og Sentraleuropa i etterkrigstiden.

Da den Røde hær i 1944 og 1945 gikk over den sovjetiske grensen fra 1939 var det et unikt tilfelle av masseeksponering for Vesten for millioner av sovjetiske borgere fra alle samfunnslag. Dette stilte det sovjetiske systemet overfor noen alvorlige utfordringer, da soldatenes opplevelser ikke stemte overens med det bildet av Europa og Vesten som var bygd opp av sovjetisk propaganda i et relativt isolert Sovjetunionen i mellomkrigstiden.

Krigen førte til et stort oppsving for sovjetiske journalister og forfattere, som fikk en nøkkelrolle i å mobilisere befolkningen mot Aksemaktenes angrep.⁷¹ Et stort antall av dem fulgte de sovjetiske styrkene inn i Øst- og Sentraleuropa. Blant dem var russeren Konstantin Simonov (1915-1979) og ukraineren Oles' Honchar (1919-1995).⁷² Honchar hadde sitt litterære gjennombrudd først etter krigen, da han publiserte romantrilogien *Fanebærerne (Praporonostsy)*.⁷³ Denne var delvis basert på hans egne opplevelser som soldat i et bombekasterkompani, og er sammen med hans dagbok fra krigsårene, publisert i 2002, objektet for min analyse her. De to første bøkene i trilogien ble belønnet med Stalin-prisen i

⁷¹ Se for eksempel Jeffrey Brooks, *Thank You Comrade Stalin! Soviet Public Culture from Revolution to Cold War*, Princeton 2000, s. 164-194.

⁷² Jeg har valgt å transkribere kyrillisk G, Г, i *Гончар*, med latinsk H. I enkelte oversettelser er navnet hans stavet Gonchar som første bokstav, i tråd med alminnelig russisk transkripsjon. *Honchar* med H er bedre i samsvar med ukrainsk uttale av Г og brukes av ukrainskkyndige.

⁷³ *Praporonostsy* er den ukrainske originaltittelen. Analysen her er basert på den russiske oversettelsen ved Lev Shapiro: *Znamenostsy, Sovetskii pisatel'*, Moskva 1950.

1947 og den tredje fikk en Stalin-pris i 1948.⁷⁴ Konstantin Simonov var alt før krigen en etablert journalist og forfatter, og han fulgte den Røde hæren først og fremst som krigsreporter. I krigsårene ble han ekstremt populær med flere dikt, skuespill og romaner, og plasserte seg i den absolutte sovjetiske litterære og journalistiske eliten. Det er Simonovs første skuespill fra etter krigen, *Under kastanjetrærne i Praha (Pod kashtanami Pragi)* fra 1945,⁷⁵ som jeg har valgt å ta for meg her. Simonov publiserte en redigert krigs dagbok alt i Sovjet-tiden.

I dette kapittelet vil jeg undersøke hvordan Øst- og Sentraleuropa, og Sovjetunionens forhold til dette ble forestilt og framstilt i romansyklusen, skuespillet og de to forfatternes krigs dagbøker. Kort sagt hvordan to markante forfattere i henholdsvis det sovjetrussiske og det sovjetukrainske litterære etterkrigs livet konstruerte sine mentale kart over Østeuropa.

3.2 Konstantin Simonov og Oles' Honchar – like og ulike sovjetiske forfattere

Konstantin Simonov, født Kirill Mikhailovich Simonov i 1915, var sønn av prinsesse (*kniazhnia*) Aleksandra Leonidovna Obolenskaia og tsarist-offiseren Mikhail Simonov. Faren forsvant under første verdenskrig. Moren giftet seg senere med en annen tidligere tsarist-offiser, Aleksandr Grigor'evich Ivanishev, som ble tolerert som ”borgerlig ekspert” etter revolusjonen. Stefaren, som var av langt ydmykere klassebakgrunn enn moren, underviste ved forskjellige sovjetiske militære utdanningsinstitusjoner. Han ble arrestert for en kort periode i 1931, men løslatt uten noen videre tiltak mot ham. I protest mot at skoleledelsen hadde vedtatt å kaste Konstantin og moren ut fra tjenesteleiligheten sa han opp, men fortsatte å undervise ved andre militærskoler og kom uskadd gjennom de store utrenskningene. Han døde i 1974, samme år som Konstantins mor, i en alder av 91 år.⁷⁶ Konstantin ble oppdratt av moren og hennes søstre,⁷⁷ som nok gav ham en god ballast av klassisk, førrevolusjonær dannelse.

⁷⁴ Stalinprisen – senere Leninprisen – var Sovjetunionens fremste pris for litteratur, kunst, musikk og film. Tildelingene ble formelt gjort av en komité oppnevnt av den sovjetiske regjeringen (folkekommissærenes råd, SNK). I følge Konstantin Simonov, som var til stede ved noen av tildelingsmøtene etter 1948, ble imidlertid alle tildelinger for litteratur i praksis bestemt av Stalin selv. Konstantin Simonov, ”Glazami Cheloveka Moego Pokoleniia” (”Med øynene til en mann av min generasjon”), i *Istorii tiazhelya voda (Historiens tungtvann)*, Vagrius, Moskva 2005, s. 416-417.

⁷⁵ Analysen min er bygd på utgaven av stykket som finnes i Konstantin Simonov, *Sobranie sochinenii v shesti tomakh, tom shestoi (Samlede verker i seks bind, sjette bind)*, Khudozhestvennaia literatura, Moskva 1970.

⁷⁶ Konstantin Simonov: ”Glazami cheloveka moego pokoleniia”, i Simonov 2005, 296-301. Denne delen av Simonovs selvbiografi ble skrevet i 1979, like før forfatterens død, men ble først publisert i 1988. Den biografiske skissen her er i hovedsak basert på denne og Orlando Figes’ *The Whisperers. Private Life in Stalin’s*

Simonovs klassebakgrunn var altså hverken videre trygg eller ordinær i Sovjetunionen på 1920- og 1930-tallet. Det samme kan sies om karrieren hans. I en kort periode proletariserte han seg og utdannet seg og arbeidet som dreier i industrien, til stefarens store irritasjon. Samtidig forfulgte han interessen sin for litteratur og journalistikk, og etter å ha fått et stipend for å besøke Kvitsjø-kanalanlegget og skrive om det, begynte han på litteraturstudier ved ”Det litterære kveldsuniversitetet for arbeidere”,⁷⁸ en institusjon Maksim Gor’kii hadde tatt initiativ til, hvor unge talentfulle forfattere, i utgangspunktet med arbeiderbakgrunn, fikk utdanning.⁷⁹ Han utmerket seg som en arbeidssom, lojal og politisk engasjert student, om enn ikke som spesielt talentfull. Under de store utrenskningene i 1937 tok han flere ganger ordet og kritiserte medstudenter for formalisme og andre synder på instituttets kritikk- og selvkritikkmøter. I løpet av denne perioden begynte han å publisere dikt. Fra 1938 til 1939 studerte han ved Instituttet for filosofi, litteratur og historie, IFLI.⁸⁰ Før han var ferdig med utdanningen sin der ble han headhunted til en stilling ved avisen til de sovjetiske styrkene i Mongolia, *Geroicheskaia krasnoarmeiskaia. ([Den]Heroiske røde hær[-avisen])*⁸¹ Som journalist der dekket han krigen mot Japan i Khalkhin-Gol i Mongolia, og den sovjetiske ”befrielsen” av det vestlige Hviterussland i 1939.

Like fullt var det først og fremst som en av den store fedrelandskrigens korrespondenter, lyrikere, romanforfattere og dramatikere at Konstantin Simonov gjorde sin berømmelse og klatret helt til topps i den sovjetiske litterære verden. Han var stadig på reise til og fra fronten for den Røde hærs avis *Krasnaia zvezda (Røde stjerne)*.⁸² Diktet ”vent på meg” (*Zhdi*

Russia, New York 2007. Figes’ *The Whisperers* er meg bekjent den beste kilden til informasjon om Simonovs liv tilgjengelig på et vestlig språk, den er oversatt til norsk og utgitt på Cappelen i 2010.

⁷⁷ Simonovs tanter kom ikke like godt fra de store utrenskningene, i 1934 ble de sendt i eksil fra Leningrad til Orenburg, en ble skutt i 1937 og en annen døde i Gulag.

⁷⁸ Fra 1936 simpelthen Instituttet for litteratur. Må ikke forveksles med det stadig eksisterende Gor’kii-instituttet for verdenslitteratur ved det sovjetiske vitenskapsakademiet (IMLI).

⁷⁹ I realiteten var flertallet av studentene der ungdommer med adelig eller borgerlig bakgrunn som hadde vunnet retten til opptak der ved å proletarisere seg for en periode. Figes 2007, s. 198.

⁸⁰ IFLI var et semi-autonomt institutt som hadde blitt skilt ut fra Moskva-universitetet i 1931. Da Simonov studerte der var det et sentrum for en ”lyrisk” trend i sovjetisk litteratur, som søkte å være en motvekt mot de mest simplistiske formene for sosialistisk realisme. Se Katerina Clark: ”Germanophone Contributions to Stalinist Literary Theory: The Case of Georgy Lukacs and Mikhail Lifšic, and their Roles in *Literaturnyj Kritik* and *IFLI*.”, *Russian Literature* LXIII (2008), II/III/IV, s. 524-528.

⁸¹ Han og en gruppe andre forfattere, karakteriserte som ”forsvarsinnstilte” (*Oboronnye*) ble innkalt til den Røde bonde- og arbeiderhærens politiske ledelse (PURKKA), da ledet av Lev Mekhlis, og tilbudt å hospitere ved ulike militæravdelinger. Simonov ble først forespeilet en reise til en avdeling på Kamtsjatka, men fikk brått kontraordre om å reise til Khalkhin-Gol. Konstantin Simonov, ”Daleko na Vostoke. Khalkhin-gol’skie zapisi”, i Simonov 2005, s. 18.

⁸² Avisen *Røde stjerne* tiltrakk seg den absolutte eliten av sovjetiske krigsreportere. Ikke bare Simonov, men også Vasily Grossman, Ilya Erenburg og andre.

menia)⁸³ ble enormt populært, og på reisene sine ved fronten var Simonov etter hvert ikke bare journalist, men også entertainer som opptrådte med opplesning av egne dikt. Skuespillet *Russiske mennesker (Russkie liudi)* vant en Stalinpris og ble oversatt og satt opp i USA alt under krigen. Romanen *Dager og netter (Dni i nochi)* om kampene ved Stalingrad ble oversatt til en rekke språk (på norsk i 1946). Simonov ble plukket ut til å representere Sovjetunionen i utlandet, et privilegium som kom få til gode. I 1942 ble han valgt ut av redaktøren sin for en reise til USA, men kandidaturet hans ble avvist av Molotov i tolvte time på grunn av et angivelig alkoholproblem.⁸⁴ I 1943 ble han visepresident for den litterære seksjonen av det Allsovjetiske selskapet for kulturelle forbindelser med utlandet – VOKS.⁸⁵ Samme året giftet han seg med den sovjetiske filmstjernen Valentina Serova. Hun var en av Stalins favoritter og hadde forbindelser i toppen av stalintidens kulturelle, politiske og militære eliter. I 1944 oppholdt Simonov seg en periode hos Titos jugoslaviske partisaner. Samme år besøkte han Tsjekkoslovakia for første gang da han ble sendt for å intervju Ludvik Svoboda, sjefen for det Tsjekkoslovakiske korps, en militær organisasjon satt opp av tsjekkere og slovakere i eksil i Sovjetunionen. I 1945 fulgte han kampene om Moravska Ostrava, men avslo et tilbud om å følge general Rybalkos armé til en hemmelig destinasjon som siden viste seg å være Praha.⁸⁶ Dit kom Simonov først etter den tyske kapitulasjonen i Potsdam, hvor han også var til stede.

Ved krigens slutt var Konstantin Simonov så trygt plassert i toppen av den sovjetiske kultureliten som noen kunne være i Stalins Sovjet. Etter krigen ble han valgt ut til flere prestisjetunge oppdrag: Han reiste som korrespondent til Japan, turnerte i USA sammen med

⁸³ Diktet er en oppfordring til en soldats kjæreste om å vente og dermed på nærmest magisk vis beskytte ham mot å dø. Det er gjendiktet til norsk av Helena Krag og kan finnes i *Stjerner-fiskegarn. Sovjetrussisk lyrikk*, Bokklubbens Lyrikkvenner, Stabekk 1985, s. 65-66.

⁸⁴ På denne tiden skal Simonov ha festet hardt med det moskovittiske ”jet-settet”, film- og teaterstjerner og Stalins alkoholiserende yngste sønn Vasili. Se Simon Seebag Montefiore, *Stalin. The Court of the Red Tsar*, Phoenix, London 2003, s. 455. Simonov drakk også hardt i perioder senere i livet. På dette tidspunktet så det imidlertid ikke ut til å være noe som begrenset produktiviteten hans. Selv mente han at dette måtte ha vært en unnskyldning for en annen årsak han aldri greide å få klarhet i. Simonov 2005 s. 343.

⁸⁵ VOKS, *Vsesoiuznoe obshchestvo kul'turnoi sviazi so zagranitsej*, var en sovjetisk organisasjon med ansvar for kulturelle forbindelser med utlandet. Ved siden av et profesjonelt sekretariat hadde VOKS seksjoner for ulike deler av det sovjetiske kulturelle og vitenskapelige livet. Seksjonene skulle bestå av fremragende sovjetiske utøvere på sine felt. Organisasjonen hadde praktisk talt blitt nedlagt i forbindelse med de store utrenskningene, men ble revitalisert under krigen. Se Michael David Fox, ”From Illusory 'Society' to Intellectual 'Public': International Travel and Party-Intelligentsia Relations in the Interwar Period”, i *Contemporary European History*, Vol II part 1, Cambridge 2002, Jean Francois Fayet, Geneve “La VOKS. La Societe pour les échanges culturels entre l'URSS et l'étranger”, *International Newsletter of Communist Studies*, Vol XIII, Section IV.3, Mannheim 2007, Ingunn Rotihaug, “For fred og vennskap mellom folkene.” Sambandet Norge-Sovjetunionen 1945-70”, *Forsvarsstudier 1/2000*, Oslo, Lars P. Haga, *Oppdagelse og oppdragelse. Sovjetiske reisekadere rapporterer fra Tsjekkoslovakia 1945-1949*, Hovedfagsoppgave, Institutt for historie og klassiske fag, NTNU 2003, og kapittel 5.2 i denne avhandlingen.

⁸⁶ Konstantin Simonov, *Raznye dni vojny: Dnevnik pisatelja*, Molodaia Gvardiia, Moskva 1975.

Ilya Erenburg, var redaktør for avisen *Literaturnaia Gazeta* og det ledende litteraturtidsskriftet *Novyi Mir*. Han ble valgt til flere toppstillinger i den sovjetiske forfatterforeningen, ble kandidatmedlem i Sentralkomiteen og reiste hyppig utenlands. Han skrev og publiserte mye om reisene sine i utlandet, også til Norge.⁸⁷

Det ble aldri stilt alvorlig spørsmålstegn ved Konstantin Simonovs lojalitet til Stalins regime. Simonov ble riktignok kritisert for novellen *Fedrelandets røyk* (*Dym otechestva*) i forbindelse med de ideologiske kampanjene i det sovjetiske kultur- og vitenskapslivet, *Zhdanovshchinaen*, i 1948.⁸⁸ I *Dym otechestva* lot han blant annet antihelten Kondrashov ta til orde for sameksistens mellom det sovjetiske, sosialistiske systemet og det vestlige kapitalistiske.⁸⁹ I tillegg ble tabuemnet hungersnøden i 1946-47 omtalt.⁹⁰ Både under *Zhdanovshchinaen* og i forbindelse med ”Legekonspirasjonen”, Stalins siste, antisemittiske kampanje vinteren 1952-53, ble han utsatt for klossete angiveriforsøk.⁹¹ Ingen av disse angrepene fikk imidlertid noen alvorlige konsekvenser for ham og karrieren hans. Tvert i mot ble Simonov involvert i *Zhdanovshchinaen* på ”anklagersiden”, og han leverte et tvilsomt bestillingsverk i teaterstykket *En fremmeds skygge* (*Chuzhaia ten'.*) Stykket var løselig basert på Kliueva-Roskin-affæren, hvor to sovjetiske kreftforskere ble beskyldt for å ha lekket viktige vitenskapelige opplysninger til amerikanerne. Hele avslutningen på stykket ble omskrevet etter Stalins personlige anbefaling, og Simonov selv så det som det absolutte lavmålet i karrieren sin.⁹²

Etter at starten på den kalde krigen hadde kjølt ned krigstidens sympatibølge i Vesten for alt russisk og sovjetisk har Simonov stort sett blitt avfeid som en teknisk dyktig, men uinspirert og tam hoff-forfatter i vesten. I Yale University Press' *Handbook of Russian Literature* fra 1985 ble han beskrevet på følgende måte:

⁸⁷ Konstantin Simonov reiste til Norge i 1956 og publiserte en reisebeskrivelse som *Norvezhskii dnevnik – Dagbok fra Norge*. Den er så vidt jeg vet ikke oversatt til norsk.

⁸⁸ Simonov 2005 s. 387-388, Figes 2007 s. 503-505.

⁸⁹ Siter i Vera S. Dunham, *In Stalin's Time. Middleclass Values in Soviet Fiction, enlarged and updated edition*, Durham & London 1990, s. 121, 124. Dunham beskriver Kondrashov anakronistisk som “*a premature and daring prophet of today's détente, ...*” Det handlet snarere om en raskt foreldet fortsettelse av krigstidens og de første etterkrigsårenes diplomatiske tilnærming til de vestallierte.

⁹⁰ Figes 2007, s. 503-505.

⁹¹ I 1947 ble han beskyldt for å beskytte en hemmelig sionistisk organisasjon innenfor Forfatterforeningen. Angiveriforsøket i 1952 var enda mer hårreisende: Da Simonov ble forelagt beskyldningene mot ham var hans første reaksjon å le. Blant beskyldningene var at navnet hans kom fra hans egentlige far, en jødisk krovert ved navn Simanovich, og at han siden hadde blitt adoptert av grevinne Obolenskaia. Obolenskiene hadde ikke en greve-, men en prinsetittel, og Simonovs mor hadde navnet sitt fra sin første ektemann Mikhail, som angiveren antagelig ikke hadde kjennskap til. Simonov 2005 s. 475-476, Figes 2007 s. 497.

⁹² Simonov 2005 s. 376-397, Figes 2007 s. 505-506.

”Simonov was a skillful, officially approved writer in tune with the spirit of his times. His poetry is melodious, though often sentimental and trite. His plays are dramatically weak and blatantly propagandistic. His prose represents his best work. Although Simonov’s novels enjoyed great popularity when first published, they are no longer very popular.”⁹³

Helena Krag har med mild forakt kalt poesien hans fra krigsårene for “beredskapslyrikk.”⁹⁴ Da Simonovs stykke om en amerikansk journalist som avdekket en sammensvergelse for å utløse en krig mot Sovjetunionen, *Det russiske spørsmålet (Russkii vopros)* fra 1946, skulle oversettes til ungarsk, nektet først den ungarske forfatteren som var tiltenkt oppgaven, Andor Gábor, på bakgrunn av at stykket var ”...dårlig skrevet, tørr agitasjon, ...”⁹⁵ Simonovs patetiske lojalitet til Stalin fikk kollegaen Vasily Grossman til å beskrive ham som feig i det sivile liv, til tross for at han hadde vist stort personlig fysisk mot under krigen.⁹⁶

Under kastanjetrærne i Praha er heller ikke et skuespill som huskes for sine litterære kvaliteter. Det ble heller uvennlig mottatt i den samtidige sovjetiske pressen, hvor det ble kritisert for en usammenhengende blanding av politisk propaganda og lyrisk drama.⁹⁷ I ettertid så også Simonov ut til å avskrive skuespillet som mindre viktig.⁹⁸ Klemmt inne mellom suksessen fra krigstiden og det feirede, filmatiserte og eksporterte *Det russiske spørsmålet (Russkii vopros)* fra 1946 ser *Under kastanjetrærne* ut til å ha havnet i skyggen.

Skuespillets manglende litterære kvaliteter er av mindre betydning for formålet med min undersøkelse. *Under kastanjetrærne i Praha* ble skrevet av en feiret, offisielt anerkjent og genuint populær sovjetisk forfatter. Han var ansett som en verdig og nyttig representant for Sovjetunionen i utlandet, og også som kapabel til å presentere fremmede land for det sovjetiske lesende publikum. Konstantin Simonov ble vist tillit til å overføre kunnskaper både fram og tilbake over systemgrensen som skilte Sovjetunionen fra resten av verden. I tillegg identifiserte han seg i stor grad med interessene til det sovjetiske regimet, både i Stalin-tiden

⁹³ Victor Terras (red.) *Handbook of Russian Literature*, New Haven & London 1985, s. 419.

⁹⁴ Krag 1985, s. 109.

⁹⁵ Årsrapport for 1947 fra VOKS’ fullmektig i Ungarn, Smirnov, udatert men etter desember 1947.

Gosudarstvennyi Arkhiv Rossiiskoi Federatsii (GA RF), Fond 5283 (VOKS), Opis’ 22, Delo 71, List 14.

⁹⁶ I følge Grossmans datter, sitert i Vasily Grossman, *A Writer at War. A Soviet Journalist with the Red Army*, i etterskrift ved oversetterne og redaktørene Anthony Beevor og Luba Vinogradova, M. E. Sharpe, Armonk New York 2007, s. 349.

⁹⁷ V. Ermilov i *Literaturnaia gazeta*, 15. desember 1946, sitert i Lazar Il’ich Lazarev, *Konstantin Simonov*, Moskva 1985, s. 180-181. Lazarev var enig i den samtidige vurderingen, på samme måte som Simonovs andre biograf fra slutten av 1980-årene, Aleksandr Karaganov, i *Konstantin Simonov. Vblizi i na rassstoianii*, Moskva 1987, s. 101.

⁹⁸ Simonov 2005, s. 341.

og senere. Simonov selv har forklart at han skrev *Under kastanjetrærne* for å behandle det ”moralske sjokket” som sovjetiske borgere opplevde i konfrontasjonen med et materielt sett overlegent utland.⁹⁹ Dermed bidrar en analyse av teaterstykket til å besvare et av de grunnleggende spørsmålene i denne avhandlingen – hvordan man i Sovjetunionen kunne rettferdiggjøre politisk og økonomisk dominans over stater som etter anerkjente utviklingsparametere lå foran Sovjetunionen i økonomisk, velferdsmessig og noen henseender kulturell¹⁰⁰ utvikling.

Oleksandr (Oles’) Terent’evich Honchar, (1919-1995) er mindre kjent i Vesten enn Simonov. Han nevnes nærmest i forbifarten av Serhy Yekelchuk i hans behandling av *Zhdanovshchinaen* i Ukraina.¹⁰¹ Selv om *Fanebærerne* ble oversatt til engelsk, er svært lite skrevet om ham utenfor hjemlandet. Et hederlig unntak er Tetjana Dzjadevyč ”Der ukrainische sozialistische Realismus und der Europa-Diskurs”¹⁰², i José M. Faraldo, Paulina-Gulińska-Jurgiel og Christian Domnitz (red) *Europa im Ostblock: Vorstellungen und Diskurse (1945-1991). Europe in the Eastern Bloc. Imaginations and Discourses (1945-1991)* fra 2008. I denne kompakte artikkelen på 18 sider har Dzjadevyč analysert Honchars framstilling av Europa i verkene hans fra den første etterkrigstiden, blant annet i *Fanebærerne*. Hennes og min undersøkelse har følgelig en viss overlapping, og vi deler noen observasjoner og konklusjoner. I tillegg har Dzjadevyč en oversiktlig biografisk skisse, som jeg i stor grad baserer meg på i det følgende. Etter krigen hadde Oles’ Honchar i likhet med Konstantin Simonov en imponerende karriere som forfatter: Han var president i den Ukrainske forfatterforeningen fra 1959 til 1971 (og med det også sekretær i den sovjetiske), fra 1962 var han medlem av det Øverste sovjet og fra 1970 kandidatmedlem i Sentralkomiteen til kommunistpartiet. Fra 1975 var han formann for Ukrainas fredsråd, det ukrainske underbruket av den offisielle sovjetiske ”fredsbevegelsen”. Tetjana Dzjadevyč har

⁹⁹ Simonov 2005, s. 355.

¹⁰⁰ Med kulturell mener jeg her først og fremst det russiske ”kul’turnost”-begrepet. Se del 3.9 under.

¹⁰¹ Serhy Yekelchuk, ”Celebrating the Soviet Present. The Zhdanovshchina Campaign in Ukrainian Literature and the Arts”, i Donald J. Raleigh (ed.), *Provincial Landscapes. Local Dimensions to Soviet Power, 1917-1953*, Pittsburgh 2001, s. 272, og Serhy Yekelchuk *Stalin’s Empire of Memory. Russian-Ukrainian Relations in the Soviet Historical Imagination*, Toronto 2004, s. 83. Avsnittene i artikkelen og monografien er så å si identiske med hverandre.

¹⁰² Tetjana Dzjadevyč, ”Der ukrainische sozialistische Realismus und der Europa-Diskurs”¹⁰², i José M. Faraldo, Paulina-Gulińska-Jurgiel og Christian Domnitz (red) *Europa im Ostblock: Vorstellungen und Diskurse (1945-1991). Europe in the Eastern Bloc. Imaginations and Discourses (1945-1991)*, Böhlau Verlag, Köln 2008, s. 145-163.

nok med rette kalt ham en av ”de mest representative forfatterene innenfor den ukrainske *sovjet-litteraturen*.”¹⁰³

Oleksandr Honchar var av mer ydmyk sosial opprinnelse enn Simonov. Han ble født i landsbyen Sukha i Poltava-regionen i 1918. Faren var landarbeider og moren industriarbeider. Etter at moren døde i 1921 vokste Oles’ opp hos besteforeldrene. I 1933, etter avsluttet 7-årig grunnskole, begynte han å arbeide i en lokalavis. Han opplevde kollektiviseringen og den påfølgende sultkatastrofen, *holodomor*, på nært hold. Fra 1933 til 1937 studerte Honchar journalistikk i Kharkiv. Etter dette arbeidet han som lærer og som journalist i en regionalavis, før han i 1938 ble tatt opp ved det filologiske fakultetet i Kharkiv. Før krigen publiserte han fortellinger og noveller i ukrainske aviser og litterære tidsskrifter. Om Honchars opptreden under terroren og de store utrenskningene vet vi lite, verken om han ble utsatt for angiveriforsøk eller om han selv aktivt tok del i å angi og kritisere kolleger.¹⁰⁴

Da krigen brøt ut avbrøt Honchar studiene og kjempet først som menig soldat og etter hvert underoffiser¹⁰⁵ i et bombekasterkompani. Etter krigen tok karrieren hans av: Han slo seg først ned i Dnipropetrovsk, deretter Kiev, og skrev i 1946-47 *Fanebærerne*, som var det virkelige gjennombruddet hans, ikke bare på republikk-, men på unionsnivå. Honchar ble som nevnt over tildelt Stalin-priser for bøkene i 1947 og 1948. *Fanebærerne* ble oversatt til russisk i 1950, deretter til språkene til de europeiske folkedemokratiene. Trilogien ble og forblir obligatorisk lesning i ukrainske skoler.¹⁰⁶ Både et teaterstykke og en opera ble basert på romanen. I den store sovjetiske encyklopedien ble den omtalt som

”En av den sovjetiske litteraturens beste verker om den Store fedrelandskrigen 1941-45, som beskriver nobelheten, motet, humanismen, fredsønsket og den skarpe rettferdighetsfølelsen til sovjetiske soldater.”¹⁰⁷

I likhet med *Under kastanjetrærne* er det altså en offisielt anerkjent fortelling om den sovjetiske inntredenen i Øst- og Sentraleuropa, publisert og prisbelønt under *Zhdanovshchinaen*. I motsetning til *Under kastanjetrærne i Praha*, gikk den altså ikke mer

¹⁰³ ”...einer der repräsentativsten Autoren der ukrainischen *Sowjetliteratur*.” Dzjadevyč 2008, s. 149.

¹⁰⁴ Dzjadevyč 2008, s. 149-50.

¹⁰⁵ Han dimitterte som ”seniorsersjant” (*Starshii serzhant*), den nest høyeste underoffisersgraden i den Røde hær.

¹⁰⁶ I hvert fall i 2008. Fra og med *Perestrojka*-perioden kunne ukrainske skoleelever velge mellom å lese *Fanebærerne* og *Katedralen* (Se under), Dzjadevyč 2008, s. 147.

¹⁰⁷ Bol’shaia sovetskaia entsiklopediia, utgave fra etter 1971, sitert på http://publ.lib.ru/ARCHIVES/G/GONCHAR_Oles%27/_Gonchar_O_.html, nedlastet 13.01.10.

eller mindre i glemmeboken som et sekundært verk, men forble stående som et av hovedverkene til forfatteren.

Som Konstantin Simonov kunne Oles' Honchar nyte de samme fordelene som resten av den sovjetiske kultureliten, inklusive privilegiet det var å reise utenlands. I 1949 vendte han tilbake til Tsjekkoslovakia som medlem av en VOKS-delegasjon.¹⁰⁸ Så har da også Honchar blitt avskrevet som en tam hoff-forfatter, mye i samme ordelag som Simonov, for eksempel i biografien på en russisk webside:

*”Bøkene hans var for det meste bestillingsverk av propagandistisk natur (...) Han deltok aktivt i trakasseringen av B. L. Pasternak, A. I. Solzhenitsyn, A. D. Sakharov og andre.”*¹⁰⁹

Jeanne Vronskayas nekrolog i *The Independent* fra 1995 var skrevet i stort sett i samme ordelag:

*”He promoted the Communist line in literature and campaigned energetically against fellow writers including Boris Pasternak and Alexander Solzhenitsyn. He was showered with privileges - cars, dachas, flats in Kiev and Moscow. He travelled abroad to court the Ukrainian émigré community, heading delegations of Ukrainian writers and promoting his work. His books were distributed in millions and forced on public libraries.”*¹¹⁰

Vronskayas nekrolog resulterte i et tilsvarende fra Peter Yakimiuk, som hentet fram en annen side ved Honchars forfatterskap. I 1968 utgav han romanen *Sobor (Katedralen)*, om hvordan innbyggerne i en liten østukrainsk by forsøkte å berge en gammel kosakkkirke fra riving. Mens den til å begynne med fikk rosende omtale, ble den også lest som et allegorisk angrep på russifiseringstendensene i Ukraina på 1950- og 60-tallet. Etter en stund kom den under hard kritikk for å nøre opp under nasjonalistiske strømninger, og ble offisielt forbudt.¹¹¹ På den samme tiden beskyttet Honchar de såkalte ”seksstallistene” (*”Shistdesiatnyky”*), en gruppe kreative unge forfattere, hvorav enkelte kom i konflikt med myndighetene.¹¹² Honchar fikk ved sin død i 1995 en statsbegravelse, og en prestisjetung litteraturpris bærer fortsatt navnet

¹⁰⁸ Rapport fra den sovjetisk-tsjekkoslovakiske vennskapsfestivalen i 1949, GA RF, F. 5283, Op. 22, D. 127, Oles' Honchar, *Shchodenniki u tr'okh tomakh, tom 1*, Kyïv 2002, s. 128-132.

¹⁰⁹ http://www.peoples.ru/art/literature/prose/oles_gonchar/ nedlastet 29.03.08.

¹¹⁰ Jeanne Vronskaya ”Oles Gonchar”, *The Independent*, 2. august 1995, <http://www.independent.co.uk/news/people/oles-gonchar-1594366.html> nedlastet 14.01.10

¹¹¹ Peter Yakimiuk, ”Obituary: Oles Gonchar”, *The Independent*, 14. august 1995, <http://www.independent.co.uk/news/obituaries/obituary-oles-gonchar-1596214.html> nedlastet 14.01.10.

¹¹² Serhy Yekelchuk, *Ukraine, the Birth of a Modern Nation*, Oxford University Press, Oxford 2007, s. 163-164 og Benjamin Tromly: ”An Unlikely National Revival: Soviet Higher Learning and the Ukrainian “Sixtiers,” 1953-1965” i *The Russian Review* 68, (October 2009), s. 607-622.

hans. I år 2000 utgav den ukrainske nasjonalbanken en minnemynt med Honchars bilde og en henvisning til *Katedralen*.¹¹³ Med utgivelsen av dagbøkene hans kom også en religiøs side fram i lyset.¹¹⁴ I dag ser det ut til at det er bildet av denne moralsk høyverdige, nasjonalsinnede og miljøvernengasjerte forfatteren, tvunget til å tilpasse seg det stalinistiske systemet, som først og fremst dyrkes i Ukraina.¹¹⁵

Begge forfatterne ble altså født i årene rundt revolusjonen, og må sies å tilhøre den ene virkelig sovjetiske generasjonen – Oleksandr Honchars levetid falt så å si helt sammen med Sovjetunionens. Begge startet og befestet karrierene sine under de mest dramatiske og blodige omveltningene i Sovjetunionens historie: De store utrenskningene, andre verdenskrig og *Zhdanovshchinaen*. Deretter levde begge gjennom tøværet og inn i ”stagnasjonsperioden” under Brezhnev. Sykdom avbrøt Simonovs livslengde før *Perestrojkaen* og oppløsningen av unionen, mens Honchar levde sine siste år i et postsovjetisk, uavhengig Ukraina.

Både Simonov og Honchar stod i gjeld til det sovjetiske politiske og litterære regimet for sin sosiale progresjon (for Simonovs del snarere sosiale reinstitusjon), status og innflytelse. Til tross for dette ser det ut til å være en forskjell i hvor sterkt og på hvilken måte Simonov og Honchar identifiserte seg med det sovjetiske regimet. Tydeligst kommer dette fram i dagbøkene til de to forfatterne. Honchars dagbok slik den ble utgitt i 2002, var åpenbart ment for helt privat bruk og inneholder både religiøs spekulasjon og kritiske kommentarer om flere tabuemner. Den kunne ikke publiseres før langt etter hans død, og brukes nå aktivt for å framheve bildet av Honchar som en skapdissident. Simonovs dagbok fra krigen ble på sin side publisert alt i 1970-årene, og er tydelig redigert for offentlig publisering. Den delen av memoarene som ble skrevet på slutten av 70-tallet (*”Glazami cheloveka moego pokoleniia”*) kunne riktignok ikke publiseres før i 1988, da Gorbachevs *glasnost*’ åpnet slusene for kritisk reevaluering av fortiden. På den andre siden skrev han der at det ikke var nødvendig å behandle krigsårene på nytt: *”Alt som hendte under krigen finnes i boken min ”Krigens forskjellige dager” (Raznye dni voiny)...*”¹¹⁶ Simonov så altså ikke noe prinsipielt skille mellom den ”opposisjonelle” dagboken som var for kontroversiell for publisering 70-årene, og den

¹¹³ http://www.bank.gov.ua/eng/Bank_coin/yuv_mon/Coins/Vydatni_diachi/Gonchar.htm nedlastet 14.01.10.

¹¹⁴ Honchar 2002, se f.eks s. 53, hvor han innrømmer å tro på Gud, Dzjadevyč 2008 s. 159-160.

¹¹⁵ Se for eksempel artikkelen på hjemmesidene til Kherson oblast’s universal-forskningsbibliotek, oppkalt etter Honchar: <http://www.lib.kherson.ua/eng-gonchar-1.htm> nedlastet 14.01.10 og artikkelen i *Welcome to Ukraine Magazine*, et engelskspråklig blad beregnet på turister og forretningsreisende: <http://www.wumag.kiev.ua/index2.php?param=pgs20071/104> nedlastet 14.01.10. Her omtales Stalinprisene han mottok for *Fanebærerne* eufemistisk som en ”statlig premie.”

¹¹⁶ Simonov 2005, s. 340.

”offisielle” krigsdagboken som kunne utgis. Kan hende så Simonov på krigsårene som en periode hvor hans og Stalinregimets interesser og mål sammenfalt i så stor grad at det ikke kunne være noen kontroversielle punkter ved hans opplevelse av krigen. Et lignende sammenfall av interesser i krigsårene kan sees hos Honchar. Da Honchar gjorde opp regnskap over sin litterære produksjon kort før sin død i 1995, nevnte han *Fanebærerne* blant sine viktigste romaner sammen med *Katedralen*.¹¹⁷ Han så altså etter alt å dømme ikke noen grunn til å fraskrive seg verket som hadde bragt ham til topps i stalintidens litterære verden. Det engasjementet for ukrainsk språk og nasjonal identitet som Honchar skulle oppvise senere er ikke videre framtreddende i verken dagbøkene eller romanene fra krigen. Fra 1943 og ut 1945 skrev Honchar dagbøkene sine hovedsakelig på russisk. I *Fanebærerne*, i hvert fall i den russiske utgaven, er det bare personenes navn og noen få referanser til hjemstedene deres som avslører at de er ukrainere.¹¹⁸ Det ser ut som om Honchar i den store fedrelandskrigen så et fellesprosjekt hvor han både lot seg selv og romanskikkelsene sine gå opp i en fellessovjetisk identitet, som for hans egen del også inkluderte å ta i bruk russisk, det sovjetiske *lingua franca*. Den fellessovjetiske identiteten til Honchar, med en sterk russisk komponent, ble styrket også av at han skulle kontrastere seg selv mot en utenlandsk virkelighet, ikke en sovjetisk. I min analyse er det denne *sovjetukrainske* forfatteren jeg tar for meg – jeg vil ikke forsøke å lete fram eventuelle skjulte patriotiske ukrainske eller religiøse budskap.

3.3 Sovjetisk mytebygging om krigen

Det overnevnte tilsynelatende sammenfallet av personlige interesser og statens interesser hos Konstantin Simonov og Oleksandr Honchar under krigen peker etter min mening på hvordan andre verdenskrig, *den store fedrelandskrigen* som den kom til å bli hetende i Sovjetunionen,¹¹⁹ var og forble en hovedkilde til identitetsbygging og nasjonal mytedannelse i Sovjetunionen. Den kombinerte offer- og helterollen som ble skapt for Sovjetunionen lever også videre i det post-sovjetiske Russland.¹²⁰ Under selve krigen hadde det skjedd en endring

¹¹⁷ Dzjadevyč 2008, s. 152.

¹¹⁸ I den ukrainske, opprinnelige utgaven er derimot særegne, ukrainske dialektuttrykk brukt blant annet som en del av karaktertegningen av kollektivbonden og underoffiseren Khoma Khaetskii. Dzjadevyč 2008, s. 157.

¹¹⁹ Uttrykket blir brukt om krigen i Sovjetunionen og Europa etter det tyske angrepet på Sovjetunionen i 1941. I følge Simonov ble krigen i Europa i 1940 kalt for ”fremmed” ”eller ”merkelig” – *strannaia voina*. Simonov 2005, s. 339.

¹²⁰ Det skulle være tilstrekkelig å minne om statsminister Vladimir Putins svært anstrengte ”beklagelse” for Molotov-Ribbentroppakten i forbindelse med markeringen av 70-årsdagen for andre verdenskrigs utbrudd for å vise hvor vanskelig det er, også i det postsovjetiske Russland, å se seg selv i noe annet enn en offer/helterolle i forbindelse med andre verdenskrig: Vladimir Putin, ”Stranitsy istorii – povod dlja vzaimnikh pretenzii ili osnova dlja primirenii i partnerstva?” 31.08.09 <http://premier.gov.ru/events/3514.html>, nedlastet 03.09.09. Også tilgjengelig på polsk: Vladimir Putin: ”Karty historii - powód do wzajemnych pretensji czy podstawa pojednania

i den sovjetiske litterære og journalistiske propagandaen. Stalins person og partiets ledende rolle falt i bakgrunnen,¹²¹ og enkeltmennesker kom mer i framgrunnen. Forfatterne tok opp eldre former for patriotisme som hadde ligget i dvale siden 30-årene, ikke minst den nasjonale stereotypien om russerens enestående evne til å utholde og komme styrket ut av lidelse, fysiske og sjelelige anstrengelser. Fra årsskiftet 1942-43, da krigslykken snudde igjen, kom Stalins person igjen i forgrunnen. Fra 1943 av, når det ble klart at den Røde hær ville gå vestover, dukket også en ny og sovjetisk form for panslavisk retorikk opp.¹²²

Det største skiftet skjedde imidlertid etter krigen. Da ble mange av emnene og forholdene fra krigstiden omskrevet. Stalin og den sovjetiske toppledelsen gikk i enda større grad bort fra den brede appellen til befolkningen. Hele historien om krigen ble omskrevet for å avskrive toppledelsens egen skyld for de katastrofale nederlagene i krigens første fase og gi den æren for seierene som kom siden. De vestalliertes innsats ble systematisk underkjent, og den desperate forsynings situasjonen, med hungersnøden som krevde to millioner liv i 1946 og 1947¹²³ ble fortiet. De Øst- og Sentraleuropeiske landene ble framstilt som i dyp takknemlighetsgjeld til Sovjetunionen. *Under kastanjetrærne* og *Fanebærerne* må sees i denne sammenhengen: de presenterer det bildet av frigjøringen som en sovjetisk heltedåd mot alle odds, som nødvendigvis måtte sette hele verden i takknemlighetsgjeld til Sovjetunionen.

3.4 Under kastanjetrærne i Praha. Sammendrag av handlingen

Hele handlingen i skuespillet foregår i huset til den tsjekkiske medisineren Frantisek Prokhazka.¹²⁴ Det er et velstående hjem, smakfullt møblert. Handlingen finner sted fra utbruddet av Praha-oppstanden¹²⁵ og fortsetter inn i de første dagene etter den tyske kapitulasjonen. Prokhazka er en middelaldrende mann, antagelig i femtiårene. En gammel

i partnerstwa?" *Gazeta Wyborcza* 31.08.09,

http://wyborcza.pl/1,75477,6983945,List_Putina_do_Polakow___pelna_wersja.html nedlastet 15.01.10.

¹²¹ Brooks 2000, s. 164, Ilya Erenburg, *Gody, liudi, zhizn'. Izbrannye fragmenty*. Vagrius, Moskva 2006, s. 363 og Matthew P. Gallagher, *The Soviet History of World War II. Myths, Memories and Realities*, Frederick A. Praeger, New York & London, 1963.

¹²² Brooks 2000, s. 184 – 188.

¹²³ Se Elena Zubkova, *Russia after the War. Hopes, Illusions and Disappointments. 1945-1947*, M. E. Sharpe, New York 1998, s. 40-50.

¹²⁴ Jeg har valgt å transkribere de fleste navn direkte fra Simonovs kyrilliske tekst, i stedet for å forsøke å rekonstruere en korrekt tsjekkisk stavemåte.

¹²⁵ 5. mai 1945 brøt det ut væpnede sammenstøt mellom den tsjekkoslovakiske motstandsbevegelsen, tyske styrker og tsjekkoslovakisk quisling-politi. Fra 6. mai raste det harde kamper, inntil tyskerne kapitulerte på ettermiddagen den 8. mai. 9. mai kom sovjetiske styrker til byen som var med på å nedkjempe de siste restene av tysk motstand. Se for eksempel Peter Demetz, *Prague in Danger*, Farrar, Straus and Giroux, New York 2008, s. 225-231.

venn av Frantisek, Jan Grubek, skjuler seg i huset og hevder at tyskerne jakter på ham. Frantiseks nabo, poeten Boguslav Tikhii, kommer også for å gjemme seg der etter å ha slått i hjel en gestapist for å unngå å bli arrestert. Iulii Machek, en velstående fabrikkier og forloveden til Frantiseks datter Bozhena, gjør også en opptreden. Bozhena, som hadde blitt sendt i konsentrasjonsleir etter å ha slått til en tysk offiser, dukker opp sammen med en ung russisk kvinne, Masha, etter at de har flyktet fra fangeleiren sammen. Når det høres skudd utenfra finner Frantiseks yngste sønn, den 19-årige Liudvig, fram en revolver og løper for å slutte seg til kampen. Revolveren hadde han fått av en sovjetisk fallskjermssoldat som ble holdt skjult i familiens hus tre år tidligere.

Liudvig kommer tilbake tre dager senere i selskap med oberst Ivan Petrov, skuespillets sovjetiske hovedperson og helt. Petrov er den samme fallskjermssoldaten som skjulte seg i familiens hus tidligere. Petrov følges av sin sjåfør, stabssersjant (*starshina*)¹²⁶ Goncharenko. Den neste som ankommer er Bozhenas tvillingbror, Stefan, som har vært i Russland i flere år og kjempet med det Tsjekkoslovakiske korpset. Jan Grubek, som har uttalt seg med større skepsis til Sovjetunionen og Russland enn Frantisek og ikke minst Bozhena, som er full av beundring for Masha og andre sovjetiske fanger i leiren, annonserer at han vil forlate huset. Frantisek overtaler ham til å bli.

To dager senere, etter at kamphandlingene er over, bryter Bozhena forlovelsen med Machek. En løslatt montenegrinsk krigsfange, Dzhokich, kommer til huset og spør etter Tikhii, som han kjempet sammen med i borgerkrigen i Spania. Han får husly hos Prokhazkaene. Dzhokich har blitt blind etter mishandling i fangenskapet, men gjenkjenner Jan Grubeks stemme, uten å kunne plassere ham.

I siste akt forbereder Petrov, Goncharenko og Masha seg på å reise. Tikhii forteller Petrov at Dzhokich har gjenkjent stemmen til Grubek som stemmen til en Hoffman, overingeniør i en ammunisjonsfabrikk i Moravska Ostrava, hvor Dzhokich gjorde slavearbeid. Grubek er altså ikke en tsjekkisk patriot, som han har utgitt seg for, men egentlig tysker som har arbeidet for nazistene. Petrov ber alle om å være tilbake i huset klokken fem på fire.

¹²⁶ *Starshina*, stabssersjant, var den høyeste underoffisersgraden i den Røde hær.

Senere kommer Liudvig med to soldater og en offiser fra den tsjekkiske nasjonalgarden. Han ber dem om å vente mens han lurer Grubek ut på gaten – han vil ikke at arrestasjonen skal foregå i farens hus. Liudvig går opp i andre etasje, det høres noe støy derfra, og Grubek kommer ned med hatt, frakk og koffert. På vei ned konfronterer Petrov ham. Grubek trekker en revolver, men Tikhii kommer inn og griper armene hans, bare for å bli bedt om å slippe av Petrov. Petrov forteller at Goncharenko har tatt patronene ut av Grubeks revolver en uke tidligere, da de først fattet mistanke til ham. Han fullfører avsløringen/demaskeringen av Grubek/Hoffmann i påsyn av Frantisek, Tikhii og Bozhena, før han overlater ham i Tikhiiis varetekt. Etter at Petrov har dratt kommer gruppen av nasjonalgardister inn og oppdager at Liudvig er borte – alle løper opp trappen og finner liket av ham der. Grubek hadde drept ham før han forsøkte å forlate huset. Grubek/Hoffmann benytter seg av forvirringen til å svelge en giftampull. Stykket slutter med at Grubek/Hoffmann faller død med ansiktet først på gulvet foran Frantisek som går mot ham med Liudvig i armene.

3.5 *Fanebærerne*. Sammendrag av handlingen

I denne romanen følges et større persongalleri i et regiment i 2. Ukrainske front, med fokus på et bombekasterkompani. Handlingen løper fra de passerer den sovjetisk-rumenske grensen til de når fram til Praha. Forfatteren veksler mellom å fokusere på flere karakterer, men den unge offiseren Chernysh er trilogiens hovedperson. Han følger tett den veien til selvforbedring gjennom krise som Katerina Clark har beskrevet som typisk for hovedpersonen i den sovjetiske romanen.¹²⁷

I trilogiens første del, ”*Alpene*”, kjemper regimentet seg gjennom de rumenske Karpatene,¹²⁸ og overvinner både naturlige og menneskeskapt hindere på veien. Chernysh tjenestegjør under og blir mentorert av bombekasterkompanisjefen Brianskii. Som en ekte *Stakhanovetsnovator*¹²⁹ i uniform, bruker Brianskii all sin tid og mentale energi på å forbedre ytelsene til

¹²⁷ Se del 3.6 under.

¹²⁸ De rumenske Karpatene kalles på russisk alper.

¹²⁹ Stakhanov-bevegelsen, oppkalt etter gruvearbeideren Aleksei Stakhanov, var en sovjetisk bevegelse for forbedring av så vel arbeidsmoral og teknikk. I motsetning til den tidligere *udarnik*-bevegelsen, (sjokkarbeider) som først og fremst vektla arbeidsmoral, lange dager og rå styrke, var den tekniske beherskelsen av verktøy og maskiner, rasjonalisering av arbeidsgangen, orden på arbeidsplassen etc. sentrale deler av *stakhanov*-bevegelsen. *Novator* kunne legges til *Stakhanov* for å betegne en arbeider som slik ikke bare jobbet hardere, men også smartere. For stakhanovbevegelsen generelt, se Lewis Siegelbaum, *Stakhanovism and the Politics of Productivity in the USSR, 1935-1941*, Cambridge University Press, Cambridge 1988. Hovedpunktene i *Stakhanov*-ideologien kan leses i Josef Stalins tale til den første allsovjetiske stakhanov-arbeiderkongressen i 1935: Josef Stalin, ”Rech’ na pervom vsesoiuznom soveshchanii Stakhanovtsev”, Moskva 1937, tilgjengelig i engelsk oversettelse

bombekasterkompaniet. Når han faller overlater han notatboken sin til Chernysh. Handlingen når klimaks når en såret Chernysh og en gruppe soldater blir omringet i hovedbygget på et rumensk gods.

I trilogiens andre del ”Den blå Donau”, får vi først følge ankomsten av Brianskiis forlovede Shura Iasnogorskaia til kompaniet og hvordan hun tilpasser seg livet der. Brianskii har blitt erstattet av Ivan Antonovich Kharamzin (Antonych), en skolelærer som er mer filosofisk og politisk anlagt enn teknisk. Deretter framstilles kompaniets deltagelse i beleiringen og stormingen av Budapest. I denne boken blir samhandlingen med lokalbefolkningen mer intensiv, og en ungarsk kunstner ved navn Ferenc knytter seg til kompaniet. En av de viktigste hindringene kompaniet må komme over denne gangen er å ta fra tyskerne og de ungarske fascistene en strategisk beliggende bygning, med det åpenbart symbolske navnet ”Europa”. Mye av handlingen foregår i og rundt kjellerne og de improviserte tilfluktsrommene som den ungarske sivilbefolkningen gjemte seg i under kampene. Romanens høydepunkt er når kompaniet er med på å innta parlamentsbygningen i Budapest.

Den siste delen av trilogien, ”Gyldne Praha”, handler om hvordan kompaniet fortsetter gjennom Slovakia. Fortsatt er det store hindringer som må forseres, kryssingen av elven Morava er en komplisert oppgave som setter kompaniet på prøve. I forbindelse med kampene der faller Ivan ”Antonych” Kharamzin, og Chernysh må overta som kompanisjef. Som tittelen antyder, slutter romanen med at kompaniet deltar i befrielsen av Praha – og dermed får *Fanebærerene* og *Under kastanjetrærne* et felles geografisk berøringspunkt. Her er fokuset på Chernysh’ videre utvikling og det problematiske kjærlighetsforholdet han utvikler til Shura Iasnogorskaia, men også på utviklingen til kollektivbonden Khoma Khaetskii som overtar stillingen som kompanisersjant,¹³⁰ og til den unge og umodne soldaten Makovei.

Fanebærerene er mer introspekt enn *Under kastanjetrærne i Praha*. Honchar virker mer interessert i å framstille et rikt galleri av sovjetiske hovedpersoner og deres kvaliteter enn Simonov. Mens det i *Under kastanjetrærne* først og fremst er de tsjekkiske rollefigurene,

på <http://www.marx2mao.com/Stalin/SCS35.html>, nedlastet 28.11.2007. Et interessant innblikk i den utviklede stakhanov-ideologien finnes hos Pavel Bykov, *Put' k schast'iu. Zapiski laureata Stalinskoi premii, tokaria-skorostnika Moskovskogo zavoda shlifoval'nykh stankov (Veien til lykken. Nedtegnelsene til en Stalin-prismottager og hurtigdreier fra Moskvas fabrikk for slipemaskiner)* Izdatel'stvo VTsSPS, Profizdat, Moskva 1951. Denne ”biografien” er til tider så fordypet i tekniske detaljer at den minner mest om en teknisk håndbok.

¹³⁰ Kompanisersjanten hadde grad som *starshina*, den høyeste underoffisersgraden i den Røde hær, og hadde ansvar for daglig disiplin i rekkene og ikke minst for administrasjon og forsyning.

Bozhena, Tikhii, Frantishek og Stefan som gjennomgår en transformasjon i kontrast til relativt statiske sovjetiske karakterer, er *Fanebærerne* først og fremst en fortelling om Chernysh' og de andre soldatenes *Bildungsreise* gjennom Europa.¹³¹ Slik sett er det *Under kastanjetrærne* som i mest kompakt form illustrerer forholdet mellom de sovjetiske og de tsjekkosllovakiske hovedpersonene, mens de ikke-sovjetiske karakterene i *Fanebærerne* først og fremst tjener som en kontrast for å framheve sider ved den sovjetiske identiteten som Honchar konstruerer.

3.6 Den sovjetiske romanen og mental kartlegging

Da den sovjetiske forfatterforeningen ble grunnlagt i 1932 ble 20-tallets litterære eksperimenter lagt til side for godt, og den eneste akseptable måten å skrive litteratur på i Sovjetunionen ble den sosialistiske realismen. Den sosialistisk realistiske litteraturen var eksplisitt didaktisk – sovjetiske forfattere skulle være ”menneskesjelens ingeniører”¹³² og bidra til å forme et nytt og bedre menneske for framtiden. Didaktisk litteratur var verken var noen spesiell sovjetisk¹³³ eller førrevolusjonær russisk oppfinnelse. Men fra da av ble det obligatorisk for sovjetiske forfattere å framstille hovedpersoner som skulle virke som positive forbilder, og å illustrere historiens lovmessige gang framover etter marxistiske prinsipper.¹³⁴

Fra midten av trettiårene hadde den sovjetiske romanen, ansett som den mest høyverdige litterære genren i det sovjetiske hierarkiet, i følge Katerina Clark blitt ritualisert. Det vil si at den alltid var strukturert omkring variasjoner av det samme plottet – Clark har kalt det for *The master plot* - og inneholdt uten unntak bestemte elementer. Det fremste kjennetegnet ved *The master plot* er *det biografiske mønsteret*: Handlingen var alltid strukturert rundt framgangen til en positiv helt. Dette mønsteret med helten som stilles overfor utfordringer, oppgaver og motstandere av forskjellig slag finnes på tvers av genre og kulturer og kan med rette kalles arketyrisk.

¹³¹ Tetjana Dzjadevyč har valgt å sammenligne *Fanebærerne* med den middelalderlige ridderromanen – hvor Chernysh er den edle ridderen på et hellig oppdrag. Dzjadevyč 2008, s. 160.

¹³² Sitatet ble tilskrevet Stalin av Andrei Zhdanov i hans tale til den første allsovjetiske forfatterkongressen 17. august 1934: Andrei Zhdanov, *Sovetskaia literatura, samaia ideinaia, samaia peredovaia literatura v mire. Rech' na pervom vsesoiuznom s'ezde sovetskikh pisatelei 17 avgusta 1934 goda*, Gosudarstvennoe izdatel'stvo politicheskoi literatury, Moskva 1953, først trykket i *Pravda* for 20. august 1934, s. 8.

¹³³ Den romanen som skulle bli den kanoniske prototypen for den sosialistisk realistiske romanen, Maksim Gor'kiis *Mat'*, var fra 1907 og altså utgitt et tiår før revolusjonen. Katerina Clark, *The Soviet Novel. History as Ritual*, Indiana University Press, Bloomington 1981/2000, særlig s. 27-30.

¹³⁴ Prinsippene finnes i kompakt form i Zhdanov 1953, særlig side 8-9.

Heltene i den sovjetiske romanen er i stor grad deindividualiserte. De har de samme egenskapene, deler de samme personlige dydene og følger det samme fastsatte utviklingsmønsteret i alle sovjetiske sosialistisk realistiske romaner:

“The hero is expected to be an emblem of Bolshevik virtue, someone the reading public might be inspired to emulate, and his life should be patterned to ‘show the forward moment of history in an allegorical representation of one stage in history’s dialectical progress.’”¹³⁵

Den dialektiske bevegelsen det er snakk om er imidlertid ikke den til klassekampen i marxist-leninistisk forstand, som man kanskje skulle tro. Derimot hevder Clark at drivkraften og det endelige målet for heltens framgang i den sosialistisk realistiske romanen er å forsone det dialektiske forholdet mellom spontanitet og bevissthet. Dette er en mer abstrakt variant av klassekampens dialektikk:

“... ‘consciousness’ is taken to mean actions or political activities that are controlled, disciplined, and guided by politically aware bodies. ‘Spontaneity, on the other hand, means actions that are not guided by complete political awareness and are either sporadic, uncoordinated, even anarchic (such as wildcat strikes, mass uprisings, etc.), or can be attributed to the workings of vast impersonal historical forces rather than to deliberate actions.’”¹³⁶

En slik variant av det dialektiske mønsteret passer fint inn med romanens biografiske struktur. Mens klassekampen handler om de overnevnte store, upersonlige kreftene, løses den dialektiske motsetningen mellom spontanitet og bevissthet i menneskesinnet. Den kan også knyttes sammen med den leninistiske doktrinen om den revolusjonære avantgarden (d.v.s. partiet), som i kraft av sin høye bevissthet kan akselerere historiens gang. Dermed kan denne spontanitets/bevissthetsdialektikken sees som en måte å løse den paradoksale motsetningen mellom marxistisk determinisme og leninistisk voluntarisme. Kort sagt ble den sovjetiske romanen til en fortelling om en ung sovjetisk mann eller kvinnes overgangsritual: hvordan helten/heltinnen gjennom ulike prøvelser lærer seg å temme sine egne krefter og gå fra spontanitet til bevissthet.

Krigen gav rikelig anledning til å bli stilt overfor slike fysiske og moralske prøvelser. I *Fanebærerene* er handlingen i alle bøkene strukturert rundt praktiske militære utfordringer: kryssing av fjellpass og elver, erobring av høyder og bygninger. Disse fysiske hindrene blir

¹³⁵ Clark 1981/2000, s. 46.

¹³⁶ Ibid, s. 15.

supplert med moralske dilemmaer. Honchar lar Ivan Antonovich Karmazin (Antonych), den tenksomme skolelæreren som overtok som kompanisjef etter Brianskii, formulere hvordan selve krigen akselererer utviklingen av bevisstheten:

”For meg virker det som om til og med dannelsen av en ny bevissthet foregår mer intensivt her [ved fronten]. (...) Ta for eksempel frontsoldatens forhold til penger. Han glemmer simpelthen verdien av dem, han bryr seg ikke om dem. (...) Fordi på den virkelige krigeren¹³⁷ virker ikke den avskyelige kraften som vi i vårt politiske språk kaller kapitalismens fødselsmerker. Eller rettere sagt, han kaster snarere av seg denne byrden, befri seg fra disse merkene. For krigeren er i mindre grad enn andre opptatt med snevre, personlige interesser. Hele tiden, dag og natt, lever han, for å si det slik, et idemessig, kollektivt liv. (...ideinoi, obshchestvennoi zhizn'iu)”¹³⁸

I disse setningene oppsummerer Antonych en målsetning for selvutvikling som ville være kjent for alle som hadde levd i Sovjetunionen før krigen. I tillegg til å utvikle samfunnet var det en forutsetning at hvert enkelt menneske skulle utvikle seg. Jochen Hellbeck har i sin studie av dagbøkene til flere sovjetiske borgere fra mellomkrigstiden dokumentert denne utbredte trangten til selvforbedring. Et punkt som dukket opp i disse dagbøkene var nettopp ønsket om å leve et idemessig, og kollektivt, eller offentlig liv.¹³⁹ Å sette til side egne, individuelle og småborgerlige behov, av Antonych eksemplifisert med penger, var en integrert del av dette.

3.7 Skuffelse over Europa. Levestandardsgapet

Denne forhåpningen til Antonych om at den sovjetiske frontsoldaten skulle heve seg over materielle ønsker og behov kunne vise seg å være nyttig. Med innmarsjen i Øst- og Sentraleuropa ble en stor mengde sovjetiske borgere eksponert for en materiell levestandard som lå langt over det de var vant med hjemmefra. Til og med sovjetiske borgere som returnerte fra Øst- Sentraleuropa og Tyskland etter mer eller mindre frivillige opphold der som gjeste- og tvangsarbeidere kunne fortelle om en levestandard som langt overgikk den sovjetiske.¹⁴⁰ Dette sjokket må ha blitt forsterket av den nasjonalistiske vendingen i sovjetisk propaganda i 30-årene. Da ble Sovjetunionen konstant framhevet som verdens beste land, i

¹³⁷ *Voin* i originalteksten. Blant de mange russiske ordene for soldat er *voin* høy stil, og bærer med seg assosiasjoner om soldatyrket som et kall eller en profesjon, ikke bare en forbigående tilstand. Den nærmeste ekvivalenten jeg kan finne i moderne norsk er *kriger*.

¹³⁸ Honchar 1950, s. 271.

¹³⁹ Jochen Hellbeck, *Revolution on My Mind. Writing a Diary under Stalin*, Cambridge, Massachusetts & London, England 2007, s. 85-87.

¹⁴⁰ Zubkova 1998, s. 63-64.

motsetning til de undertrykkende kapitalistiske regimene i Vesten, for ikke å snakke om det sovjetiske observatører ikke var redde for å kalle for halvføydale stater i Øst- og Sentraleuropa.

Ilya Erenburg merket seg ved krigsutbruddet at sovjetiske soldater hadde en overdreven respekt for tyske soldater, delvis på grunn av det han kalte deres ”ytre kultur” – det ville i praksis si den materielle velstanden deres. I en innsiktsfull kommentar i memoarene sine påpeker Erenburg hvordan Sovjetunionen hadde skaffet seg dette problemet på egen hånd ved å definere en målestokk for utvikling og velstand (*kul'tura*) som Sovjetunionen ikke kunne leve opp til:

”I tjue- og trettiårene visste enhver skolegutt hva som var indikatorene på et folks kultur[nivå] – tettheten til jernbanenettet, antallet biler, utbredelsen av utdanning, sosialhygiene. På alle disse feltene lå Tyskland på en av de første plassene...”¹⁴¹

Til dette problemet la han til at den offisielle retorikken om Tyskland og tyskere i tiden før krigen hadde understreket hvordan den jevne tyske soldat og arbeider var undertrykket av nazi-regimet, og ville skifte side så snart forholdene tillot det. Dette motiverte ham til en kampanje for å lære opp den sovjetiske soldaten til å hate sine tyske motstykker, på tross av forestillingen om at de var materielt og kulturelt overlegne. I første rekke vitner Ilya Erenburgs observasjon om at de sovjetiske forfatter-journalistene var høyst klar over problemstillingen og bevisst utviklet strategier for å håndtere den.

Ilya Erenburgs kampanje hadde sikkert sin virkning, og i tysk motpropaganda figurerte han som en av de verste sovjetiske propagandamakerne. Den overveldende opplevelsen det var å komme til et Europa hvor levestandarden lå langt over det soldatene var vant med hjemme fra kunne gi seg ulike utslag. Vestlige klær, musikk, blader og antatt dårlig seksualmoral kunne også utløse skuffelse og avsky for europeisk kultur og styrke antagelser om sovjetisk overlegenhet. En sovjetisk soldat skrev følgende hjem fra Prøyssen:

”Europe is a dirty abyss! I have taken a look at German magazines, and they disgust me...Even their music is indecent! Is this Europe? Give me Siberia every time!”¹⁴²

¹⁴¹ Erenburg 2006, s. 367.

¹⁴² Gjengitt i Catherine Merridale, *Ivan's War. The Red Army 1939-45*, Faber and Faber, London 2005, s. 274-75.

Vasily Grossman noterte også en annen reaksjon på å se den materielle velstanden i Tyskland - en følelse av undring over hvorfor tyskerne ville angripe Sovjetunionen når de hadde alt de trengte hjemme:

*”Millions of men have now seen the rich farms of East Prussia, the highly organized agriculture, the concrete sheds for livestock, spacious rooms, carpets, wardrobes full of clothes. (...) and thousands of soldiers repeat these angry questions when they look around them in Germany: ‘But why did they come to us? What did they want?’”*¹⁴³

Oles’ Honchars første inntrykk av Europa utenfor Sovjetunionen var imidlertid ikke det av en overlegen levestandard. I dagboken sin gav han også uttrykk for skuffelse heller enn for beundring for Europa da han for første gang passerte den sovjetiske grensen:

*”Romania. Et fattig, ukultivert (nekul’turnaia) land. Jordene er dårlig, barbarisk drevet. Det er ingen maskiner eller biler, (tekhnika), ingen veier, ingen klær(sic!).”*¹⁴⁴

Denne lakoniske observasjonen blir utbrodert over de første sidene i *Fanebærerne*, som innledes med at Chernysh går over grensen til Romania sammen med underoffiseren og oppklaringsmannen Kazakov. Så snart de hadde passert grenselinjen merket de seg at den dyrkede marka var delt inn i lange, smale striper, noe Chernysh umiddelbart tolket som et tegn på fattigdom.

Det er klart at det nordlige Romania langt i fra var den rikeste delen av Europa, snarere tvert i mot. Med levende føydale trekk og en lutfattig, analfabetisk bondebefolkning, var det et takknemlig landskap å beskrive for en forfatter som ville polemisere mot forventningene om et rikt, velstående Europa.¹⁴⁵ At denne forventningen likevel var der blir målbåret av Kazakov:

*”Dette er ikke slik jeg forestilte meg Europa, innrømmet Kazakov – jeg trodde vi skulle finne overbefolkede byer og parker, der du ikke kunne røre på deg for alt folket – at det skulle være bosetning overalt.”*¹⁴⁶

¹⁴³ Grossman 2007, s. 341.

¹⁴⁴ Dagboksnotat for 25. april 1944, Honchar 2002, s. 47.

¹⁴⁵ Til tross for dette ble det også ved innmarsjen i Romania uttrykt bekymring for at sovjetiske soldater ble forvirret og forbannet over å se levestandarden til rumenske bønder, som var høyere enn den de var vant til. Merridale 2005, s. 247-248.

¹⁴⁶ Honchar 1950, s. 10.

De første menneskene Kazakov og Chernysh møtte i Europa var en gruppe sigøynere som spilte en sørgelig gjengivelse av den populære sovjetiske sangen ”Katiusha” for dem. Chernysh følte avsky, mens Kazakov kom med en sarkastisk kommentar: ”Dette kan være starten på den vesteuropeiske kulturen – la oss ta en titt!”¹⁴⁷ Den første natten i Romania våknet Chernysh av at han ble bitt av lopper. Kazakov fortsatte å kommentere i den samme sarkastiske tonen: ”Europa,- mumlet han, rullet seg over på den andre siden og sovnet.”¹⁴⁸

Dette sjokket over levestandardsgapet var det eneste aspektet ved *Under kastanjetrærne i Praha* Konstantin Simonov valgte å kommentere i selvbiografien sin. Der kalte han denne opplevelsen et ”...moralsk (nravstvennyi) og psykologisk sjokk...”¹⁴⁹, og fortalte at han brukte mye tid og energi på å håndtere akkurat denne problemstillingen. Strategien han til slutt kom opp med var å være ærlig om forskjellene, men samtidig å dyrke fram en stolthet over de ofrene den sovjetiske befolkningen hadde gjort for å oppnå seieren. Poenget blir gjort klart av den sovjetiske helten Petrov i en dialog med Bozhena, som Simonov også siterte i memoarene sine:

”Du skjønner det, frøken ¹⁵⁰ Bozhena, i Europa så snakker man mye om krigens nød. (voennye lisheniia). Men likevel vet ikke alle her hva nød er for noe. Virkelig nød. Vi, som har reddet Europa, trenger ikke å skamme oss for noen over de stoppede strømpene til kvinnene våre, over at det hendte at mennesker sultet i de bakre områdene våre under denne krigen, eller at hele familier måtte bo på ett lite rom.”¹⁵¹

3.8 Lidelseshierarkiet

I nøkkel-monologen over griper Konstantin Simonov via Petrov til et av hovedpunktene i sovjetisk propaganda etter krigen, som også har glidd sømløst over i dagens russiske fortolkning av andre verdenskrig. Dette hovedpunktet i all sovjetisk historisk bearbeidelse av andre verdenskrig er Sovjetunionens plass på toppen av krigens hierarki av lidelse.¹⁵²

¹⁴⁷ Ibid, s. 11.

¹⁴⁸ Ibid, s. 14.

¹⁴⁹ Simonov 2005, s. 354-355.

¹⁵⁰ Petrov bruker den tsjekkiske (og felles vestslaviske) høflige tiltaleformen, *pani*, som et sovjetisk publikum ville assosiere med utenlandske og førrevolusjonære tiltaleformer med et sterkt klassepreg. I sammenhengen er det helt klart ironisk ment.

¹⁵¹ Simonov 2005 s. 355, Simonov 1970, s. 311.

¹⁵² Det finnes også et korresponderende hierarki av forbryterskhet og grusomhet. Når Krisztián Ungváry i sin bok om beleiringen av Budapest finner det nødvendig å fremheve at sovjetiske overgrep i Budapest ikke på noen måte kunne sammenlignes med tyske grusomheter i Sovjetunionen eller sovjetiske i Øst-Prøyssen, vitner det om samme type moralske rangering: Selv om hvert enkelt overgrep vanskelig kan rangeres i forhold til lidelsen de påførte hvert enkelt offer, gjør summen av dem sitt til at de sovjetiske var mindre ille. De var også forklarlige med utgangspunkt i de forutgående tyske overgrep i Sovjetunionen og lidelsen tyskerne hadde påført den

Argumentet om at Sovjetunionen på bakgrunn av sine enorme tap og lidelser hadde gjort seg fortjent til blant annet å beholde grensene fra 1941 – resultatet av Molotov-Ribbentroppakten - ble brukt i forhandlingene med de vestallierte. Stalin og Molotov underkommuniserte likevel de faktiske tapene, enten for å ikke avsløre hvor svekket Sovjetunionen var blitt av krigsinnsatsen, eller rett og slett av sorg og skam over de enorme tapene, særlig i krigens første fase.¹⁵³ Lidelseshierarkiet var en sentral retorisk ressurs i forhold til å rettferdiggjøre sovjetisk dominans i Øst og Sentraleuropa også vest for 1941-grensene, og er et tilbakevendende tema både hos Honchar og Simonov.

Amir Weiner har argumentert for at det fantes et hierarki av heroisme blant de sovjetiske nasjonene, mens lidelsen var likt fordelt mellom dem. I hierarkiet av heroisme lå russerne naturlig nok på topp. I følge Weiner var det utflatete lidelseshierarkiet en respons på Holocaust, og en måte å hindre sovjetiske jøder fra å utnytte denne lidelseskapitalen i det sovjetiske samfunnet.¹⁵⁴ I konteksten av Amir Weiners forskning på en region i Ukraina med en betydelig jødisk befolkning kan det nok framstå slik. Weiner har utvilsomt rett i at den sentrale antisemittiske siden ved den tyske nazismen ble underkommunisert. Erenburg, Simonov og Grossmann ble tvunget til å nedtone eller sløyfe fortellinger som handlet om tyskernes jødeforfølgelser. Sett i den interne, sovjetiske konteksten Weiner har arbeidet med var sikkert lidelseshierarkiet utflatet og jevnt fordelt mellom de sovjetiske folkeslagene.

I den internasjonale konteksten til Simonov og Honchar finnes imidlertid et tydelig lidelseshierarki, hvor også de sovjetiske karakterene plasseres ulikt. To av de russiske hovedpersonene, Masha og Petrov, får blant annet en tilknytning til to geografiske sentra for lidelse: Masha er fra Stalingrad, Petrov er fra Leningrad. Begge har mistet hele familien sin, men bærer tapet med fatning gjennom hele stykket – det er først i siste akt at Bozhena får vite at Petrov har mistet familien i Leningrad. Honchars bombekasterkompani i *Fanebærerne* hadde deltatt i kampene i Stalingrad og kunne slik knyttes til dette senteret for både heroisme og lidelse.

sovjetiske sivilbefolkningen. I og med at tabuet mot skildringen av sovjetiske overgrep ble overholdt av Simonov og Honchar, er dette hierarkiet mindre relevant for denne undersøkelsen. Krisztián Ungváry, *The Siege of Budapest. 100 Days in World War II*, Yale University Press, New Haven 2005, 338.

¹⁵³ Brooks 2000, s. 206.

¹⁵⁴ Amir Weiner, *Making Sense of War: the Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution*, Princeton University Press, Princeton 2001, s. 208.

De russiske karakterenes plassering på toppen av lidelseshierarkiet blir imidlertid utfordret av montenegrineren Slavko Dzhokich. Han er i rolleanvisningene beskrevet som ”gråhåret, ser ut som en sekstiåring”. Imidlertid viser det seg at han er 38, like gammel som Petrov. Oppholdet i fangeleiren har eldet ham med tjue år. På det tidspunktet hvor *Under kastanjetrærne* ble skrevet var det ennå ikke kommet til noe brudd mellom Stalins Sovjetunion og Titos Jugoslavia. Tvert i mot var Jugoslavia enda betraktet som landet i Øst- og Sentraleuropa hvor kommunistene stod sterkest og som Sovjetunionens mest pålitelige allierte. Det kunne altså være akseptabelt å plassere en jugoslav helt oppe i toppen av lidelseshierarkiet, helt eller nesten helt likestilt med de russiske karakterene. På den andre siden oppviser Dzhokich en forbilledlig lojalitet til Sovjetunionen og russere. At han er montenegriner, fra den aller minste av de jugoslaviske republikkene, med en lang russofil tradisjon, lar ham sette seg selv i et helt spesielt avhengighetsforhold til russerne:

”Det finnes ikke små folkeslag. Det finnes folk som har gått med på å regnes som små. Og vi har ikke gått med på det. Vi montenegrinere har et ordspråk om dette: ’Går det virkelig an å beseire oss, når vi og russerne er to hundre millioner til sammen?’”¹⁵⁵

Desidert lavest i hierarkiet av lidelse som Simonov konstruerer kommer tsjekkerne. (Tyskerne er som fiender helt utelukket fra det.) Tsjekkerne har gjennomgått en kort krig, de har ikke opplevd de samme ødeleggelsene og overgrepene som sovjetiske mennesker. En viktig konklusjon av dette som blir trukket av Tikhii, når han så smått begynner å komme seg ut av sin selvpålagte taushet,¹⁵⁶ er at tsjekkerne alltid har trukket feil slutninger ut av sine begrensede lidelser:

”Vi var alltid flinke til å være martyrer. Stilt overfor døden hadde vi mot nok til å spytte drapsmennene våre i ansiktet, men vi...vi drepte ikke drapsmennene våre ofte nok.”¹⁵⁷

Tikhii peker altså ut en manglende evne til å gripe til håndfaste tiltak og vold som tsjekkernes vesentligste mangel. Den samme konklusjonen ble også trukket av Masha på bakgrunn av oppholdet i fangeleiren:

”Jeg var i tre leire, og i løpet av de årene var det elleve flukter. Og der satt det alle slags folk, av alle nasjoner, men av de elleve fluktene var det våre folk, sovjetiske mennesker, som organiserte ti.”¹⁵⁸

¹⁵⁵ Simonov 1970, s. 329.

¹⁵⁶ Tikhii betyr ”stille” både på russisk og tsjekkisk.

¹⁵⁷ Simonov 1970, s. 317.

¹⁵⁸ Ibid. s. 296.

Simonov får slik kommunisert det han gjorde til en definerende forskjell på sovjetiske mennesker og andre: vilje og evne til handling.

3.9 Kul'turnost' eller meshchanstvo. Systemisk relativisme

En annen strategi som Simonov bruker for å håndtere velstandsgapet i *Under kastanjetrærne* er å gripe til en annen, problematisk side ved det sovjetiske forholdet til materielle verdier, skillet mellom det å være *kultivert* og det å være *småborgerlig*, mellom *kul'turnost'* og *meshchanstvo*.

Vera Dunham har pekt på hvordan materielle goder og former for konsumerisme på ny ble mer verdsatt i løpet av tretti-, førti- og femtiårene og erstattet den revolusjonære asketismen som ble dyrket i tjuårene i Sovjetunionen. Med en viss forakt kaller hun disse nye verdiene for *Meshchanstvo-verdier*, et nedsettende begrep som burde oversettes med ”småborgerlig” snarere enn med ”middelklasse-” slik det er gjort i tittelen på Dunhams bok.¹⁵⁹ Vera Dunham må ha vært fullt klar over at *meshchanstvo* slik ble brukt som et skjellsord i sovjetisk diskurs gjennom hele perioden til å betegne en overdreven, uinformert eller ufortjent interesse for og begjær etter materielle objekter og goder. Det synes som om Dunhams agenda er å angripe det sovjetiske regimet for dobbeltmoral, ved å avsløre den inkonsekvente innstillingen det hadde til materielle verdier. Samtidig som det å verdsette fine møbler, pene duker, luksuriøse klær og bedre mat, om så bare i erstatningsform på sidene av populære bøker og blader, ble betraktet som kultivert oppførsel for sovjetborgere, ble samme adferd i vesten fordømt som et tegn på moralsk forfall og manglende menneskelige og åndelige kvaliteter.

Catriona Kelly har kritisert Dunham for å ha overforenklet denne vendingen mot materielle verdier. Hovedpunktet i kritikken er at Dunham ikke har tatt hensyn til de indre konfliktene i Sovjetisk ideologi og politikk, men framstiller disse som homogene og konsekvente. Kelly har i sin studie av russisk og sovjetisk rådgivningslitteratur *Refining Russia* fra 2001 pekt på hvordan det å finne den riktige *balansen* mellom materielle og spirituelle verdier, mellom fortjent materiell velstand og forkastelig fråtseri, og mellom hva som var høflig opptreden og

¹⁵⁹ Vera S. Dunham, *In Stalin's Time. Middleclass Values in Soviet Fiction*. Enlarged and Updated Edition, Duke University Press, Durham 1990.

overdreven, småborgerlig etikette var et tilbakevendende problem i denne litteraturen.¹⁶⁰ På dette området eksisterte det altså heller ikke noen stabil sovjetisk modell som uproblematisk kunne overføres til Øst- og Sentraleuropa. Det som til en hver tid ble regnet som den korrekte verdsettingen av materielle ting, normer for oppførsel og etikette kan oppsummeres med begrepet *kul'turnost*. Uttrykket kan oversettes til norsk med ”å være kultivert”. Mens visse materielle gjenstander kunne symbolisere *kul'turnost*, for eksempel duker, lampeskjermer og bøker, var det først og fremst et begrep som omfattet en persons holdninger, interesser og sosiale ferdigheter, fra personlig hygiene via etikette til evnen til å føre en intelligent samtale om kunst eller politikk.¹⁶¹ Linjen mellom det ”å være kultivert” (*kul'turnost*) og det ”å være småborgerlig” (*meshchanstvo*) kunne være tynn. Denne grensegangen gjøres aktivt av Simonov og Honchar, kanskje særlig førstnevnte, når han gjør det å håndtere levestandardsgapet til en hovedsak i *Under kastanjetrærne*.

Hos Simonov blir små detaljer om etikette, klær og stil brukt for å fremheve den borgerlige og fremmedartede karakteren til den tsjekkiske settingen. I scenebeskrivelsen for første akt beskriver Simonov et pent innredet og møblert hjem. På veggene er det spesifisert at det finnes både tsjekkisk og slovakisk folkekunst og akvareller av Praha. Altså et interiør som nok ville ha vært innenfor grensene av hva som var akseptabelt innenfor rammene av god smak også i en sovjetisk sammenheng, om enn utenfor økonomisk rekkevidde for de aller fleste.

Når Masha kommer til Prokhazkas hus, insisterer Bozhena på at faren skal kysse hånden hennes. Det å kysse hånden til kvinner hadde i Sovjetunionen blitt nokså entydig tilsidesatt som førrevolusjonær, overdreven etikette. Denne episoden var nok ment å tjene til å demonstrere for et sovjetisk publikum hvordan Tsjekkoslovakia fortsatt hørte til det ”gamle Europa”, med levende, borgerlige kulturuttrykk som i Sovjetunionen tilhørte fortiden. I *Den blå Donau* forsøkte også Ferenc å kysse hånden til Chernysh når de møttes ved inngangen til parlamentet og Ferenc ville gratulere ham høytidelig med seieren. Chernysh dro til seg hånden og sa ”Hva gjør du Ferenc? Slik gjør vi ikke hos oss!”¹⁶² Det å krysse systemgrensen

¹⁶⁰ Catriona Kelly, *Refining Russia: Advice Literature, Polite Culture, & Gender from Catherine to Yeltsin*, Oxford University Press, Oxford 2001, s. 312-316.

¹⁶¹ For en dypere diskusjon av begrepet, se Kelly 2001, Vadim Volkov, “The Concept of 'Kul'turnost'. Notes on the Stalinist Civilizing Process, i Sheila Fitzpatrick (Ed.) *Stalinism: New Directions*. Florence KY, 1999, 210-230, Sheila Fitzpatrick, “Becoming Cultured: Socialist Realism and the Representation of Privilege and Taste”, i Sheila Fitzpatrick, *The Cultural Front. Power and Culture in Revolutionary Russia*, Cornell University Press, Ithaca 1992, s. 216-237.

¹⁶² Honchar 1950, s. 278.

mellom Sovjetunionen og Øst- og Sentraleuropa var også å krysse en tidsgrense, til et område hvor borgerlig og aristokratisk etikette enda var levende.¹⁶³

Deltagelse i materielt forbruk ble i Sovjetunionen vurdert som akseptabelt om det var fortjent. Materielle insentiver som høyere lønn, bonuser og gaver i form av forbruksgjenstander som grammofonspillere og møbler var vanlige å gi til Stakhanov-arbeidere så vel som fremragende åndsarbeidere. Sett i dette lyset er blant annet Frantisheks smakfullt velstående hjem akseptabelt – han er lege og forsker, en brukbar heltefigur i sovjetisk drama.¹⁶⁴ Som arbeidende *intelligent* står han i motsetning til kapitalistene Iulii Machek og Jan Grubek. Enda klarere kommer dette skillet mellom fortjent og ufortjent forbruk fram når Bozhenas livsstil før krigen blir sammenlignet med kofferten med klær og sko Petrov lover Masha på fødselsdagen hennes. Petrov, den som vanlig allvitende kommentatoren, oppsummerer hele den moralske vurderingen slik, samtidig som han setter den i sammenheng med lidelseshierarkiet:

*”Jeg vil at min landskvinne skal være pent kledd. Hun, og alle jentene våre. Og hun kan godt bli det litt før alle andre – hun har gjennomlevd mer enn mange andre, og har rett til å nyte denne lille kvinnelige lykken før dem alle.”*¹⁶⁵

Denne vurderingen av at Mashas forbruk er akseptabelt fordi det er *fortjent* for en sovjetisk ung kvinne, mens Bozhenas ikke er det, er et konkret eksempel på det som György Péteri har kalt *systemisk relativisme*. Det vil si ideen om at det hersket ulike grunnleggende økonomiske lover på de to sidene av systemgrensen mellom den kapitalistiske og den sosialistiske verden. Et utslag av dette var at de samme fenomenene kunne bli vurdert ulikt ettersom på hvilken side av systemgrensen de opptrådte.¹⁶⁶

Helt i begynnelsen av *Fanebærerne* er det en episode som viser dette poenget klart. Den første natten underoffiseren Kazakov og offiseren Chernysh tilbragte i Romania var de forlagt på en rumensk bondegård. Bondekona hadde redd opp en seng til Chernysh og til Kazakov på gulvet, i det hun gikk ut i fra at underoffiseren måtte være den unge offiserens oppasser

¹⁶³ Simonov selv kom snart til å legge seg til vanen med å kysse kvinner på hånden, når han etter krigen la til side imaget sitt som kriger-forfatter og erstattet det med en rolle som beleven verdensmann. At han som sønn av en prinsesse var vel bevandret i den ”gamle verdens” etikette er ingen overraskelse. Figes, 2007, s. 483.

¹⁶⁴ Ina Telberg: ”Heroes and Villains of Soviet Drama”, *American Sociological Review*, Vol. 9, No. 3, *recent Social Trends in the Soviet Union* (June 1944), s. 309.

¹⁶⁵ Simonov 1970, s. 310.

¹⁶⁶ György Péteri, ”Nylon Curtain – Transnational and Transsystemic Tendencies in the Cultural Life of State-Socialist Russia and East-Central Europe.”, *Slavonica*, Vol.10, No. 2 November 2004, s. 117.

(*denshchik*). Ved å legge inn denne referansen til den førrevolusjonære praksisen med å tildele offiserer et mannskap som personlig tjener, understreker Honchar hvordan de to virkelig har gått inn i det ”gamle Europa”, hvor klasseforskjeller og -privilegier ble tatt for gitt. Da de kom fram til bombekasterkompaniet viste det seg på den andre siden at kompanisjefen hadde en eldre, antagelig mindre stridsdyktig soldat, beordret som ”ordonnans” (*ordinarets*). Riktignok fungerte han faktisk som kompanisjefens ordonnans i strid, men han ble også framstilt mens han gjorde arbeidsoppgavene til en oppasser: Han serverte mat, hentet sjefens kikkert og vasket krageforene (*vorotnichki*)¹⁶⁷ hans. Med et enkelt navneskifte – fra *denshchik* til *ordinarets* - hadde den samme funksjonen gått fra å være et ikonisk tegn på tilbakeliggenhet og føydale etterlatenskaper til å være en naturlig del av en sovjetisk militær hverdag.

Det blir altså i begge disse to tekstene satt opp strenge grenser mellom Sovjetunionen og verden utenfor. Sovjetunionen og utlandet blir framstilt som kvalitativt adskilte steder, til og med to ulike verdener. Det å bevege seg ut av Sovjetunionen var en stor begivenhet, noe som er utbrodert særlig hos Honchar. Hele det første kapittelet i ”Alpene” er satt av til nettopp grenseoverskridelsen. Den foregikk samtidig med grensesetting – Kazakov og Chernysh gikk over grensen til det unormale utlandet akkurat i det andre soldater var i ferd med å sette opp nye grensestolper for å markere og gjenopprette det normale, klare skillet mot utlandet.

3.10 Sønnene lærer fedrene. Mentorforholdet snudd på hodet

Til hjelp for selvutviklingen av hovedpersonen spiller *mentor-karakteren* en viktig rolle i den sovjetiske romanen. Denne personen (eller flere) fungerer som en katalysator for heltens bevegelse fra spontanitet til bevissthet. Mentoren er eldre og mer politisk bevisst enn helten. Han har gjerne fått prøvd egenskapene sine i strid, enten i førrevolusjonære oppstander eller i borgerkrigen i romaner fra mellomkrigstiden. I etterkrigstiden kunne mentoren også være en veteran fra den Store fedrelandskrigen. Mens det ennå var kronologisk mulig hadde gjerne mentoren møtt Lenin, eller i det minste vært revolusjonær alt i Lenins tid. Mentoren støtter helten med råd, veiledning og praktiske eksempler i løsningen av

¹⁶⁷ Russiske og sovjetiske uniformer hadde kragefor som var løst innsydd og ble skiftet ut og vasket med (i hvert fall i fredstid) jevne mellomrom.

spontanitets/bevissthetsdialektikken, og hjelper ham eller henne til å styre sine spontane energier inn i et disiplinert, målrettet spor.¹⁶⁸

I *Fanebærerne* er det en hel rekke tydelige mentorfigurer. Av de som står klarest fram er Brianskii, Chernysh' første sjef, den andre den politiske offiseren, *zampoliten* Vorontsov.¹⁶⁹ Forholdet mellom dem, Chernysh' og til dels Shura Iasnogorskaia er konvensjonelt og forutsigbart etter mønsteret Clark har beskrevet. Det er heller ikke overraskende at i de få tilfellene hvor de sovjetiske karakterene har noen lengre interaksjon med de lokale innbyggerne, er det de sovjetiske karakterene som går inn i en mentorrolle. Khoma Khaetskii, kollektivbonden som etter hvert ble utnevnt til kompanisersjant, belærer ved flere anledninger ivrige og interesserte ungarere og slovakere om Sovjetunionen.

I *Under kastanjetrærne i Praha*, er mentor/hovedpersonforholdet i flere tilfeller snudd på hodet. Det eneste mentorforholdet som er så å si helt i samsvar med mønsteret skissert over er forholdet mellom Petrov og Stefan. Petrov er eldre, mer erfaren og blir eksplisitt nevnt som Stefans mentor, både som soldat og som mann. Forholdet mellom Petrov og Stefan blir speilet i forholdet mellom Masha og Bozhena. Mashas overlegne utholdelse av lidelsene i krigen og i leiren, at det var hun som organiserte flukten deres plasserer henne i en mentorrolle. Forskjellen i alder er imidlertid annerledes: Masha er fem år yngre enn Bozhena. Like fullt er hun overlegen Bozhena i modenhet og bevissthet. Hun er plassert høyere i lidelseshierarkiet, og hun besitter viljen og evnen til å handle med tiltro til det sovjetiske systemet. Mashas verdige opptreden i fangenskapet er klart en viktig inspirasjon for Bozhena når hun velger å bryte med sitt tidligere, nytelsesorienterte liv og med kapitalisten Iulii Machek.

Boguslav Tikhii, poeten, gjennomgår også en form for bevegelse mot en større grad av bevissthet. Det er imidlertid vanskelig å si at han går fra spontanitet til bevissthet, snarere kommer han fra passivitet *tilbake* til aktiv handling. I tråd med den sjablongmessige persontegningen i *Under kastanjetrærne* står han helt åpenbart for en europeisk radikalisme

¹⁶⁸ Clark 1981/2000, s. 168-169.

¹⁶⁹ Den sovjetiske politiske offiseren, *Zamestitel' komandira po politicheskoi chasti*, hadde først og fremst som sin oppgave å sørge for den politiske oppdragelsen og moralen til mannskaper og befall. Han hadde en rådgiverrolle i forhold til avdelingssjefen, men ikke kommandomyndighet over ham. En politisk offiser må derfor ikke forveksles med en politisk kommisær, som kunne overstyre den militære avdelingssjefens avgjørelser. Kommisær-institusjonen hørte til borgerkrigstiden, da bolsjevikene ikke stolte på sine ofte eks-tsaristiske offiserer, ble avskaffet i trettiårene, men gjeninnført i 1941 i forbindelse med de katastrofale nederlagene til den Røde armé i krigens første fase. Ordningen ble avskaffet igjen i 1943. Zampoliten derimot overlevde fram til Sovjetunionens fall og i noen få år til.

som har forfalt. I rollelisten beskrives han som småfeit og slurvete påkledt. I løpet av handlingens gang får vi vite at han har kjempet i Spania, selvfølgelig på republikansk side, til alt overmål sammen med montenegrineren Dzhokich. Ettersom han aldersmessig tilhører samme generasjon som Grubek og Frantisek, kommer han i noe av en klemme mellom de radikaliserede ungdommene og de forsiktige Frantisek og Grubek. Imidlertid velger han til slutt riktig. Han sender dikt til publisering i kommunistavisen Rude Pravo og griper fysisk inn i oppgjøret med Grubek/Hoffmann i siste akt. Den gamle radikalismen har blitt gjenoppvekket av krigens prøvelser. Oppvåkningen starter alt i første akt når Tikhii slår i hjel en gestapist med blekkhuset sitt, en grovskåret metafor for hvordan det å være forfatter også skulle bety å kjempe.

Den mest dramatiske reverseringen av mentor/elev-forholdet er i forhold til Frantisek Prokhazka, den stereotypiske framstillingen av den naive, om enn velmenende europeiske intellektuelle. Han går gjennom hele handlingen uvitende om den skjulte fienden i hans eget hjem. Frantisek mangler både klarsyntheten til å avsløre Grubek så vel som motet til å ta et oppgjør med ham. Det kan knapt sies om ham at han har overkommet sine egne mangler. Frantiseks eldste sønn Stefan har på den andre siden oppnådd et høyere bevissthetsnivå gjennom sitt opphold i Sovjetunionen og ikke minst ved å ha Petrov som sin mentor. Både han og Bozhena forsøker å påvirke og endre farens tilvante tenkesett og handlingsmønster. Til en viss grad ser vi at Frantisek selv oppfatter dette, når han i en samtale med Grubek og Tikhii definerer de tre som ”*skår av det gamle Europa.*”¹⁷⁰ Grubek, antagelig ironisk, kommenterer i en annen sammenheng hvordan de unge nå er forutsatt å lære opp de eldre i en samtale med Petrov:

*”For hvis vi gamle menn ikke forstår noe (nikker til Stefan og Bozhena), så vil barna våre forklare det for oss. Er det ikke slik, frøken Bozhena?”*¹⁷¹

Stefan kan imidlertid knapt sies å lykkes i mentorrollen sin, ettersom Frantisek i bunn og grunn ikke har noen positiv utvikling, i hvert fall ikke før helt ved handlingens slutt.

At sønnene lærte opp og til og med anga reaksjonære fedre var ikke helt fremmed i det sovjetiske mytologiske registeret. Pavlik Morozov, den angivelige ungpioneren som skulle ha angitt faren sin for å utstede falske dokumenter til ”kulakker”, for siden å bli myrdet sammen

¹⁷⁰ Simonov 1970, s.316.

¹⁷¹ Ibid, s. 312.

med lillebroren sin av sin egen bestefar og et søskenbarn i 1932, ble dyrket som en helt i trettiårene.¹⁷² På samme måte tok Stepan Podlubny, en av dagboksskriverne Jochen Hellbeck har fulgt, et oppgjør med sin far i perioden 1933 og utover – altså samtidig med at myten om Pavel Morozov ble bygd opp. Podlubny kritiserte faren sin først og fremst for ikke å arbeide for å forbedre seg selv, og ikke gjøre noen større innsats for samfunnet.¹⁷³ Sovjetisk litteratur, særlig fra 20-tallet og første halvdel av trettitallet hadde rikelig med eksempler på helter som brøt med sin egen familie. Derimot regnet man i Sovjetunionen fra midten av trettiårene av med at familien skulle ha gått over til å spille på parti med regimet, og kjernefamilien ble holdt fram som en grunnstein i den sovjetiske samfunnsordenen. Myten om Pavel Morozov ble slik raskt ubehagelig – opprørske barn var ikke lenger et ideal.¹⁷⁴ Stefans konflikt med faren tar heller aldri form av en demaskering eller avvísning – det er farens gamle venn, Grubek/Hoffmann, som er den maskerte fienden. Ikke bare er Grubek utenfor Prokhaszka-familien, han viser seg også å være utenfor den etniske familien når hans alter ego Hoffmann blir avslørt. Simonov har altså tatt et motiv fra Sovjetunionen i 1930-årene og overført og tilpasset det til Tsjekkoslovakia ett tiår senere. På denne måten gjør han systemgrensen mellom Sovjetunionen og Tsjekkoslovakia også til en generasjonsgrense: Problemstillinger som tilhørte fortiden i Sovjetunionen gjentok seg i Tsjekkoslovakia.

Den akselererende virkningen riktig mentoring kan ha på en persons plassering i denne samtidige generasjons- og systemiske kløften viser seg i Petrovs oppfordring til Stefan om å være som en eldre bror for Bozhena når han er i ferd med å forlate Praha:

*”Om søsteren din... i sjelen hennes kjemper nå to verdener mot hverandre. Vær som en storebror for henne, selv om dere er tvillinger.”*¹⁷⁵

Simonov åpner her for at to personer av nøyaktig samme generasjon kan være på hvert sitt utviklingstrinn. Stefan, som har hatt Petrov som sin mentor og modnet gjennom et mangeårig opphold i Sovjetunionen, har alt kommet lengre. Han har avsluttet kampen mellom to

¹⁷² For en av de mytologiske versjonene av denne historien, se for eksempel Mikhail Doroshin, ”Pavlik Morozov. Excerpted from A Poem about Hate” i James von Geldern og Richard Stites (Ed.), *Mass Culture in Soviet Russia*, Bloomington & Indianapolis, 1995, s. 153-156. Det har senere blitt stilt spørsmålsteget både ved om Morozov var pioner i det hele tatt og om han faktisk angav faren sin. Skyldspørsmålet, i sær for bestefarens del, er i dag mildt sagt uklart. Se for eksempel Jo Ann Conrads bokmelding av Geldern & Stites i *Journal of American Folklore* 110 (1997), s. 100-103, og ikke minst Catriona Kellys svært grundige behandling av Morozov-saken, både som hendelse og som myte, i *Comrade Pavlik. The Rise and Fall of a Soviet Boy Hero*. Granta publications, London, 2005.

¹⁷³ Hellbeck 2006, s. 131-135.

¹⁷⁴ Clark 1981/2000 s. 115-116, Kelly 2005, særlig s. 147-196.

¹⁷⁵ Simonov 1970, s. 341.

verdener i sitt sinn, mens den ennå pågår i Bozhenas. Eksponeringen for sovjetiske mennesker og selve Sovjetunionen har akselerert Stefans modningsprosess.

3.11 En åpen familie eller en lukket? Inkludering og grensesetting mellom mennesker

Enda et punkt hvor de sovjetiske hovedpersonene i *Under kastanjetrærne* og *Fanebærerne* viser seg overlegne er hvordan forskjellige sovjetiske kollektiver fungerer som et substitutt for familie: I ”*Gylne Praha*” ble kompaniet tilført en gruppe moldaviske soldater. Med tilbakeføringen av Bessarabia til Sovjetunionen hadde disse nylig blitt sovjetiske statsborgere. Honchar beskriver dem som tilbakeholdne og sjenerte, og en av dem, menig Iagodka, måtte etter hvert innrømme at han ikke kunne lese og skrive. Tilbakeholdenheten skyldtes skam over at de nytilførte ikke var like kultiverte som soldatene som hadde vokst opp i Sovjetunionen:

”Det hadde kommet noen soldater til kompaniene som nylig hadde blitt sovjetiske statsborgere, og de holdt seg alle sammen for seg selv de første dagene, de var nedstemte og ulykkelige. De ble tydeligvis plaget av sin egen tilbakeliggenhet.”¹⁷⁶

Iagodka viste seg også å være foreldreløs, og hadde vokst opp som mer eller mindre livegen dagarbeider hos en godseier. Han ble tatt opp i kompaniet og oppdratt av det, og dette militære kollektivet fungerte som en erstatning for familien Iagodka aldri hadde.

I *Under kastanjetrærne* finnes det samme temaet. Masha forklarer for Bozhena hvor hun vil gå om ikke noen fra familien hennes er i live:

*”Bozhena. Men, dersom... dersom du ikke finner moren din... Drar du tilbake til byen? Hvor skal du gå?
Masha. Til min bydelskomite av komsomol.”¹⁷⁷*

I Mashas bevissthet står altså kollektivet i Komsomol, kommunistpartiets ungdomsorganisasjon klar til å overta familiens rolle, en tanke som tydeligvis er fremmed for Bozhena.

¹⁷⁶ Honchar 1950, s. 334.

¹⁷⁷ Simonov 1970, s. 294.

Noen av de sovjetiske og ikke-sovjetiske hovedpersonene i *Under kastanjetrærne* bindes også sammen av ulike bånd, men de blir aldri så sterke som de metaforiske familiebåndene mellom sovjetiske mennesker. Petrov, Dzhokich og Tikhii har alle kjempet i Spania, og finner der et fellesskap. Denne sammenbindingen av sovjetiske mennesker og utlendinger, med referanse til den internasjonale kampen mot fascismen i Spania før Molotov-Ribbentrop-avtalen finnes også hos Honchar. Det viser seg at den ungarske kunstneren Ferenc, som fulgte kompaniet i Budapest, hadde sendt den beste studenten sin til de internasjonale brigadene der.¹⁷⁸

Fellesskapet mellom Dzhokich og russerne i lidelse er alt berørt. Det slaviske fellesskapet, så utbredt i populær retorikk både i Sovjetunionen og i de slaviske landene, har også en mer uhøytidelig gjesteopptreden. Når Liudvig og Petrovs sjåfør Goncharenko tar et glass med plommebrennevin, slivovica, foran peisen, kan Goncharenko ramse opp en hel rekke nasjonale brennevin fra det slaviske Øst- og Sentraleuropa: ”Og så er det perepechenitsa i Jugoslavia. Og i Bulgaria - mastika, eller, la oss si, gorchivka.”¹⁷⁹

På den andre siden lar Simonov Stefan uttrykke skepsis til den fellesslaviske retorikken, så lenge den ikke er knyttet til handling:

”Frantishkek. (reiser seg opp, sier forsonende). Uansett hvilke regninger som uunngåelig må gjøres opp nå etter krigen, er det en ting som er klart – fremtiden tilhører oss, oss slaver.

Stefan. I det siste har alle begynt å gjenta det ordet alt for ofte – ’slaver’.

Frantishkek. Er det virkelig et dårlig ord?

Stefan. Et godt ord, men det betyr lite å si ’vi er slaver’. ’Slaver’, det har en stolt klang ved seg når dere har gjort mye for denne krigen og for fremtiden, men ikke når dere bare sier: ’Jeg er slaver’. Ja vel, De er slaver, og hva så?”¹⁸⁰

For den politiske Konstantin Simonov ser altså framhevingen av det etnolingvistiske fellesskapet mellom slaverne ut til å ha vekket en viss skepsis.

3.12 To kjærlighetshistorier på tvers av systemgrensen

I *Under kastanjetrærne* løper det to parallelle kjærlighetshistorier som krysser grenselinjen mellom sovjetiske og andre mennesker. Den første er mellom Masha og Stefan, den andre

¹⁷⁸ Honchar 1950, s. 233.

¹⁷⁹ Simonov 1970, s. 306.

¹⁸⁰ Ibid, s. 312-313.

mellom Bozhena og Petrov. Masha og Stefan er gjensidig tiltrukket av hverandre, og det kulminerer med at Stefan ber Masha bli igjen hos ham i det hun forbereder seg på å reise tilbake til Sovjetunionen i siste akt. Masha avviser det som en mulighet – hun må tilbake til Sovjetunionen, selv om hele familien hennes kanskje er borte. Stefan gir seg fort, og lover istedenfor å komme etter henne til Sovjetunionen når det blir mulig, ”...kanskje for å studere”.¹⁸¹ Først etter denne avklaringen ber Stefan Masha om å gifte seg med ham, når han en gang kommer til Sovjetunionen, noe Masha aksepterer. Det viser seg altså at det er umulig for et sovjetisk menneske å trives i utlandet, mens det ikke er umulig for en tsjekker å komme til Sovjetunionen. At Stefan til overmål foreslår at det som kan være aktuelt å gjøre der er å studere, viser klart i hvilken retning kunnskap og innflytelse er forventet å flyte i framtiden. Underforstått anser både Stefan og Masha Sovjetunionen som det beste og riktige stedet å bo, og slik underbygges det hierarkiske forholdet mellom de to forelskede unge menneskenes hjemland.

Forholdet mellom de to som mennesker er ikke like entydig hierarkisk, Masha kan ikke sies å fylle en tradisjonell mentorrolle i forhold til Stefan. Imidlertid var det Stefans tiltrekning til henne som fikk ham til å bryte gjennom den tsjekkiske stillstanden og overdrevne respekten for regler og forordninger. Det skjedde da han klatret over et gjerde og knekte av en kastanjevist med blomster på som en presang på fødselsdagen hennes, og han forklarer det for henne med et spill på stereotypien om tsjekkerne som lovlydige, regeltro og skikkelige: ”...en utilgivelig forbrytelse for en ordentlig (akkuratnyi) tsjekker.”¹⁸²

Bozhenas tiltrekning til Petrov forblir på den andre siden ubesvart fra hans side. Bozhena konkluderer også etter mye angst og sjelegransking at et forhold mellom dem er umulig, og at hun ikke vil kunne leve i Sovjetunionen. Hun bruker flere metaforer for å beskrive forskjellen, først en hun har overtatt fra Grubek, om at Petrov kommer fra en annen planet, deretter en hun kommer opp med selv, i en samtale med Tikhii:

”...jeg kan ikke en gang i tanken plassere ham [Petrov] ved siden av meg, fordi han kommer fra en helt annen planet. Fra en helt annen.. Eller nei, la meg si det til Dem [Tikhii] på en annen måte. Jeg står over vannet og ser hvordan alt der lever og svømmer omkring. Men jeg kan ikke komme dit, der vil jeg kveles, og de som er der kan ikke komme hit til meg, de vil kveles her.”¹⁸³

¹⁸¹ Ibid, s. 339-40.

¹⁸² Ibid, s. 309.

¹⁸³ Ibid, s. 318.

I siste akt, når Bozhena har fulgt Masha til jernbanestasjonen, diskuterer hun og Petrov muligheten for å sees igjen. Mens Petrov svarer unnvikende avviser Bozhena det helt:

*”Nei, det er umulig. Det vil ikke skje. Gå ikke bort i fra den strenge regelen din om å alltid si sannheten. Det er umulig. Det vil ikke skje.”*¹⁸⁴

For å understreke poenget synger Bozhena en sang om et rognetre og et eiketre som står på hver sin side av en elv. Rognetreet lengter etter eika, men kan aldri nå det. Grensen mellom Petrov og Bozhena har endelig blitt bestemt som uoverkommelig.

Noen slike kjærlighetsforhold på tvers av systemgrensen er ikke å se i Honchars *Fanebærerne*, hvor de sentrale kjærlighetshistoriene er de mellom Shura Iasnogorskaia og først Brianskii, siden Chernysh, og altså er rene internt sovjetisk anliggende. Tvert i mot skulle de eneste formene for erotisk tiltrekning over systemgrensen i Honchars roman være truende, undergravende og upassende.

3.13 Overgrep og plyndring

Det sterkeste tabuet i den sovjetiske litteraturen om krigen var mot å diskutere de omfattende sovjetiske overgrepene mot sivilbefolkningen i de frigjorte territoriene. At soldater fra den Røde hæren, med passiv eller aktiv godkjenning fra kommandolinjen helt opp til Stalin begikk omfattende overgrep, herunder plyndring, vilkårlige henrettelser og ikke minst voldtekter er veldokumentert i dag. I samtiden var det naturligvis også godt kjent, ikke minst blant dem som faktisk var ved fronten. Men i den sovjetiske litteraturen ble dette temaet knapt taklet offentlig i det hele tatt. Matthew Gallagher nevner det ikke i sin gjennomgang av den sovjetiske mytologiseringen av krigen, da han først og fremst tar for seg det som faktisk er skrevet eller omskrevet, ikke det som er forbigått i taushet fra begynnelsen av. Vasily Grossman og Lev Kopelev, to andre journalister og forfattere, lot seg forarge over de utstrakte overgrepene. Begge klaget også tjenestevei og havnet i problemer på grunn av dette. Kopelev ble arrestert kort etter at han leverte sin klage, mens Grossman ble tolerert.¹⁸⁵ For underoffiseren Honchar var det å klage på eller protestere mot slikt neppe aktuelt. Simonov, med sin store prestisje og autoritet, kunne kanskje hatt større håp om å nå fram. Imidlertid er

¹⁸⁴ Ibid, s. 343.

¹⁸⁵ Se Lev Kopelev, *No Jail for Thought*, Martin Secker & Warburg Ltd., London 1977, og Grossman 2007.

problemstillingen helt borte fra hans beskrivelser av det sovjetiske felttoget i Øst- og Sentraleuropa.

I Konstantin Simonovs dagbok fra krigen, publisert i 1970-årene, finnes ingen eksempler på overgrep. I dagboken som først ble publisert i 1988 skriver Simonov som nevnt at han ikke har noe å føye til denne, og overgrep og plyndring fra sovjetisk side er like fraværende her. Med tanke på Simonovs utstrakte reisevirksomhet og samtaler er det bortimot utenkelig at han ikke fikk se eller i det minste høre om eksempler på slikt. Men fortellinger om dette var ikke publiserbart på 70-tallet, og er det knapt i dagens Russland.¹⁸⁶ Det kan for *Under kastanjetrærnes* del legges til at soldatene som ankom Praha antagelig opptrådte relativt disiplinert, i hvert fall i forhold til opptreden i fiendtlige byer som Budapest og Berlin. *Under kastanjetrærne* er også klinisk rent for sex og vold i det hele tatt. Kjærlighetshistoriene er nærmest frie for fysisk berøring, Stefan og Masha nøyer seg med å holde hverandre i hendene. På denne måten føyde stykket seg også pent etter det mer puritanske synet på seksuelle skildringer i litteraturen i det senstalinistiske Sovjetunionen, hvor slike ble fjernet fra verker fra tidligere perioder.¹⁸⁷

Plyndring finnes det bare en indirekte nektelse av i *Under kastanjetrærne*, når Petrov lover å kjøpe en koffert full av klær og utstyr til Masha.¹⁸⁸ Det nærmeste noen av hovedpersonene kommer tyveri, er når Stefan innrømmer å ha klatret over et gjerde og inn i en hage for å plukke en kvist med kastanjeblomster til Masha. Imidlertid handler denne episoden mest om hvordan Stefan kommer over den stereotypiske tsjekkiske tilbakeholdenheten og respekten for regler, eller med andre ord finner fram til sin egen spontanitet.

Honchar har på sin side avslørt i dagboken sin at han var en mann med sterke moralske synspunkter. Både før og etter at han hadde reist ut av Sovjetunionen hadde han flere forargete kommentarer til sine egne landsmenns slette seksualmoral.¹⁸⁹ Senere uttrykte han forakt for den utbredte praksisen blant offiserer med å ta en ”feltkone” eller en elskerinne

¹⁸⁶ I daværende president Vladimir Putins tale i Tyskland i anledning av 60-årsjubileet for andre verdenskrigs slutt anerkjente han at også tyskere hadde lidd, men bare under forfølgelse av nazi-regimet. En virkelig beklagelse for overgrepene fra den Røde hær i Øst- og Sentraleuropa i krigens slutfase er neppe mulig med dagens administrasjon i den Russiske føderasjonen.

¹⁸⁷ Se Herman Ermolaev, *Censorship in Soviet Literature 1917-1991*, Lanham, Maryland 1997, s. 132-134.

¹⁸⁸ Simonov 1970, s. 311.

¹⁸⁹ Honchar 2002, s. 28, 32, 101.

blant kvinnelige soldater,¹⁹⁰ og for en annen offiser som i et rolig øyeblikk sa at ”*dette er en god anledning til å gå og voldta ungarerinner.*”¹⁹¹ I fredsdagene hadde han og en annen soldat mye moro med en russisk-ungarsk parlør de fant på gaten i Praha, hvor en sovjetisk soldat i høviske former henvendte seg til en ung dame på gaten: ”*Slik er det ikke mange her som innleder bekjenskaper eller snakker.*”¹⁹² I stedet for helt å overse problematikken, slik Simonov gjorde, berører Honchar den på flere steder i *Fanebærerne*. Ikke uventet kommer Honchars litterære helter bedre ut av det enn kollegene hans i virkeligheten. I ”Den blå Donau” irettesatte den politiske offiseren Vorontsov en gift sersjant som skrøt av sine seksuelle erobringer, og fremhevet familien som selve byggesteinen i det sovjetiske samfunnet, helt i takt med høy- og senstalinismens familieideologi.¹⁹³

Tettest på emnet kommer Honchar i trilogiens andre bind, hvor kompaniet deltar i kampene i Budapest. Under kampene om Budapest var hele spekteret av sovjetiske overgrep mot sivilbefolkningen i gang. Alt fra systematisk plyndring av verdisaker, kunst, industriell utrustning og lignende av spesialiserte enheter, til ran og tyverier utført av enkeltsoldater mot enkeltpersoner. Voldtekter var utbredte. Etter at Budapest falt fikk troppene mer eller mindre formelt tre dager til ”*fri plyndring*”. I følge biskop József Grösz, ble

*”seventy percent of the women, from girls of 12 to mothers in the ninth month of pregnancy, raped; most men deported; every home looted; ... ”*¹⁹⁴

Honchar angriper problemstillingen indirekte, ved å benekte det. Når noen av soldatene fra kompaniet brøt seg inn i en kjeller, så de som satt der på dem med forundring:

*”Her så de sovjetiske soldater for første gang, og så på dem som representanter fra en annen verden. Det var merkelig at de ikke straks skar halsen over på dem alle, ikke voldtok, at de var godt kledd og godt bevæpnet.”*¹⁹⁵

Honchar viser fram redselen for sovjetiske overgrep, men hevder at den var ubegrunnet og basert på fiendtlig propaganda. I samme omgang tilbakeviser han også forestillingen om sovjetiske soldaters lave materielle kultur – de er både godt kledd og godt bevæpnet. I en

¹⁹⁰ Ibid, s. 51, ”Feltkone” ble gjerne forkortet til PPZh, ”*Pokhodno-polevaia zhena*”, et ordspill på den allminnelige sovjetiske maskinpistolen PPSH.

¹⁹¹ Ibid, s. 68.

¹⁹² Ibid, s. 107.

¹⁹³ Honchar 1950, s. 166.

¹⁹⁴ Sitert i Ungváry 2005, s. 348.

¹⁹⁵ Honchar 1950, s. 241.

annen episode flyttes også ansvaret for overgrep over på lokalbefolkningen selv: Ved et hestekadaver i Budapest ble Chernysh oppsøkt av to ungarske jenter, og den ene av dem foreslo å bytte sex for brød. For den ideelle hovedpersonen Chernysh var selvfølgelig en slik opptreden utenkelig, og til å begynne med forstod han ikke hva det var han ble tilbudt. Da han endelig forstod:

”...rødmet han opp til ørene. For et stykke ’kenir’ [egentlig kenyér: ungarsk for brød] hadde hun tilbudt ham seg selv. Chernysh bannet, snudde og gikk fort ned i kjelleren. Jenta så etter ham med uforskammet beklagelse. Chernysh følte skam og ubehag.”¹⁹⁶

Her blir altså temaet berørt, selv om initiativet blir overført til lokalbefolkningen og delvis forklart med nøden de er i. Chernysh reagerte som en god sovjetisk ung mann burde ha gjort – med vantro, sinne og skam.

Tidligere hadde også Khoma Khaetskii vært nødt til å berolige innbyggeren i en av de mange kjellerne og improviserte tilfluktsrommene som befolkningen i Budapest gjemte seg i under kamphandlingene. På jakt etter øks og sag for å rydde unna noen kastanjetrær som forstyrret stillingene til kompaniet, skapte han panikk i en slik kjeller:

”Da de fikk vite av Ferenc at russeren lette etter en sag eller en øks, ble ungarerne skremt. De hadde blitt vettskremt av propagandaen om ”russernes bestialiteter”. Da de så den svartmuskede Khoma med bart, bajonett i beltet og maskinpistol på ryggen hadde de gått ut i fra at bestialitetene var i ferd med å starte. Barna kastet seg i fanget på mødre sine og vrælte av full hals.”¹⁹⁷

Khoma lyktes etter hvert med å berolige innbyggerne i tilfluktsrommet. De fikk til og med sende en delegasjon til kompanisjefen Antonych for å be ham om å la kastanjetrærne stå, siden de var de eneste grønne lungene i et arbeiderkvarter. Antonych innvilget anmodningen, selv om det betydde at han måtte sette bombekasterne sine i en mer utsatt posisjon. Her ble altså ikke bare angsten for ”bestialiteter” latterliggjort, men hele episoden snudd til å vise de sovjetiske soldatenes hensynsfulle opptreden, til og med offervilje, i forhold til sivilbefolkningen.

¹⁹⁶ Ibid, s. 255.

¹⁹⁷ Ibid, s. 230.

3.14 Skjulte fiender, stil og representasjon

Et kjennetegn ved den sovjetiske politiske kulturen var den syklisk tilbakevendende jakten på skjulte fiender, med de store utrenskningene i trettiårene så vel som i etterkrigstidens *Zhdanovshchina* som toppunktene. Det må ha falt naturlig for det sovjetiske blikket å lete etter skjulte fiender også i utlandet. I *Under kastanjetrærne* er selve hovedplottet avsløringen av den skjulte fienden Grubek/Hoffmann. Det særskilte, trente sovjetiske blikket for å avsløre ham viser seg når Goncharenko og Petrov i sluttscenen viser seg å ha avslørt og avvæpnet Grubek/Hoffmann flere dager tidligere.

Konstantin Simonov, alltid en svært bevisst mann når det gjaldt egne og andres klær og klesstil, passet på å la Jan Grubek bære hatt i den dramatiske sluttscenen. Hatten står i likhet med kyssing av hender og tiltaleformen ”Herr” og ”Frøken” fram som symboler på den stilen og etiketten som tilhører det ”gamle Europa”. Goncharenko formulerer det slik i samtale med Liudvig:

*”I fjor begynte vi å manøvrere i utlandet, der hvor alle går i hatt. De spør meg: ’Si meg, går dere med hatt i Russland eller?’ Og jeg har alt gått så mange år i uniformslue at jeg har glemt hva vi bruker hos oss, hatter eller ikke hatter.”*¹⁹⁸

Selv om enkelte i den sovjetiske eliten etter hvert gikk med hatt (Anastas Mikoyan og Nikita Khrushchev skilte seg for eksempel ut slik), forble det utover 40-tallet noe fremmed over hatten. I sin skildring av Stalins begravelse kommenterte Simonov hvordan han fant det upassende med utenlandske diplomaters flosshatter der.¹⁹⁹ Simonov lar også Petrov bruke nettopp hatten, sammen med andre attributter av borgerlig påkledning, hansker og briller, som et kjennetegn på noe truende under overflaten. Etter at Masha har vært på en kjøretur gjennom Praha med Stefan, tar Petrov henne i skole:

*”Petrov. Da kjørte du rundt og så: det gikk folk rundt i gatene. Mer eller mindre likedanne folk, med mer eller mindre likedanne hatter på seg, briller og hansker. Nå, bak hvilke briller skjuler øynene til en fascist seg? Under hvilken hatt finnes det et hode, som tenker på hvordan alt skal bli snudd tilbake slik det var før? I hvilke hansker er det et par hender som med glede ville kverke deg og meg? Det så du ikke?”*²⁰⁰

¹⁹⁸ Simonov 1970, 306. Goncharenkos replikk finner gjenklang i rapporten til en utsendt fra kulturorganisasjonen VOKS to år senere, da Ivan Kairov, som besøkt Praha i februar 1948, kommenterte at i ”Praha går alle med hatt.” Se Lars P. Haga, *Oppdagelse og oppdragelse. Sovjetiske reisekadere rapporterer fra Tsjekkoslovakia 1945-1949*. Hovedfagsoppgave i historie, NTNU Trondheim 2003, s. 79.

¹⁹⁹ Simonov, 2005, s. 489.

²⁰⁰ Ibid. s. 320.

I *Fanebærerene* ble de sovjetiske soldatene konfrontert med en svartebørshandler i Budapest:

*”Blant de andre stod en sammenbøyd, eldre mann, med utseendet til en minister, i en tykk lodenfrakk, med en tykk dokumentmappe under armen. Kvinnene pekte på denne typen og hvisket til Grisha: Spekulant!”*²⁰¹

Denne figuren har en helt klar prototype i Honchars dagbok, hvor bekledningen til spekulanten blir enda mer detaljert beskrevet: I tillegg til frakken hadde han på seg hatt og briller, nesten som et speilbilde av Grubek.²⁰² En bestemt type velkledd og velpleid ytre ble mistenkeliggjort.

En annen og feminin variant av det imponerende ytre som fienden skjuler seg bak, kombinert med Honchars moralistiske grunnholdning, finnes i det aller første kapittelet i *”Gylne Praha.”* Den gamle soldaten Roman Blazhenko irettesatte unggutten Makovei etter at han hadde beskrevet et uskyldig møte med en ungarsk landsbyjente, og generelt lovprist ungarske og slovakiske jenter. Når Roman ba Makovei la være å leke med ilden, eksploderte Makovei og klaget på at Roman og alle offiserene alltid ville moralisere. Roman forklarte at det hele ikke hadde så mye med moral å gjøre som med at det blant de vakre landsbyjentene kunne skjule seg spioner og fascister på rømmen, og nevnte eksempler fra Budapest:

*”har du virkelig glemt hvor mange kvinnelige spioner karene våre fanget i Budapest? Hvor mange tvilsomme typer som hadde kledt seg ut i damejakker? De hadde allerede armbind²⁰³ på seg, de var allerede blitt ’antifascister’, de var allerede ’undersåtter’ (poddannye)²⁰⁴ fra et annet land – pass hadde de gjort klare på forhånd. ...Hva er dette godt for? Tror du slike typer vil deg noe godt? De venter bare på en sjanse til å lure deg av gårde et sted på tomannshånd, skjenke deg med metanol og stikke en kniv i ryggen på deg.. Hør gutt, her er du ikke hjemme, her er du på fremmed grunn..”*²⁰⁵

Her blir utlandet satt opp som et farlig sted, et hvor fienden kan skjule seg hvor som helst. Makovei har latt seg forføre av et eksotisk, tiltrekkende ytre. Dette, sammen med den velkledde svartebørshandleren og beskrivelsene av Jan Grubek, kan leses som enda en strategi

²⁰¹ Honchar 1950, s. 257-258.

²⁰² Honchar 2002, s. 107.

²⁰³ Roman må mene armbind av typen som ble brukt av motstandsgrupper for å identifisere seg.

²⁰⁴ Det russiske ordet *poddannyi*, betyr bokstavelig talt undersått, i betydning en innbygger i et fyrstedømme.

Dette i motsetning til *grazhdanin*, som strengt tatt er en borger i en republikk, selv om det i moderne russisk også brukes om statsborgere i moderne konstitusjonelle monarkier.

²⁰⁵ Honchar 1950, s. 292.

for å håndtere levestandardsgapet. Den sovjetiske leseren blir advart mot å la seg lure av et forførende luksuriøst ytre – det kan skjule noe farlig.

Samtidig var sovjetiske soldater i Øst- og Sentraleuropa utsatt for å bli stemplet som tilbakeliggende selv, basert på antrekk og oppførsel. Både Simonov og Honchar har med episoder hvor de sovjetiske hovedpersonene blir tvunget til en ny bevissthet i forhold til hvordan de trenger å se ut og opptre for å representere Sovjetunionen på en korrekt måte. I motsetning til hva Simonov lot Petrov si om den Røde hær: ”*Men hæren vår var alltid bevæpnet, påkledd, mett.*”²⁰⁶ framstod ikke alltid sovjetiske soldater som imponerende godt kledd. Også i utgangspunktet sympatisk innstilte observatører undret seg over hvordan de så ut:

*”We thought that the men who had defeated the gigantic National Socialist war machine were superior in military terms. But all the Soviets we met were just gifted black marketeers and passionate rag-and-bone men. They were wearing a colourful medley of clothes from the occupied territories. Some were pulling baby carriages filled with plunder from their looting campaigns.”*²⁰⁷

I *Fanebærerne* tar Honchar opp nettopp denne problematikken – og i flere episoder lar han mentorskikkelsene korrigere de mer umodne soldatenes bekledning og opptreden. En slik dreier seg nettopp om et hodeplagg. I *Alpene* får vi høre om hvordan en soldat, Sagaida og andre med ham, lå i konflikt med regimentsledelsen om bruken av et ureglementert hodeplagg, *kubankaen*, den lave kosakkpelslue med pull i brodert tøy:

”Regimentssjefen, infanterist på sin hals²⁰⁸, mislikte sterkt ’moteelskerne’, ’kubanshchikene’, som han kalte dem, og Sagaida hørte til de mest inngrodde ’kubanshchikene’.(...)Når regimentssjefen traff på ham truet han Sagaida med nevene, og ikke på spøk.”

I drømme så Sagaida regimentssjefen slå lua av ham med makt. Samtidig red bataljonssjefen helt virkelig opp bak to andre soldater, Roman Blazhenko og Shovkun, og rev av en sivil pelslue som Blazhenko hadde skaffet seg. Blazhenko tok den reglementerte båtlua opp av lomma og kledde den på seg:

”-Han har revet de luene av alle, lo Shovkun. De ligger overalt i grøfta.

²⁰⁶ Simonov 1970, s. 311.

²⁰⁷ Ferenc Kishont, senere kjent som Ephraim Kishon, en israelsk humorist som bodde i Budapest i 1944, sitert i Ungváry 2005, s. 349.

²⁰⁸ Enkelte sovjetiske kavaleriavdelinger hadde *kubankaen* som reglementert hodeplagg.

*-Ja, men jeg tok den til og med bare på meg om natta. Jeg vet at det er forbudt om dagen.
-Nei Roman, det er bedre for deg å gå i båtlua. I pelslua ser du ut som en sauegjeter. Og det må sies, nå ser Europa på oss.
-Det er sant. De ser til oss, sammenligner... Nå, hvem er disse soldatene til Stalin, hva er de for slags folk? På den andre siden er det kaldt... ”²⁰⁹*

I få ord lar Honchar soldatene peke ut at det nå er viktigere enn før å se skikkelig ut – de har blitt stilt overfor et Europa som stiller krav og har visse forventninger til hvordan en ordentlig soldat skal se ut. Simonovs Petrov formulerte den samme problemstillingen mer direkte:

”Her er vi i utlandet, soldater, diplomater og politikere – alt på en gang! Og vi er ikke alle verken lærde eller erfarne, men ansvaret blir ikke noe mindre av det.”²¹⁰

Det å bevege seg over slik over grensen og bli konfrontert med utlendingers forestillinger om Sovjetunionen tvang altså de sovjetiske hovedpersonene til å tenke over hvordan de representerte Sovjetunionen. Det gjaldt ikke bare stil og utseende, men også hvordan de skulle fortelle om seg selv for et vitebegjærlig publikum. I *Den blå Donau* ble kollektivbonden Khoma Khaetskii tvunget til å fortelle om hjemlandet sitt, når kompaniet var forlagt på en ungarsk bondegård. I likhet med Petrov gikk det også opp for ham at han brått måtte fungere som en diplomat:

”Bonden²¹¹ ville høre fra munnen til en menig soldat, en jordbruker (khleborob) som ham selv, sannheten om Sovjetunionen. Kontrollere alt det som han hadde fått inn i hodet fra landbruksavisen han hadde abonnert på i alle år.

Khoma fortalte.

I disse samtalene under fire øyne med en mann fra en annen verden følte Khoma seg som en helt annen enn han gjorde i samtaler med våpenbrødrene sine. Med dem kunne han snakke om hva som helst, hvordan som helst. Men i en samtale med en utlending valgte han særskilte ord. Noen ganger følte han seg som en sovjetisk ambassadør.

Storheten i det som foregikk i hjemlandet hans ble herfra, fra utsiden, liksom mer forståelig og synlig for Khoma. Foran denne ungareren følte han personlig ansvar for alt som var gjort og som gjøres i landet hans, og i det han ble fylt av patriotisk stolthet forsøkte han å fortelle i høytidelige og store ord.”

Her er det nettopp kontrasten og forskjellen til utlandet som fikk Khoma til å se storheten i det som foregikk i Sovjetunionen. Og Honchar lar ham trekke en interessant konklusjon:

”Hjemme på kollektivbruket, foran en representant fra raionen eller oblastet²¹² ville Khoma først ha veivet med armene og skreket opp om en mengde forskjellige mangler (nedochetov).

²⁰⁹ Honchar 1950, s. 68-70.

²¹⁰ Simonov 1970, s. 321.

²¹¹ I teksten brukes ordet *fermer* for bonde, fra engelsk *farmer*, et uttrykk som betegner en selveiende bonde og som før 1992 utelukkende ble brukt om utenlandske bønder på russisk.

Hadde ungareren hørt ham der, ville han kunne tro at hele livet til Khoma bestod av disse manglene, vanskelighetene, køståing etter varer på kooperativet, og brigadesjefens²¹³ og materialforvalterens overtramp.”²¹⁴

Khoma valgte i stedet for å fokusere på de store sakene istedenfor de små: han fortalte den ungarske bonden om hvordan en ikke-adelig kunne få sete i parlamentet, og om at bønders barn kunne studere på statens regning. Strategien som Honchar la opp for Khoma Khaetskii skiller seg fra den Simonov foreskrev for Petrov – den nådeløse ærligheten omkring de materielle manglene er erstattet med fortielse. Derimot deler de fokuset på det som tross alt er oppnådd. Khoma får også framheve politiske likeverd og muligheter for sosial progresjon i Sovjetunionen, i motsetning til et klassesdelt Europa, hvor bondens lott var å forbli i sin stand.

3.15 Exit – perspektiver på framtiden, gradualistisk politikk og de vestallierte

Den sovjetiske frigjøringen kunne imidlertid endre på lotten til den ufrie bonden. Dette ble illustrert senere da Khoma Khaetskii gikk for langt i den nyfunnede rollen sin som sovjetisk ambassadør. Sammen med en gruppe slovakiske partisaner fartet han rundt i landsbyen hvor kompaniet var forlagt og rådet dem til både å kollektivisere en dampmølle og til å dele opp noen jordstykker som var forlatt av de slovakiske quislingene som eide dem. Når zampoliten Vorontsov fikk vite om det, kalte han Khoma inn til et møte. Der irettesatte Vorontsov Khoma for å dele opp jord som ikke var hans. Khoma forsvarte seg, akkompagnert av ivrige støtteerklæringer fra de slovakiske partisanene, med at det var samvittigheten som fikk ham til å gjøre det. Han forklarte hvordan han ville fordele jordstykkene, med de allerede pløyde og sådde til partisaner og – mødre, mens de ubearbeidede skulle gå til hushold med eget utstyr. For å sikre at alt skulle gå riktig til hadde Khoma til og med krevd at det måtte velges en komite til å overse det hele. Vorontsovs reaksjon var tvetydig, med ulike svar i Vorontsovs indre monolog og ytre dialog:

*”Hvorfor sier du ham i mot? – tenkte Vorontsov, mens han smilte innvendig. – du har tenkt godt, for pokker!’
-Alle disse spørsmålene, Khaetskii, vil bli avgjort av de nye sivile myndighetene. Jeg er sikker på at her vil man klare seg uten Deres innblanding. De slovakiske kameratene vil selv ta seg av slike saker.”²¹⁵*

²¹² Raion og oblast’ var og er sovjetiske og russiske lokale og regionale forvaltningsnivåer.

²¹³ Brigadesjef betyr i denne sammenhengen en arbeidsleder på et kollektivbruk.

²¹⁴ Honchar 1950, s. 207.

²¹⁵ Ibid, s. 315.

Utad støttet altså Vorontsov en politikk hvor de sovjetiske styrkene ikke skulle legge seg opp i interne forhold, i hvert fall ikke en kollektivbonde og kompanisersjant. Slik holdt han seg til den forsiktige, gradualistiske tilnærmingen Sovjetunionen fulgte i forholdet til de selvstendige statene i Øst- og Sentraleuropa i den første etterkrigstiden. Der ble til og med de lokale kommunistene instruert om ikke å gå for langt i å antagonisere lokalbefolkningen og de vestallierte med for radikale tiltak i den første tiden etter krigen.²¹⁶ Oppdeling og fordeling av jord, som Honchar bruker som eksempel, var en særlig følsom sak. På den andre siden kunne ikke Vorontsov gjøre noe annet enn å berømme Khaetskiis tenkemåte og handlekraft innvendig. Han endte heller ikke opp med å avkreve noe annet av Khaetskii enn et løfte om at han ikke skulle legge seg opp i å fordele jord som ikke tilhørte ham for framtiden. Her viser virkelig dialektikken mellom spontanitet og bevissthet seg – mens Khaetskiis handlemåte var velment og som han selv sa, styrt av samvittigheten, måtte zampoliten Vorontsov undertrykke den av mer langsiktige, taktiske hensyn.

Tilsvarende uttrykk for at det er de lokale selv som må løse problemene sine i framtiden finnes i *Under kastanjetrærne*. Petrov og Goncharenko reiser og overlater Grubek/Hoffman til Boguslav Tikhii:

”Tikhii: Vent. (Peker på Grubek) Hva med ham?..

*Petrov. Jeg kommer ikke til å være en gjest her i huset for alltid. Det er veldig enkelt, Herr Tikhii, De er tsjekker og gammel soldat. Dette huset tar De Dem av.”*²¹⁷

Tidligere, i en samtale med Bozhena, har Petrov også avvist muligheten for at han i det hele tatt skal komme tilbake, samtidig som han skisserte en normal framtid for forholdet mellom Sovjetunionen og Tsjekkoslovakia:

”Bozhena. Kommer du aldri til å hoppe i fallskjerm over Praha igjen?

*Petrov. Hoppe? Hvorfor det? Det kommer til å gå ekspresstog Moskva-Praha, Praha-Moskva. Tur og retur. Det er ikke for meg. Det er ikke for meg, Frøken Bozhena..”*²¹⁸

En annen side ved den gradualistiske tilnærmingen var det uvanlig vennlige forholdet til de vestallierte. Under krigen og like etter kunne de vestlige demokratiene få rosende omtale i

²¹⁶ Se for eksempel Charles Gati, *Hungary and the Soviet Bloc*, Duke University Press, Durham 1986, s. 35-37, og kapittel 4.5.

²¹⁷ Simonov 1970 s. 347.

²¹⁸ Ibid, s. 338.

sovjetisk presse, og negativ rapportering var på et lavmål. Samtidig var dette forholdet hele tiden anstrengt, og Stalin og andre så tidlig at en for respektfull og ettergivende linje i forhold til de vestallierte kunne virke undergravende på lengre sikt. Samtidig med det fornyete fokuset på Stalin og partiets ledende rolle under krigen kom det også krav om en hardere linje mot Vesten. Alt 15. mai 1945 kritiserte Andrei Zhdanov, Stalins lojale talerør i slike saker, partiavisen *Pravda* for å være for passiv i sin utenriksdekning, og sjefsredaktøren Pospelov innrømmet at det var nødvendig å demaskere de tidligere alliertes ekspansjonistiske tendenser.²¹⁹ I *Under kastanjetrærne* kommer dette forholdet opp når Petrov drøfter en tale av Churchill som han har hørt på radioen med Masha:

”Herr.²²⁰ Churchill – jeg hørte ham på radioen i går – holdt tale, uttrykte sine idealer. Det skulle ikke være noe sosialisme på jorda i følge ham. Fordi det er en perversjon og en heslighet (*razvrat i bezobrazie*). Og etter min mening skulle det være sosialisme på jorda, fordi det er glede og lykke. Der ser du, krigen er slutt, men folk har forskjellige syn på framtida. Veldig forskjellige. Nei, vår generasjon har ikke blitt født til å hvile, landskvinne(*zemliachka*).”²²¹

Den erkekonserverative Churchill var selvfølgelig et takknemlig mål. Sommeren 1945 var et angrep på ham langt mer spiselig enn et angrep på amerikanerne. Samtidig viser det hvordan krigstidens store men skjøre allianse alt virket truet for Konstantin Simonov. De dype ideologiske motsetningene som hadde blitt skjøvet til side for å slå den felles fienden fikk nå rom til å komme tilbake.

I *Fanebærerne* var det i den første romanen, *Alpene*, lite rom til å presentere verken de vestallierte eller noen konflikt med dem. Den ble publisert i 1946, og altså skrevet før den mest aggressive vendingen mot de tidligere allierte skjedde. I løpet av 1947 og 1948 hardnet retorikken mot vestmaktene til. *Pravda* rapporterte stadig mer om konflikt og så å si aldri mer om fredelige forbindelser med ikke-kommunistiske land.²²² I *Fanebærernes* andre del, *Den blå Donau*, utgitt i 1947, har også denne retorikken og den systematiske nedvurderingen av de alliertes innsats kommet på plass. Khoma Khaetskii brukte i en samtale med Vorontsov

²¹⁹ Brooks 2000, s. 208.

²²⁰ Petrov bruker tiltaleformen *gospodin* om Churchill. Den var gått ut av bruk etter revolusjonen og erstattet med *kamerat*(*tovarishch*) eller *borger*(*grazhdanin*). Derimot var det akseptabelt å bruke *gospodin* i forhold til utlendinger. For et sovjetisk publikum ville denne tiltaleformen gi assosiasjoner til utlendinger, og til den førrevolusjonære perioden på samme måte som *pani*, frøken, som Petrov brukte ironisk i samtale med Bozhena tidligere. *Gospodin* er her klart brukt med samme tilsiktede ironi.

²²¹ Simonov 1970, s. 321.

²²² Brooks 2000, s. 209.

målestokken yard for å illustrere en kort distanse – og Vorontsov spurte om han i det hele tatt visste hva en yard var. Khaetskii svarte med en tirade:

”-Yard? Ordet framkalte åpen forakt hos Khoma. Yarden har de allierte funnet opp. I vår hær har vi ikke noen slik miserabel måleenhet. Det er noe sånn som den førrevolusjonære alenen.²²³ Vår hær måler bare i kilometer: På en front 120 i bredden og 60 i dybden har det blitt tilintetgjort...”²²⁴

Etter denne imitasjonen av en sovjetisk framgangsrapport ba de tilstedeværende soldatene Khoma om å gjengi de alliertes rapport, noe han gjorde med en passende porsjon ironi:

*”Der rykker man fram uten stans, - sa Khoma alvorlig. Etter harde kamper brøt tre allierte divisjoner inn i en landsby. Der tok de til fange én Fritz.
–Og de alliertes tap?
– En med granatsjokk. Han ble sendt på permisjon.”²²⁵*

Psykologisk trauma var ikke anerkjent som noen reell skade i den Røde hær under andre verdenskrig.²²⁶ Ved å snakke om ”granatsjokk”, og å la den ene skadede soldaten få dra på permisjon, impliserte Khaetskii både fysisk og mental feighet hos de allierte soldatene, i tillegg til å trekke fram hvor lite de oppnådde til tross for de store ressursene de hadde til rådighet. Dermed var de en kontrast til den mytologiske sovjetiske soldaten – som med små ressurser vant store seiere, og utholdt større lidelser og tap enn den vestlige, uten å få verken granatsjokk eller permisjon.

Da *Gyldne Praha* kom ut i 1948 var det internasjonale klimaet enda kaldere, og der finnes en enda grovere framstilling av de alliertes krigsinnsats. Når kompaniet kom fram til en liten tsjekkisk industriby viste det seg at amerikanske bombefly hadde ødelagt fabrikken der etter at tyskerne trakk seg ut. Khoma Khaetskii gikk først ut i fra at det kunne ha vært en misforståelse, men Vorontsov oppklarte det for ham senere:

”Det er veldig enkelt. Forestill deg at krigen er over, de rovgriske imperialistene går i gang med sitt. Åpenbart vil kampen mellom rivalene, mellom konkurrentene, starte igjen. Da kan

²²³ Egentlig *lokot'*, *albue*, et gammelt russisk lengdemål på ca 0,5 meter, kortere enn både en russisk *arshin* og en norsk *alen*.

²²⁴ Honchar 1950, s. 192.

²²⁵ Ibid.

²²⁶ Merridale 2005, s. 232-234.

*disse tsjekkiske fabrikkene bli en plage for noen. Hvorfor ikke ta seg av dem på forhånd (...) Hvorfor ikke gjøre, som de sier, business av det?”*²²⁷

Dermed gjorde Honchar Tsjekkia til et område for kapitalistisk konkurranse, til et objekt og potensielt offer for den internasjonale imperialismen alt i 1945. Faren for å fornærme de allierte med en slik påstand var avblåst fra ståstedet hans i 1948. Tvert i mot var det blitt en målsetning å avsløre hvordan de allierte hele tiden hadde spilt med falske kort.

3.16 Konklusjoner

Av de fire sentrale operasjonen i mental kartlegging er det å *befolke* en region den som er dominerende i både *Under kastanjetrærne i Praha* og i *Fanebærerne*. Det viktigste budskapet de to har felles er at Sovjetunionen ved tiden for andre verdenskrigs slutt hadde begynt å produsere mennesker som virkelig var kvalitativt forskjellige fra de i resten av Europa. I Honchars *Fanebærerne* er hovedfokuset alltid på dem, og de lokale innbyggerne tjener mest som en kontrast for å fremheve de sovjetiske soldatenes egenskaper. De lokale innbyggerne virker oftest passive i forhold til de sovjetiske. Når de handler vender de seg også til de sovjetiske hovedpersonene etter råd – også til Khoma Khaetskii, som helt til slutten av trilogien enda har mye å lære fra sin mentorskikkelse, Vorontsov. Menneskene utenfor Sovjetunionen havner på et tredje trinn i mentorpyramiden, ethvert sovjetisk menneske kan stå i en mentorposisjon i forhold til dem, også et som etter sovjetisk målestokk enda ikke har nådd fram til full bevissthet. Når andre enn de sovjetiske hovedpersonene framstår som aktive er det med negativt fortegn: Rumenske og tyske soldater, den ungarske prostituerte og svartebørshandleren i Budapest, og fra det fjerne med sine bombefly, de vestallierte.

Det samme skillet mellom aktive sovjetiske rollefigurer og passive lokale finnes i Simonovs *Under kastanjetrærne* hvor det nettopp er Frantisek Prokhažkas passivitet og Liudvigs tilbakeholdenhet som leder til den tragiske slutten. Boguslav Tikhii bryter ut av sin egen passivitet, men i siste akt vender han seg fortsatt til Petrov for råd om hvordan han skal forholde seg til Jan Grubek. Bozhena må gi avkall på Petrov og forsoner seg med at hun aldri kan nå ham. Dette skillet mellom sovjetiske karakterer og lokale fungerer som en metaforisk *grensegang* mellom Sovjetunionen og Europa. Slik blir også denne grunnleggende operasjonen i mental kartlegging ivarettatt.

²²⁷ Honchar 1950, s. 415, 419.

Det blir i begge verkene etablert et definitivt hierarki basert på både lidelse, kamperfaring og revolusjonær erfaring hvor de sovjetiske hovedpersonene er klart overlegne de tsjekkiske, rumenske, ungarske og slovakiske hoved- og bipersonene. Til og med unge Masha framstår som mer moden enn 26 år gamle Bozhena. På den andre siden er både Bozhena og Stefan framstilt som overlegne sin far i dømmekraft og situasjonsforståelse. Her blir det systemiske skillet mellom Sovjetunionen og Tsjekkoslovakia likestilt med et generasjonsskille, med Sovjetunionen en generasjon foran. De sympatisk innstilte rollefigurene kan i beste fall sees som det Maria Todorova har kalt ”ufullstendige selv”, det vil si at de er andre, men med håp for forbedring, og i et uvisst tidsperspektiv kan de kanskje oppnå det samme nivået av bevissthet som de sovjetiske hovedpersonene.²²⁸ Den som kommer nærmest er antagelig Stefan, som planlegger en framtid i Sovjetunionen sammen med Masha. På den andre siden avskriver Bozhena muligheten for noensinne å kunne fungere i samme verden som Petrov. I tillegg er Simonovs Praha og Honchars Øst- og Sentraleuropa befolket av enda flere absolutte andre – uforbederlige fiender og motstandere som Grubek/Hoffmann. Alt i alt er det klart at forskjellene mellom Sovjetunionen og Øst- og Sentraleuropa framstår som langt større enn likhetene i disse to verkene.

Et spesielt trekk sett i sammenheng med tidspunktet for publiseringen av *Under kastanjetrærne* er diskusjonen om to forskjellige verdener i kamp mot hverandre. Stykket ble skrevet i 1945, og urframført en gang i 1946, enda før Zhdanovs bruk av ”to leire”-begrepet i Szklarska Poreba høsten 1947.²²⁹ Flere av de kompromissløse holdningene til Petrov rimte dårlig med den gradualistiske tilnærmingen som de lokale kommunistene ble pålagt å følge av sine sovjetiske mentorer i perioden umiddelbart etter krigen, da Stalin både søkte å opprettholde et godt forhold til de vestallierte og å unngå å provosere befolkninger med sterke antisovjetiske og antirusiske holdninger. Simonov valgte å bygge solidariteten mellom den sovjetiske og den radikale europeiske siden på minner fra den spanske borgerkrigen i tillegg til den felles kampen mot fascismen under verdenskrigen, som han pekte på at enda ikke var endelig vunnet. Til og med den utbredte retorikken om slavisk fellesskap stilte han spørsmålsteget ved gjennom Stefans bemerkning til sin far. På noen måter ser derfor det politiske budskapet i *Under kastanjetrærne* ut til å være noe *forut* for sin tid, og at Simonov ikke greide å tilpasse seg til det rådende klimaet i utgivelsesøyeblikket så godt som han ellers ofte gjorde. Den samtidige kritikken om politisk sjablongmessig personframstilling tyder også

²²⁸ Maria Todorova, *Imagining the Balkans*, Oxford University Press, New York 1997, s. 18 og kapittel 2.2

²²⁹ Se kapittel 4.8.

på dette. Kanskje kan dette forklare hvorfor stykket så raskt tapte sin aktualitet. I *Fanebærerne* kan man også se tvetydigheten i den gradualistiske politikken, når Vorontsov samtidig irttesatte og samtykket med Khoma Khaetskii da han satte i gang med jordfordeling på eget initiativ. Samtidig kan man følge bruddet med de vestallierte fra bind til bind. Først med Khoma Khaetskiiis latterliggjøring av de alliertes innsats i bind 2, for å ende opp med amerikanske bombefly som verktøy for storkapitalistiske interesser i bind 3.

Begge forfatterne forsøkte å hankses med levestandardsgapet mellom sovjetunionen og utlandet i Vest. De advarte den sovjetiske leseren mot å la seg forføre av det de kunne se av fristende materielle goder, og avslørte systematisk skjulte fiender – Grubek i *Under kastanjetrærne*, svartebørshandleren i Budapest og kvinnelige spioner og forkledte nazister i *Fanebærerne*. Simonov gjorde spørsmålet om levestandardsgapet til en hovedsak, og følger i all hovedsak to hovedstrategier – den første er å peke på hvordan lidelsen var en nødvendig forutsetning for å vinne krigen, den andre å sette opp ett skille mellom fortjent og måteholdent forbruk og ufortjent, overdrevent forbruk, eller mellom *kul'turnost* og *meshchanstvo*.

Med dette satte forfatterne opp et konsekvent skille mellom Sovjetunionen og de befrikkede områdene, mellom sovjetiske mennesker og andre, hvor Sovjetunionen og sovjetmennesket alltid kom gunstigst ut. Samtidig skinner angsten for å ikke bli tatt på alvor, å bli sett ned på som fattig og underutviklet i gjennom. Hovedpersonene, selv den fantastiske Petrov, trenger tid til å tenke over hvordan han skal framstå. Vissheten om at Europas øyne lå på dem fikk Honchars soldater til å stramme opp bekkledningen sin, så de ikke skulle ligne sauegjeterne. Til og med det ellers så sterkt tabubelagte emnet om plyndring og overgrep blir tatt opp av Honchar, om så bare for å avvise det som propaganda, eventuelt skyve ansvaret over på lokalbefolkningen. Til syvende og sist var begge forfatterne *defensive*. Hovedbudskapet i begge verkene var å overbevise den sovjetiske leseren om at Sovjetunionen var Europa overlegent og sovjetmennesket overlegent menneskene der, til tross for alt det en sovjetisk leser ville tolke som tegn på det motsatte.

4 Vitenskapelig erobring: Sovjetiske forskningsinstitutter og definisjonen av de europeiske folkedemokratiene, 1944-1953

4.1 Innledning

Helt fra grunnleggelsen av Sovjetstaten hadde partistatsapparatet vært avhengig av vitenskapelig informasjon om mellomnasjonale forhold, utenlandsk økonomi og politikk. Da andre verdenskrig var over stod Sovjetunionen med militære styrker i store deler av Øst- og Sentraleuropa, og hadde et skrikende behov for kunnskap om regionen. Et flertall av statene der kom etter hvert til å bli styrt av kommunistpartier: Polen, Romania, Bulgaria, Jugoslavia, Albania, Ungarn, Tsjekkoslovakia og den sovjetiske okkupasjonssonen i Tyskland. Ved krigens slutt fantes det ikke noen enhetlig begrepsbruk for å beskrive disse landene, og det var ikke vanlig å tenke på dem eller snakke om dem som en enhetlig gruppe. I løpet av tre-fire år skulle de imidlertid bli samlet under fellesnevneren ”folkedemokratier”.²³⁰ Dette var et stykke mental kartlegging i Wolffs forstand: en gruppe i utgangspunktet uensartede land ble *assosiert* med hverandre og gitt en felles betegnelse.

Flere sovjetiske forskningsinstitutter var involvert i denne mentale kartleggingen. Blant dem var Instituttet for verdensøkonomien og verdenspolitikken (*Institut mirovogo khoziaistva i mirovoi politiki*, forkortet som IMKh i MP, heretter *Instituttet for verdensøkonomien*). I 1948 ble Instituttet for verdensøkonomien slått sammen med Institutt for økonomi (*Institut ekonomiki*, forkortet *IE*) under det Sovjetiske vitenskapsakademiet (*Akademiia nauk SSSR*). Det nye instituttet beholdt navnet Institutt for økonomi, men videreførte flere av oppgavene til Instituttet for verdensøkonomien og beholdt en del av personellet derfra.

De geopolitiske forholdene i Europa og de ideologiske og vitenskapspolitiske rammebetingelsene i Sovjetunionen var i rask endring i perioden hvor denne mentale kartleggingen foregikk. Den diskursive samlingen av de Sovjet- og kommunistdominerte statene i Øst- og Sentraleuropa under gruppebetegnelsen folkedemokratier sammenfalt kronologisk med den endelige kommunistiske maktovertagelsen i Øst- og Sentraleuropa i første halvdel av 1948. Med avslutningen av ulike varianter over reelle demokratiske koalisjoner og ”juksekoalisjoner” fikk statene i Øst- og Sentraleuropa et enhetlig politisk system, og Sovjetunionen som et uttalt forbilde for samfunnsorganisasjon. Dette sammenfalt

²³⁰ Jugoslavia ble umiddelbart utelukket fra gruppen samtidig med utelukkelsen fra Kominform i juni 1948, og den Tyske demokratiske republikken (DDR) ble ikke inkludert før i 1949.

også med sammenslåingen av Instituttet for verdensøkonomien og Institutt for økonomi, som ble kunngjort høsten 1947.

Både sammenslåingen av de to instituttene og den endelige kommunistiske maktovertagelsen i Øst- og Sentraleuropa var tett forbundet med de ideologiske kampanjene som startet i Sovjetunionen fra 1946 av, kjent som *Zhdanovshchinaen* etter Andrei Zhdanov, Stalins lojale talerør i kampanjenes startfase. De tok form av at partistatsapparatet gav startsignalet til utrenskninger og innstramminger i de fleste delene av det sovjetiske kultur- og vitenskapslivet, etter en periode med relativ intellektuell åpenhet og frihet i perioden 1941-1945. En vesentlig del av den ideologiske komponenten i disse kampanjene var en mistenkeliggjøring av alle former for vestlig innflytelse, og en understreking av spesifikke og angivelig overlegne sovjetiske og særlig russiske særegenheter og oppfinnelser innenfor kultur, vitenskap og teknologi.

I dette kapittelet vil jeg analysere den mentale kartleggingen av Øst- og Sentraleuropa innenfor rammene av Instituttet for verdensøkonomien fram til slutten av 1947 og det sammenslåtte Institutt for økonomi fra 1948 og inn på femtitallet. Hovedvekten vil ligge på analyse av omtalene av landene i Øst- og Sentraleuropa i instituttene tidsskrifter, sett i sammenheng med instituttene planer og målsetninger, prosessene omkring sammenslåingen av de to instituttene, og den raskt skiftende politiske stemningen i Sovjetunionen i perioden. Særlig vil jeg se på hvordan begrepsdannelsen gikk hånd i hånd med å rettfærdiggjøre sovjetisk dominans over de øst- og sentraleuropeiske statene.

4.2 Instituttet for verdensøkonomien, 1924-1947

Instituttet for verdensøkonomien, opprettet i 1924, videreførte blant annet deler av arbeidet til Kominterns statistiske informasjonskontor i Berlin, som ble ledet av ungarenen Evgenii (Jenő) Samuilovich Varga (1879-1964).²³¹ Alt før krigen var han godt etablert som sovjetisk

²³¹ Jeg har valgt i hovedsak å holde meg til den russiske formen av Vargas fornavn i denne teksten, i tråd med at det er med denne formen av navnet han opptrer i kildene mine. Varga skrev seg også som, og ble omtalt med den franske formen av fornavnet sitt, Eugene, i korrespondanse og publikasjoner på vestlige språk. Han ble født av ungarsk-jødiske foreldre i 1879. Etter å ha overvunnet en mangelfull grunnskoleutdanning ved intensivt selvstudium, ble han tilsatt som professor i nasjonaløkonomi ved universitetet i Budapest i 1918. Han var aktiv på venstresiden av det ungarske sosialdemokratiske partiet, og var involvert i den ungarske sovjetrepublikken i 1919 som økonom og politiker. Varga behersket en rekke europeiske språk og førte blant annet sin egen korrespondanse på engelsk, noe hans etterfølger, Konstantin Ostrovitianov, var avhengig av oversetterhjelp for. Etter Vargas død ble et paper som behandlet konflikten mellom Kina og Sovjetunionen smuglet ut av

utenriksforsknings ”grand old man” med en personlig prestisje og et nettverk som skjermet ham fra de verste utslagene av utrenskningene både i tretti- og førtiårene. Varga var direktør for instituttet fra 1927 til 1948, og han var som vi skal se en av de første til å forsøke seg på en offentlig, autoritativ definisjon av ”demokrati av en ny type”. Instituttet for verdensøkonomien ble først opprettet under Det kommunistiske akademiet, som skulle være en alternativ politisk forskningsinstitusjon og en motkraft til det borgerlige Russiske vitenskapsakademiet. I 1936 ble Det kommunistiske akademiet nedlagt, og Instituttet for verdensøkonomien gikk inn i Det sovjetiske vitenskapsakademiet.²³² Dette var til tross for gjennomgripende strukturendringer og et navneskifte i 20- og 30-årene å betrakte som Det russiske vitenskapsakademiets direkte etterfølger.²³³

Instituttet for verdensøkonomien hadde som sin fremste oppgave å forsyne både det sovjetiske statsapparatet og den sovjetiske ”intelligente offentligheten” (*obshchestvennost'*)²³⁴ med vitenskapelig basert informasjon om tilstanden i internasjonal økonomi og politikk. Instituttet utgav monografier og tidsskriftet *Mirovoe khoziaistvo i mirovaia politika* (*Verdensøkonomien og verdenspolitikken*, heretter *Mirovoe khoziaistvo*) og produserte notater og briefere for ulike statlige organer. I tillegg produserte instituttets medarbeidere brosjyrer og artikler for andre aviser, tidsskrifter og forlag. Instituttmedarbeiderne var også engasjert av andre stats- og partiinstitusjoner til å drive rådgivning av forskjellig art – også i utlandet. I 1946 var instituttlederen Varga to ganger i Ungarn, i over to måneder til sammen for å utarbeide en plan for å stabilisere den ungarske valutaen.²³⁵ Dette foregikk i tett samarbeid med det

Sovjetunionen og publisert i Paris i 1970. Her tok Varga et oppgjør med det han så på som korrupsjonen av det sovjetiske prosjektet, og holdt fram revolusjonen i Kina som tettere til de opprinnelige leninistiske verdiene. Paperet vakte betydelig oppsikt i den europeiske offentligheten. Se Gerhard Duda *Jenő Varga und die Geschichte des Instituts für Weltwirtschaft und Weltpolitik in Moskau 1921-1970*, Akademie Verlag, Berlin 1994 og Laszlo Tikos, *E. Vargas Tätigkeit als Wirtschaftsanalytiker und Publizist*. Arbeitsgemeinschaft für Osteuropaforschung, Werner Markert, Tübingen 1965.

²³² Duda 1994, s. 43-53.

²³³ Se for eksempel Vera Tolz: “The Formation of the Soviet academy of Sciences: Bolsheviks and Academicians in the 1920s and 1930s” i Michael David-Fox og György Péteri (red.) *Academia in Upheaval. Origins, Transfers, and Transformations of the Communist Academic Regime in Russia and East Central Europe*, Bergin & Garvey, Westport, Connecticut og London, England 2000, s. 39-72.

²³⁴ Det russiske begrepet *obshchestvennost'* benevner en offentlighet som er engasjert i frivillig, sosialt, kulturelt og politisk arbeid. Det lar seg vanskelig oversette direkte med begreper hentet fra en vestlig kontekst som for eksempel ”det sivile samfunnet” med tanke på statens eksepsjonelt sterke rolle i Sovjetunionen. For en nærmere diskusjon, se Michael David-Fox, ”Review of Irina Nikolaevna Il'ina, *Obshchestvennye organizatsii Rossii v 1920-e gody*. Moscow: Institut Rossiiskoi istorii RAN, 2000” i *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 3 (1) 2002, s. 173-81.

²³⁵ Årsrapport om Instituttet for verdensøkonomiens virksomhet i 1946, 20. januar 1947, Arkhiv Rossiiskoi Akademii Nauk (A RAN), Fond 1993 (IMKh i MP), Opis' 1, Delo 214, List 13.

ungarske kommunistpartiet, i konkurranse med en annen ekspert, Nicholas Kaldor, som representerte sosialdemokratene i et politisk prestisjeoppgjør.

Instituttet for verdensøkonomien er relativt lite kjent og utforsket i vestlig historiografi. Laszlo Tikos' *E. Vargas Tätigkeit als Wirtschaftsanalytiker und Publizist* fra 1965 er som tittelen antyder fokusert på Evgenii Varga selv, og er basert på offentliggjort materiale. Den gir en oversikt over utviklingen i Vargas produksjon, og en oversikt over de institusjonelle rammene Varga arbeidet innenfor. I Oded Erans *Mezhdunarodniki. An assessment of professional expertise in the making of Soviet foreign policy* fra 1979 finnes et kapittel om instituttet i mellomkrigstiden, og et kort avsnitt på tre sider om instituttet fra 1936-47. Disse bærer sterkt preg av at Eran har hatt en vanskelig kildesituasjon.²³⁶ Den beste studien av selve instituttet er så vidt jeg vet Gerhard Dudas *Jenő Varga und die Geschichte des Instituts für Weltwirtschaft und Weltpolitik in Moskau 1921-1970* fra 1994. Den er i motsetning til Tikos' og Erans arbeider skrevet etter "arkivrevolusjonen" i sovjetforskningen. Dudas arbeid er basert på materiale fra Vargas personlige fond i det sovjetiske/russiske vitenskapsakademiets arkiv og et rikt sekundærmateriale, og dekker stort sett den samme tematikken som Tikos' bok. Andre medarbeidere ved Instituttet for verdensøkonomien havnet i stor grad i skyggen av Varga, som var en svært markant leder. Det er illustrerende at instituttet av og til bare omtales som "Varga-instituttet." Sammenslåingen av instituttet med Institutt for økonomi og debatten omkring Evgenii Vargas bok *Endringer i kapitalismens økonomi som en følge av andre verdenskrig (Izmenneniia v ekonomike kapitalizma v itoge vtoroi mirovoi voiny)* fra 1946 blitt perifert omtalt som en del av *Zhdanovshchinaen*. Selve debatten om boken fikk også betydelig oppmerksomhet internasjonalt blant samtidige sovjetologer.²³⁷

Varga og Instituttet for verdensøkonomiens utvikling av folkedemokratibegrepet har ikke tidligere blitt behandlet for seg. H. Gordon Skilling refererte riktignok til Vargadebatten i sin analyse av folkedemokratibegrepet fra 1951.²³⁸ De to artiklene til Skilling, "People's

²³⁶ Oded Eran, *Mezhdunarodniki. An assessment of professional expertise in the making of Soviet foreign policy*. Turtledove publishing, Ramat Gan, Israel 1979, s. 31-44 og s. 51-53.

²³⁷ Oppmerksomheten var tilstrekkelig til at referatet av debatten ble oversatt til engelsk og utgitt i USA i 1948, som *Soviet Views on the Post-war World Economy. An Official Critique of Eugene Varga's 'Changes in the Economy of Capitalism Resulting from the Second World War.'*, Public Affairs Press, Washington D: C: 1948. Se for eksempel Frederick C. Barghoorn "The Varga Discussion and its Significance" i *American Slavic and East European Review* Vol. 7, No. 3 (oktober 1948), A. Zauberman, "Economic Thought in the Soviet Union" i *The Review of Economic Studies*, Vol 16, No. 3 (1949-50) og Evsey D. Domar, "The Varga Controversy" i *The American Economic Review* Vol. 40, No 1, (mars 1950).

²³⁸ H. Gordon Skilling, "'People's Democracy' in Soviet Theory. I", i *Soviet Studies* Vol. 3, No 1 1951, 16-33, "People's Democracy in Soviet Theory II", i *Soviet Studies* Vol. 3, No 2 1951, s. 131-149.

Democracy in Soviet Theory” I og II gir en svært god oversikt over utviklingen av begrepet. Artiklene er basert på materiale som var tilgjengelig utenfor Sovjetunionen da de ble skrevet, med mange referanser til tidsskriftene til Instituttet for verdensøkonomien og Institutt for økonomi, *Mirovoe khoziaistvo* og *Voprosy ekonomiki* (*Økonomiske Spørsmål*.) Gordon Skilling manglet naturlig nok så å si helt den institusjonelle siden av historien, ettersom han var avhengig av det som kom på trykk. I 1951 var det vanskelig å gjøre en god kontekstualisering i forhold til det ugjennomsiktige politiske livet i Sovjetunionen.

Under krigen hadde Instituttet for verdensøkonomien som de fleste sovjetiske institusjoner vanskelige kår, og i 1942 ble instituttet med de fleste av medarbeiderne evakuert til Tasjkent i Sentralasia. Tilgangen til utenlandsk litteratur var upålitelig og mangelfull. I tillegg hadde en brann i instituttets lokaler i Moskva ført til tap av mer enn 60 % av biblioteket, samt alt av kontorutstyr og møbler.²³⁹ En rekke medarbeidere ble utkommandert til militærtjeneste²⁴⁰ og sivil arbeidstjeneste. Antallet medarbeidere ved instituttet ble halvert i krigsårene, fra 160 til 80. Vanskene krigen førte med seg ledet til at tidsskriftet til instituttet bare kunne komme ut med ujevne mellomrom. Etter at instituttet returnerte til sine lokaler på Volkhonkagaten i Moskva i 1943 forble arbeidsforholdene vanskelige. Til tross for den prestisjetunge adressen, bare en kort spasertur fra Kreml', var lokalene fullstendig utilfredsstillende og overfylte. Medarbeidere manglet egen arbeidsplass, det var ikke plass til en skikkelig bibliotekbeholdning, og det var til og med mangel på papir.²⁴¹ Dette bidro til at Instituttet lå kontinuerlig etter med å publisere tidsskriftet sitt. Mangelen på kildemateriale fra utlandet i forbindelse med krigen, samt den raske politiske utviklingen med brå omskiftninger etter krigen, gjorde også sitt til at det var vanskelig å produsere artikler av den typen som Evgenii Varga etterlyste til *Mirovoe khoziaistvo* – artikler som ville beholde sin aktualitet i minst et halvt til ett år, gjerne i to.²⁴² Det samme tidsperspektivet ser ut til å ha vært vanlig for ferdigstilling av monografier. Etterslepet i publiseringsplanene forplantet seg langt ut i

²³⁹ Rapport over instituttets arbeide første halvår 1944, 4. august 1944. A RAN, F. 1993, Op. 1, D. 190, L. 42-43.

²⁴⁰ De fleste ble så vidt jeg kan se sendt til relativt trygge og relevante stillinger som spesialister og rådgivere. Bare en vitenskapelig medarbeider ser ut til å ha mistet livet ved fronten. Se Evgenii Vargas korrespondanse i forbindelse med søknad om pensjon til professor Dashevskiis etterlatte, A RAN F. 1993, Op. 3, D.17.

²⁴¹ Som et kuriosum kan det nevnes at flere ark i den arkiverte kopien av instituttets plan for vitenskapelig arbeid for 1944, (udatert, men sannsynligvis ikke senere enn januar 1944) har håndskrevne notater på tysk på baksiden, kanskje Vargas egne. Selv om en slik resirkulering av kladdepapir muligens tiltalte Vargas gammelbolsjevistiske, asketiske holdninger, taler det også i klart språk om en svært trang økonomisk situasjon: A RAN, F. 1993, Op. 1 D. 188 – snu arket!

²⁴² Stenogram av Evgenii Vargas muntlige redegjørelse (*soobshchenie*) på redaksjonsmøte i *Mirovoe khoziaistvo*, 29. oktober 1945: A RAN F. 1993, Op. 1, D. 199, L. 53.

etterkrigstiden. I perioden 1944-1947 var det normale at det var to-tre måneders forsinkelse fra den nominelle utgivelsesmåned på omslaget til det aktuelle nummeret ble godkjent for trykking og distribusjon av sovjetiske sensurmyndigheter.²⁴³

4.3 Øst- og Sentraleuropa – små flekker på Instituttet for verdensøkonomis sovjetiske verdenskart

Dersom man går ut i fra antall artikler i *Mirovøe khoziaistvo*, antall utgitte monografier, og antallet medarbeidere som var definert som spesialister på området, rettet Instituttet for verdensøkonomien liten oppmerksomhet mot Øst- og Sentraleuropa både i de siste krigsårene og i den umiddelbare etterkrigstiden. Går man for eksempel til *Mirovøe khoziaistvos* egen statistikk over artikler som dekker ulike land i Europa og Nord-Amerika, ser man klart at andre geografiske områder var høyere prioritert i 1944-1947:

²⁴³ Datoen for ”godkjennelse for trykking” fra sensurmyndighetene er så å si alltid oppgitt i sovjetiske bøker og trykksaker.

Land og regioner	1944	1945	1946	1947
USA, Storbritannia, og Irland ²⁴⁴	36	61	51	47
Nordiske land ²⁴⁵	5	5	2	2
Frankrike	5	11	4	7
Tyskland og Østerrike	9	13	13 ²⁴⁶	9
Belgia og Nederland	0	4	1	0
Hellas og Tyrkia	1	2	2	2
Italia	5	1	3	2
Spania og Portugal	0	1	3	3
Øst- og Sentraleuropa og Balkan²⁴⁷	2	6	6	7

Leseren bør legge merke til at statistikken i *Mirovoe khoziaistvo* var brutt ned på enkeltland. Tabellens inndeling i grupper og regioner er gjort av forfatteren av hensyn til oversiktighet,

²⁴⁴ Irland hadde en artikkel i 1946, de øvrige fordeler seg på USA og Storbritannia med en viss overvekt på USA.

²⁴⁵ Norge, Sverige, Danmark og Finland. Det var ingen artikler om Island.

²⁴⁶ To oppføringer for Østerrike. I 1944- og 1945 ble ikke Østerrike omtalt separat, men ble regnet som en del av det tyske *Reich*.

²⁴⁷ Albania, Bulgaria, Jugoslavia, Polen, Romania, Tsjekkoslovakia og Ungarn.

og gjenspeiler ikke nødvendigvis en framherskende regional inndeling av verden på det mentale kartet til tidsskriftets redaksjon.

Flertallet av artiklene fra 1944 og fram til *Verdensøkonomiens* siste årgang, 1947, handlet om Vesteuropa og USA. De store landene i Asia, særlig Japan og Kina, fikk også mer oppmerksomhet enn Øst- og Sentraleuropa. Kina hadde henholdsvis tre, elleve, sju og tre artikler i løpet av disse årene. Selv de fire nordiske landene fikk mer oppmerksomhet enn de sju øst- og sentraleuropeiske i 1944, og holdt nesten følge i 1945.

I følge instituttets oversikter hadde bare fire av instituttets medarbeidere, Kirill Dmitrov og Zoltan Lippai, Béla Fogarasi og Ol'ga Fedorovna Val'kovskaia landene i Øst- og Sentraleuropa, benevnt som "Balkanlandene", som sitt primære forskningsfelt i 1945.²⁴⁸ I 1945 dro Fogarasi "til utlandet", det vil si at han returnerte til Ungarn. Val'kovskaia forsvant fra listene over ansatte mellom 1946 og 1947. Til tross for sitt helt russiske navn var hun oppført med "ungarer" som nasjonalitet, så det er tenkelig at hun også returnerte til Ungarn. Hun var født i 1879, så det er også mulig at hun pensjonerte seg eller døde i løpet av 1946-47. Det var altså en reell nedgang i antall spesialister på Øst- og Sentraleuropa ved instituttet fra 1945 til 1947. Ved inngangen til 1947 var det bare Zoltan Lippai og Kirill Dmitrov igjen.²⁴⁹ Disse to hadde, som navnene vitner om, også sin opprinnelse i Østeuropa, henholdsvis Ungarn og Bulgaria, og konsentrerte seg i hovedsak om sine respektive hjemland. Etter alt å dømme var de i likhet med instituttlederen Evgenii Varga gamle kommunister i eksil i Sovjetunionen – både i Bulgaria og i Ungarn var kommunistpartiene forbudte og forfulgte i mellomkrigstiden. De øvrige bidragsyterne til *Mirovoe khoziaistvo* så vel som til instituttets interne foredrag angående forhold i Øst- og Sentraleuropa hadde andre spesialiteter – enten økonomiske konjunkturer, landbruket i "de kapitalistiske land", eller for Romanias del, romanske land generelt.

Lippai og Dmitrov var plassert i to forskjellige seksjoner internt på instituttet i 1946 – henholdsvis seksjonen for europeiske land og seksjonen for internasjonale forhold.²⁵⁰ Institusjonelt var det altså heller ikke synlig noen inndeling av Europa. Det fantes bare én

²⁴⁸ Lister over instituttets ansatte for 1947, 1. januar 1947, A RAN F. 1993, Op. 3, D.22, L. 1.

²⁴⁹ Sannsynligvis ikke noen nær slektning, eller en gang slektning i det hele tatt, av den langt mer kjente Georgii Dimitrov.

²⁵⁰ Lønningslister vedlagt til direksjonsmøte ved Instituttet for verdensøkonomien, 15. mars 1946: A RAN F. 1993, Op. 1, D. 215, L. 19-23.

seksjon for de europeiske land, uten noen differensiering mellom øst eller vest, kapitalistiske eller nye demokratier. Seksjonsgrensene var kanskje ikke så viktige for det rent praktiske arbeidet på et såpass lite institutt – det hadde bare 79 ansatte i mars 1946. Likevel vitner det om at de kommunistdominerte landene i Øst- og Sentraleuropa ennå ikke var ansett som et separat forskningsobjekt, og at en inndeling av Europa mellom Øst og Vest ikke var fremtredende på instituttmedarbeidernes mentale kart.

I tallene tabellen over er basert på mangler sjangeren ”dokumentatsiia”. Dette var små faktaartikler om aktuelle saker, ofte fra eksterne bidragsytere. Disse vedleggene omfattet mer materiale om Øst- og Sentraleuropa. Ser man på rapportering om utført arbeid av instituttets medarbeidere fra 1944-47 ble de også pålagt en stor mengde såkalte *Spetszadaniia* – spesielle oppdrag – i hovedsak å produsere notater og brosjyrer, samt å forelese om aktuelle emner for deler av partiapparatet, utenriksdepartementet,²⁵¹ den Røde hærs politiske apparat (*Glavpurkka*) og de sovjetiske etterretnings- og sikkerhetstjenestene.²⁵² Til disse bidro instituttets medarbeidere med sin kulturelle kompetanse, uten å legge fingrene i mellom i forhold til selv toppskikkelser innenfor de øst- og sentraleuropeiske folkedemokratiene. Et eksempel er Zoltan Lippais anbefaling til viseutenriksminister Dekanozov om å ikke vise den sovjetiske filmen *Vengriia* (Ungarn) i Ungarn, eller i det minste klippe bort bildene av den ungarske partilederen Matyas Rakosi: ”*Rakosis ytre minner den ungarske seeren om en for ham velkjent type sleip jødisk forretningsmann (tip evreiskogo del'tsa).*” Dette ville i følge Lippai gi ungarske reaksjonære krefter ammunition til sine antisemittiske kampanjer.²⁵³ Alt i alt var mye av produksjonen av materiale om Øst- og Sentraleuropa innenfor *Instituttet for Verdensøkonomien* i de første etterkrigsårene av en hendelsesdrevet ad-hoc karakter, som gjorde den lite synlig i tidsskriftet.

Uansett er det klart at blikket til den sovjetiske utenlandsforskningen i disse årene i hovedsak var rettet mot de store globale og regionale aktørene - USA og Storbritannia i den vestlige verden, og Frankrike og Tyskland på det europeiske kontinentet. De nærmeste, relativt små

²⁵¹ Før 1946 folkekommissariatet for utenriksaker, NKID. I 1946 skiftet alle folkekommissariatene navn til ministerier som et tiltak for å gjøre Sovjetunionen til et mer normalt land i internasjonal sammenheng.

²⁵² De sovjetiske etterretnings- og sikkerhetstjenestene skiftet navn flere ganger. I perioden denne undersøkelsen dekker skiftet den navn fra NKGB til MGB i 1946. Først fra 1954 fikk de den velkjente betegnelsen KGB. Spesielt interesserte kan se ”Evolution of the Soviet security Service” i Pavel og Anatoli Sudoplatov med Jerrold L. og Leona P. Schechter: *Special Tasks. The Memoirs of an Unwanted Witness – a Soviet Spymaster*, Little, Brown & Co, London 1994, s. xxi-xxiii.

²⁵³ Brev fra Zoltan Lippai til Vladimir Dekanozov, 14. august 1946. Arkhiv Vneshnei Politiki Rossiiskoi Federatsii (AVP RF), Fond 77, Opis' 20, Papka 12, Delo 21, List 11.

naboene gikk det sovjetiske forskningsblikket over og forbi. Dette speilte en sovjetisk ambisjon om å være en aktør på en global arena, som (minst) likeverdig med de industrielt, økonomisk og militært mektigste statene i verden. Det som for det sovjetiske blikket i mellomkrigstiden hadde vært en europeisk periferi var ikke av samme interesse.

4.4 Manglende og vakkende regionalisering

Fram til 1948 manglet det et samlende begrep for å omtale landene i Øst- og Sentraleuropa med kommunistdominerte, sovjetvennlige regimer (Polen, Tsjekkoslovakia, Ungarn, Romania, Bulgaria og Albania, samt Jugoslavia fram til 1948) sett under ett i vokabularet til Instituttet for verdensøkonomien. Begrepsbruken var inkonsekvent og vakkende. Dette gjaldt også andre sovjetiske institusjoner som var engasjert i utenriksanalyse- og politikk i de første etterkrigsårene. Først i løpet av 1948 stabiliserte begrepet ”folkedemokratier” seg som den anerkjente sekkebetegnelsen på disse landene, så vidt i tide til at Jugoslavia kunne inkluderes i det gode selskap i noen måneder før det ble utestengt fram til 1955-56. I det følgende vil jeg gi en oversikt over de ulike etnolingvistiske geografiske, og politisk-økonomiske begrepene som var i bruk fram mot 1948.

4.4.1 Fraværende etnolingvistiske begreper

I de interne diskusjonene i Instituttet for verdensøkonomien og i seksjonen for folkedemokratiske land i Institutt for økonomi ble ikke det ellers allestedsnærværende begrepet ”slaviske land” og retorikken omkring slavisk brorskap og enhet brukt. I lys av den sentrale plassen den sovjetiske gjenoppvekkingen av ideen om et særegent slavisk fellesskap hadde i offisiell retorikk i den første etterkrigstiden er dette iøynefallende,²⁵⁴ særlig siden begrepet ble brukt i artikler i instituttets tidsskrift. En mulig årsak kan ha vært den interne instituttkulturens krav til presis begrepsbruk. I og med at gruppen inkluderte flere ikke-slaviske land ville en slik begrepsbruk bli sett på som upresis og tåkeleggende. Jeg vil heller ikke utelukke en viss forakt for og ønske om å distansere seg fra enkle propagandistiske uttrykksformer. Videre kan det ha vært en måte å distansere seg fra humanistisk og filologisk forskning, hvor en slik klassifisering av land virket mer i samsvar med selve

²⁵⁴ Den vekten retorikken om et slavisk fellesskap ble gitt viste seg ikke bare i at den ble brukt av allerede eksisterende aktører, men også i opprettelsen av flere institusjoner: Den slaviske komiteen i 1943 og Institutt for slavistikk (*Institut slavianovedeniia*) under det sovjetiske vitenskapsakademiet i 1946. Sistnevnte skulle ganske snart utvide sin i hovedsak humanistiske forskning til også å omfatte ikke-slaviske land og folk i Øst- og Sentraleuropa. Se kapittel 4.6 under.

forskningsobjektet – kultur og språk. At nettopp geografiske og politiske benevnelser var de foretrukne i instituttets struktur og beskrivelser av Europa tyder på dette. Det eneste etnolingvistiske begrepet som ble brukt på en instituttseksjon var ”seksjonen for romanske land” som studerte Italia og Spania (men ikke Frankrike og Romania). Ettersom Italia og Spania er geografisk adskilt og på dette tidspunktet ikke hadde noe brukbar politisk fellesnevner gjenstod antagelig ikke noe annet alternativ.

4.4.2 Motstridende geografiske begreper

Begrepet ”Østeuropa” (*”Vostochnaia Evropa”*) forekom, men var sjeldent i instituttets vokabular. Dette vel innarbeidede uttrykket i norsk, engelsk, tysk og fransk hadde i det hele tatt liten utbredelse i sovjetisk språkbruk. ”Øst-” eller ”østlig” var i hovedsak reservert for Midt-Østen og Asia.²⁵⁵ Å plassere en merkelapp som ”østlig” som i det sovjetiske mentale verdenskartet ble så sterkt assosiert med ”Orienten”, både i ordets geografiske og kulturelle forstand, på landområder som beviselig befant seg vest for Russland og Sovjetunionen, og på mange måter ble assosiert med det kapitalistiske *Vesten*, kan ha vært uforenlig med dette verdenskartets indre logikk. Bruken av ”Østeuropa” i russisk har tatt seg opp etter kommunistregimenes fall. Begrepet har sannsynligvis kommet inn som en kalkeringsoversettelse fra vestlige språk etter at de politiske betegnelsene ”folkedemokratier” og ”sosialistiske land i Europa” mistet relevansen etter 1989.

”Balkanske land” (*Balkanskije strany*) forekom noe hyppigere. Selv om de notorisk diffuse og bevegelige grensene til Balkan ikke er klarere definert i russisk språkbruk enn i andre språk, ble dette uttrykket anstrengt om man ville inkludere Polen, Tsjekkoslovakia og Ungarn. Riktignok omtalte en sovjetisk biolog, Ivan Glushchenko,²⁵⁶ Ungarn som ”et av de balkanske landene” i et foredrag for jordbruksseksjonen til ”Det allsovjetske selskapet for kulturelle forbindelser med utlandet”, (*”Vsesoiuznoe obshchestvo kul’turnoi sviazi so zagranitse”*), VOKS, i 1949.²⁵⁷ I sammenhengen er det verdt å merke seg at ”balkansk” på russisk i langt

²⁵⁵ I russisk brukes det russiske ordet for øst, ”Vostok”, eventuelt ”Landene i Østen” – ”Strany Vostoka” på samme måte som de fleste vesteuropeiske språk bruker latinismen ”Orienten”. I Ozhegov og Shvedovas russiske ordbok fra 1993 finnes bare adjektivet ”Oriental’nyi”, som er notert som ”Høystil” (*”Knizhnoe”*).

²⁵⁶ Ivan Evdokimovich Glushchenko, (1907-1987) var en sovjetisk biolog som var aktiv i å eksportere den såkalte michurinske biologien til verden utenfor Sovjetunionen. Se kapittel 5.4

²⁵⁷ Ivan Glushchenkos foredrag om hans reise til Ungarn for VOKS’ jordbruksseksjon, juni 1949, Gosudarstvennyi Arkhiv Rossiiskoi Federatsii (GA RF) Fond 5283 (VOKS), Opis’ 21, Delo 117, List 89. ”Det allsovjetske selskapet for kulturelle forbindelser med utlandet”, *”Vsesoiuznoe obshchestvo kul’turnoi sviazi so zagranitse”*, VOKS, var en nominelt frivillig organisasjon som blant annet utvekslet delegasjoner og litteratur med utlandet. Se kapittel 5.2

mindre grad har de negative konnotasjoner av kaos, barbari, politisk fragmentering og sosial og økonomisk tilbakeliggenhet som det har i vesteuropeiske språk.²⁵⁸ Glushchenko var sannsynligvis ikke klar over at hans karakteristikk ville ha blitt oppfattet som fornærmende av de fleste ungarere, den gang som i dag.

”Det sørøstlige Europa” (*Iugo-vostochnaia Evropa*) opptrådte langt hyppigere enn simpelthen Øst-Europa, og inkluderte Balkan og Ungarn mindre problematisk. Men det ble igjen noe anstrengt i forhold til Polen med sin østersjøkyst og det nordvestlige Tsjekkoslovakia. Både ”balkanske land” og ”det sørøstlige Europa” led også av at de ikke var klart politisk avgrensede, i og med at de kunne inkludere Hellas og europeisk Tyrkia.

”Donau-landene” (*Dunaiskie strany*) forekom som en samlebetegnelse på land i det sørøstlige Europa, men å inkludere Polen blant disse ville kreve en anstrengelse av en sovjetisk lesers geografiske forestillingsevne. Ettersom ”donau-landene” inkluderte Østerrike hadde begrepet den samme politiske tvetydigheten som Balkan med Hellas og Tyrkia etter hvert som de politiske skillelinjene i Europa etter krigen avtegnet seg stadig skarpere. Hybriden ”*balkan-danubiske*” (*balkandunaiskie*) som et tilnærmet synonym til ”Sør-østlige Europa” fantes i Zoltan Lippais plan for et bokprosjekt fra årsskiftet 1943-44, men ser ikke ut til å ha hatt noen videre utbredelse.²⁵⁹

I det som virket som en helt unntaksvis episode forsøkte den vitenskapelige seniormedarbeideren Efim Semenevich Gorfinkel’ i juni 1945 å samle landene Polen, Tsjekkoslovakia, Ungarn, Romania, Bulgaria, Jugoslavia (med Albania), og kanskje Østerrike under merkelappen ”Sentraleuropa” (*”Tsentral’naia Evropa”*) for et bokprosjekt: *Grunnleggende endringer i økonomien til de sentraleuropeiske land etter andre verdenskrig*²⁶⁰. Gorfinkel’ var født i 1881, ”vitenskapelig seniormedarbeider” ved instituttets konjunkturseksjon med doktorgrad²⁶¹ og langt fra noen novise eller dårlig utdannet. Likevel ble forsøket på å bruke merkelappen ”Sentraleuropa” på denne gruppen land svært dårlig

²⁵⁸Marija Todorova, *Imagining the Balkans*, Oxford 1997, kapittel 1, ”The Balkans: Nomen”, s. 31.

²⁵⁹ Planer for vitenskapelig arbeid i 1944, udatert, ikke senere enn januar 1944, A RAN F. 1993, Op. 1, D. 188, L. 7.

²⁶⁰ Gorfinkel’s synopsis til bokprosjekt, presentert for seksjonen for europeiske land, Instituttet for verdensøkonomien, ikke senere enn 21. juni 1945, A RAN F. 1993, Op. 1 D. 204. L. 85.

²⁶¹ ”Vitenskapelige seniormedarbeider” (*”Starshii nauchnyi sotrudnik”*) var og er en akademisk stilling som i utgangspunktet krevde doktorgrad (*Doktor nauk*) og mange års praksis som forsker. Den sovjetiske og russiske doktorgraden ble og blir gjerne avlagt relativt sent i karrieren, og er antagelig mer sammenlignbar med den tyske Dr. Habil. enn med vår ph.d.

mottatt. For eksempel avviste en annen forsker, Pol', Sentraleuropa-begrepet som "...faktamessig feil og politisk umulig." ("...fakticheski neveren i politicheski nevozmozhen.") Pol' foreslo i stedet å bruke "donau-land" eller "balkanske land", fortsatt med Polen inkludert.²⁶²

Grunnlaget for kritikerne av Gorfinkel's begrepsbruk var at det ikke gikk an å snakke om "Sentraleuropa" uten Tyskland, sikkert siden det for dem framstod som en kalkeringsoversettelse av det i tysk forskningstradisjon veletablerte begrepet *Mittleuropa*. I en annen variant - *Sredniaia Evropa* - hadde "Mellomeuropa" vært i bruk i det førrevolusjonære Russland og i Sovjetunionen i mellomkrigstiden. Dette inkluderte Tyskland, og på kartet fra et sovjetisk militæratlas fra 1937 sågar hele Frankrike, Norditalia og de østlige delene av Spania.²⁶³ I løpet av krigen ser *Tsentral'naia Evropa* ut til å ha overtatt for *Sredniaia Evropa*. Dette sannsynligvis fordi sistnevnte var en for åpenbar kalkeringsoversettelse av det tyske *Mittleuropa*, og falt som offer for krigsårenes oppskrudde germanofobi. Gorfinkel' påpekte da også i synopsiset sitt at hans "Sentraleuropa" ikke måtte forveksles med det tyske, imperialistiske begrepet "*Mittleuropa*", som han oversatte med et tredje begrep: *Seredinnaia Evropa*. "*Seredinnaia*", "*tsentral'naia*" og "*sredniaia*" er funksjonelt synonymmer. At Gorfinkel' allikevel påpekte at hans "*sredniaia*" ikke var en kalkeringsoversettelse av det tyske "*mittel*", viser at han bevisst søkte å unngå alle assosiasjoner til tysk språk og forskningstradisjon. Den tyske tradisjonen var formodentlig kjent for alle de vitenskapelige medarbeiderne ved instituttet,²⁶⁴ og ikke minst for Gorfinkel' som hadde studert ved Høyskolen for økonomisk politikk i Berlin, antagelig før første verdenskrig.²⁶⁵

Kulturutvekslingsorganisasjonen VOKS²⁶⁶ brukte også begrepet "Sentraleuropa" i etterkrigstiden, da deres "Sentraleuropeiske avdeling" ("*Tsentral'noevropeiskii otdel*") favnet så vidt som Østerrike, Belgia, Luxembourg, Nederland, Frankrike og franske kolonier,

²⁶² Pol' hadde åpenbart en fleksibel geografisk forestillingsevne. Referat fra møte i seksjonen for Europeiske land, Instituttet for verdensøkonomien, 21. juni 1945, A RAN F. 1993, Op. 1 D. 204. L.82.

²⁶³ "Politicheskaia karta srednei Evropy", i *Atlas Komandira RKKA*, 1937, og "Sredniaia Evropa. Karta putei soobshcheniia" i *Novyi nastol'nyi atlas* "A. F. Marksa", Petrograd 1909.

²⁶⁴ Den viktigste referansen til det tyske, imperialistiske begrepet *Mittleuropa*, var sikkert den tyske liberale journalisten og politiker Friedrich Naumanns prosjekt for en sentraleuropeisk statsdannelse med et forent Tyskland og Østerrike-Ungarn som kjerne, lansert i bokform i 1915: Friedrich Naumann, *Mittleuropa*, Verlag von Georg reimer, Berlin 1915. Se også kapittel 2.4 Tyske skribenter har etter andre verdenskrig også valgt å bruke det faktisk synonyme, men politisk mindre arvelig belastede *Zentraleuropa* framfor *Mittleuropa*.

²⁶⁵ Se personellopplysninger, "*Dokumentatsiia po lichnomu sostavu*", A RAN, F. 1993, Op. 3.

²⁶⁶ Se fotnote 257, s. 95 og kapittel 5.2.

begge de tyske okkupasjonssonene/statene, og fram til 1948 også Ungarn.²⁶⁷ VOKS' Sentraleuropa lå altså langt vest for Gorfinkel's. Et slikt vandrende Sentraleuropa var forøvrig ikke noe unikt for denne sovjetiske etterkrigsdebatten.²⁶⁸ I 1954 konkluderte den britiske geografen Karl Sinnhuber etter en grundig historisk gjennomgang av både kartografiske og tekstlige avgrensninger av Sentraleuropa, at det i den daværende situasjonen ikke var mulig å gi noen autoritativ definisjon av området, ”...which would be of more than ephemeral validity.”²⁶⁹ I en megetsigende fotnote påpekte han også en tendens i de siste årene til simpelthen å definere alt øst for jernteppet som Østeuropa,²⁷⁰ og i sin avslutning slo han fast at

”Middle Europe in a political sense depends on the political situation, and at least for the moment has ceased to exist.”²⁷¹

Etter andre verdenskrig var sentraleuropabegrepet i tilbakegang på begge sider av det framvoksende systemskillet i Europa.

I tillegg til de geografiske begrepenes mangel på stabilitet og entydighet var det problematisk at de dekket land i Øst- og Sentraeuropa som etter andre, ikke-geografiske klassifiseringskriterier hadde lite felles. Petr Nikolaevich Stepniak²⁷² foreslo å dele dem inn i to grupper avhengig av graden av økonomisk utvikling:

”Østerrike, Ungarn og Tsjekkoslovakia er utviklede industriland. Romania og Jugoslavia er jordbruksland med utviklet industri.”²⁷³

Isakhar Moiseevich Faingar,²⁷⁴ leder av seksjonen for europeiske land, gikk enda lenger og foreslo for Gorfinkel' at han burde behandle hvert land for seg, for bedre å kunne påpeke

²⁶⁷ For VOKS' klassifisering av Europa, se Lars P. Haga. *Oppdagelse og oppdragelse. Sovjetiske reisekadere rapporterer fra Tsjekkoslovakia, 1945-1949*, Hovedfagsoppgave, Institutt for historie og klassiske fag, NTNU Trondheim 2003, s. 28-29 og kapittel 5.3.

²⁶⁸ For en historisk gjennomgang av Sentraleuropabegrepet, se for eksempel Robin Okey: ”Central Europe/Eastern Europe: Behind the Definitions”, i *Past & Present No 137, The Cultural and Political Construction of Europe (Nov 1992)*, Oxford University Press, s. 102-133, eller på norsk, Elisabeth Bakke: ”Kva(r) er Sentral-Europa?” i Harald Baldersheim, Bernt Hagtvet og Knut Heidar (Red.), *Statsvitenskapelige utsyn. Politiske tema og tenkemåter i en oppbruddstid*, Høyskoleforlaget, Kristiansand 2001, s. 227-235.

²⁶⁹ Karl A. Sinnhuber, ”Central Europe: Mitteleuropa: Europe Centrale. An analysis of a Geographical Term.” *Papers and Transactions (Institute of British Geographers)* No 20 (1954), s. 32.

²⁷⁰ Ibid. Se også kapittel 2.7.

²⁷¹ Ibid, s. 37.

²⁷² Petr Nikolaevich Stepniak, f. 1893 i Bulgaria, var vitenskapelig seniormedarbeider ved Institutt for verdensøkonomi inntil han i 1945 gikk over i Sentralkomiteens apparat.

²⁷³ A RAN F. 1993, Op. 1 D. 204. L. 82.

²⁷⁴ Isakhar Moiseevich Faingar var født i Dagestan i 1892 og utdannet ved Leningrad statsuniversitet.

særegenhetene deres. Som svar på kritikken innrømmet også Gorfinkel' at det var vanskelig å finne noe fellestrekk mellom disse landene:

*"Jeg leter etter en problemstilling som forener disse landene som utgjør Tysklands bakland (Khinterland). Det er nødvendig å finne ut hva slags sammenheng det er mellom dem."*²⁷⁵

Gorfinkel' ga opp forsøket på å bruke *Sentraleuropa* som et samlebegrep. Da han i 1946 presenterte et revidert bokprosjekt, brukte han betegnelsen "*Det sørøstlige Europa*" ("*Iugovostochnaia Evropa*").²⁷⁶

I og med sementeringen av "folkedemokratiene" som den rådende fellesbenevnelsen fra 1948 gikk de geografiske benevnelsene delvis ut av bruk. Eventuelt kunne man presisere "folkedemokratiene i Europa" om det var ønskelig å ekskludere Mongolia, Kina og Nordkorea. "Det sør-østlige Europa" fortsatte å bli brukt i forbindelse med mellomkrigstiden og tidligere, ettersom man da naturlig nok ikke kunne bruke politiske merkelapper som refererte til en politisk orden som først ble etablert etter krigen.²⁷⁷

4.4.3 Tilbakeskuende politiske og økonomiske begreper

Å definere den politiske ordenen i de kommunistdominerte landene i Øst- og Sentraleuropa var et problem av stor politisk betydning. Den fiendtligheten som møtte Gorfinkel's bruk av sentraleuropabegrepet illustrerer den ekstreme følsomheten for uønskede politiske nyanser, assosiasjoner og konnotasjoner som var framtrepende i letingen etter passende regionale merkelapper. Ordbruk og navnesetting var regnet som spørsmål av den største viktighet og betydning. Som vi skal se senere ble et sentralt teoretisk spørsmål, nemlig hvorvidt folkedemokratiene var variasjoner over proletariatets diktatur eller ikke, til syvende og sist avgjort av Stalin personlig.

Gorfinkel' foreslo ikke noen politisk fellesnevner for sitt Sentraleuropa, men han pekte på en del felles definerende trekk. Med tanke på at han la fram synopsiset mindre enn to måneder etter Tysklands kapitulasjon, er det ingen overraskelse at Gorfinkel' mente at det viktigste definerende fellestrekket for disse landene var at de hadde vært objekter for tysk kolonisering.

²⁷⁵ A RAN F. 1993, Op. 1 D. 204, L. 82.

²⁷⁶ Referat fra møte i seksjonen for europeiske land, 18. april 1946, GA RF F. 1993, Op. 1, D. 218, L. 14.

²⁷⁷ Se for eksempel doktoranden Kurbatovs kommentarer til aspiranten Tiapkins plan for en artikkel om "Arbeid i folkedemokratiene" ("*Trud v stranakh narodnoi demokratii*"), i møte i seksjonen for folkedemokratiske land, Institutt for økonomi, 18. mars 1949, A RAN F. 1877, Op. 1, D. 375, L. 9.

Han kalte også Sentraleuropa Tysklands *Hinterland*. Denne egenskapen som *objekt* for tysk aggresjon var enda sterkere til stede i krigstidens klassifisering. I januar 1944 var det som skulle bli seksjonen for europeiske land betegnet som ”Seksjonen for Tyskland, okkuperte land og vasallstater” (*Sektor Germanii, vassal’nykh i okkupirovannykh stran*).²⁷⁸ I tillegg til tysk politisk dominans pekte Gorfinkel’ også på relativ økonomisk tilbakeliggighet, føydale rester, store jordeiere, jordhunger, agrarmigrasjon og høye jordleier som resulterte i lav utnyttelsesgrad av dyrkbar jord som typisk for landbruket i Sentraleuropa. Som typisk for industrien påpekte han små indre markeder, avhengighet av eksport, langsom kapitalakkumulasjon og lave lønninger.

Kort oppsummert var Gorfinkel’s bilde av Sentraleuropa et av en gruppe tilbakeliggende land som var objekter for særlig tysk, men også annen internasjonal kapitalistisk utbytting. De ble tilskrevet rollen som objekter og ofre, uten egen agens. Denne passiviteten syntes også i omtalen av dem som “frigjorte land i Europa.” I slutfasen av krigen og i den aller første etterkrigstiden var denne gruppebetegnelsen i bruk, men den mistet raskt sin aktualitet etter hvert som krigen kom på litt avstand.

²⁷⁸ Planer for vitenskapelig arbeid i 1944, arbeidsfordeling mellom seksjonene, 18. januar 1944, A RAN F. 1993, Op. 1, D. 188 L. 14.

4.5 Nytt demokrati, folkedemokrati og plebeiisk demokrati. Nye politiske konsepter fra Øst- og Sentraleuropa

Etter frigjøringen fra var den politiske framtiden til Øst- og Sentraleuropa uavklart på mange måter, og et annet element i kritikken av Gorfinkel's synopsis var at det var for historisk orientert. Lederen for seksjonen for europeiske land, Isakhar Faingar, etterlyste flere framtidsperspektiver:

*”Vi vil vite ha slags land våre naboer i Vest er i sosio-økonomisk forstand, med tanke på å bringe dem nærmere SSSR. Krigen er slutt. Noen av disse landene er okkuperte. I andre er demokratiske regjeringer i ferd med å etableres. Dette stiller oss overfor spørsmålet om hvordan livet i disse landene vil ordnes, hvilke former og veier som er nødvendige for å trekke disse landene inn i vår økonomiske sfære (orbit).”*²⁷⁹

De konservative, autoritære regimene som hadde ledet flertallet av de øst- og sentraleuropeiske landene inn i krigen var grundig diskreditert. Det parlamentariske demokratiet av vestlig type stod heller ikke som et selvsagt alternativ for alle etter at vestmaktene hadde mislyktes i å stoppe Hitler-Tysklands ekspansjon. Samtidig stod Sovjetunionen med militære styrker i så å si hele Øst- og Sentraleuropa, og uttrykte klart at de ikke kunne akseptere sovjetfiendtlige regimer i disse landene.

På den andre siden ble det ikke øyeblikkelig innført kommunistisk ettpartistyre umiddelbart etter frigjøringen fra tyskerne. Tvert i mot ble det i alle landene hvor Sovjetunionen drev ut den tyske okkupasjonsmakten og deres medløpere etablert nominelt demokratiske regimer, og avholdt mer eller mindre frie valg. Fram til høsten 1947 ble de lokale kommunistpartiene instruert om å holde en lav profil, selv om de i realiteten var i stand til å kontrollere de viktigste linjene i politikken og inntok en ledende rolle støttet av sovjetiske sikkerhets- og okkupasjonsmyndigheter. Av sine sovjetiske rådgivere ble de lokale kommunistene forespeilet et tidsperspektiv på 15-20 år på å fullføre en *mulig* overgang til sosialisme, det Charles Gati har kalt for en *gradualistisk* politikk.²⁸⁰

Dette gjenspeilte at Sovjetunionen hadde motstridende interesser i området. På den ene siden ville Stalin sikre seg mot ny aggresjon fra vest, samt gjenopprette grensene til det russiske imperiet fra før første verdenskrig. I tillegg skal man ikke undervurdere den innebyggede

²⁷⁹ A RAN F. 1993, Op. 1, D. 204, L. 82.

²⁸⁰ Charles Gati, *Hungary and the Soviet Bloc*, Duke University Press, Durham 1986, s. 35-37.

ekspansjonismen i Sovjetunionens statsideologi. At det i et usikkert, men lengre tidsperspektiv nødvendigvis måtte komme en verdensrevolusjon var tross alt et av de grunnleggende postulatene til den vitenskapelige marxismen. På den andre siden var det ennå fram til 1946-47 ønskelig å bevare det relativt gode samarbeidsforholdet med vestmaktene. I tillegg måtte både de lokale kommunistene og deres sovjetiske rådgivere forholde seg til sterke antisovjetiske og russofobe holdninger i befolkningene i Øst- og Sentraleuropa.

Uansett ble årene 1945-1948 preget av politiske reformer og vide debatter omkring hva slags politisk system som var under oppbygging i disse landene. Slik de ble ført blant venstreorienterte intellektuelle, kommunister og ikke-kommunister, var noen av de viktigste stridsspørsmålene hvorvidt utviklingen førte mot sosialismen, og hvorvidt denne utviklingen gikk gjennom proletariatets diktatur. Disse debattene var med tanke på spørsmålenes eksistensielle betydning naturlig nok enda heftigere i folkedemokratiene selv enn i Sovjetunionen. Å gå inn på alle disse debattene slik de foregikk i hvert enkelt land ville sprengte rammene for denne teksten fullstendig. I det følgende vil jeg bare komme med to korte eksempler fra Ungarn og Tsjekkoslovakia.

4.5.1 György Lukács og det Plebeiske Demokratiet

Den ungarske kommunisten og filosofen György Lukács²⁸¹ hadde vendt tilbake til Ungarn etter 12 års eksil i Sovjetunionen i slutten av august 1945. Som en følge av hans prestisje som

²⁸¹ György Lukács (1885-1971) var en ungarsk marxistisk filosof. Han utmerket seg tidlig med eksepsjonelle intellektuelle evner, studerte filosofi under Georg Simmel i Berlin, og senere i kretsen rundt Max Weber i Heidelberg. Første verdenskrig førte Lukács tilbake til Ungarn, hvor han ved årsskiftet 1918-19 uventet erklærte seg selv som bolsjevik og ble medlem av det ungarske kommunistpartiet.

Under så å si hele den ungarske sovjetrepublikken var Lukács folkekommissær med ansvar for kulturpolitikk, men i en kort periode også politisk kommissær ved fronten. Etter fallet til den ungarske sovjetrepublikken og fram til 1933 bodde han først i Wien, siden i Berlin, med kortere opphold i Ungarn og Moskva. Fra 1933 til 1945 var han i eksil i Sovjetunionen. Lukács slapp unna forfølgelse under de store utrenskningene på 30-tallet som rammet de ungarske eksilkommunistene i Sovjetunionen hardt. Imidlertid ble han arrestert i juni 1941, anklaget for å være ungarsk agent og holdt innesperret i Lubianka i to måneder, før han ble løslatt, antagelig etter forbønn fra det ungarske kommunistpartiet.

Når etterdønningene av *Zhdanovshchinaen* nådde Ungarn ble Lukács ikke overraskende angrepet for sin teori om plebeisk demokrati og måtte gjøre offentlig selvkritikk. I 1956 ble Lukács involvert i den ungarske revolusjonen og var kulturminister i Imre Nágys regjering. Etter at den ungarske revolusjonen ble knust var han nesten et halvår i fangenskap i Romania før han ble tillatt å vende tilbake til Ungarn. Han nektet da å utøve offentlig selvkritikk, men fortsatte å publisere om filosofi og estetikk. I 1968 kritiserte han offentlig den sovjetiskledete invasjonen i Tsjekkoslovakia. Hans siste politiske engasjement var for den afro-amerikanske aktivisten Angela Davis, kort tid før hans død i 1971.

For en omfattende biografi på engelsk, se Arpad Kadarkay, *Georg Lukács. Life, Thought, and Politics*, Basil Blackwell, Cambridge 1991. En mer kritisk og mindre pompøs gjennomgang, med større vekt på Lukács' virke som filosof og skribent er Tibor Hanak, *Lukács war anders*, Verlag Anton Hain, Meisenheim am Glan 1973. En kompakt biografisk oversikt er Aleksandr S. Stykalin, "György Lukács (1885-1971). Biograficheskii ocherk" i Sereda, V. og Stykalin, A. *Besedy na Lubianke. Sledstvennoe delo D'erdia Lukacha. Materialy k biografii*, Rossiiskaia akademiia nauk, Institut slavianovedeniia, Moskva 2001, s. 166-213.

samfunnstenker og kulturfilosof og hans uomtvistelige intellektuelle evner, hadde det ungarske kommunistpartiet store forhåpninger til hans evne til å vinne den ungarske intelligentsiaen over på deres side.²⁸² Han markerte seg straks som en ledende intellektuell i den ungarske offentligheten, ble utnevnt til professor i estetikk og kulturpolitikk ved Budapests universitet, og ble en frontfigur for kommunistpartiets kulturpolitikk.

Lukács kalte sitt konsept for et etterkrigsdemokrati for ”Plebeiisk demokrati”. Dette demokratiet skulle være en unik sosial og politisk orden, ulikt både vestlig parlamentarisk demokrati og sovjetisk sosialisme. Lukács så for seg et demokrati med stor grad av direkte medvirkning for å stimulere de arbeidende massene til å bli aktive deltakere i det politiske livet. På det økonomiske området aksepterte Lukács at privat eiendomsrett til produksjonsmidlene og den kapitalistiske produksjonsmåten skulle vedvare. Viktigst var det at han eksplisitt holdt det Plebeiske demokratiet fram som en måte å unngå proletariatets diktatur, hvor det å komme fram til sosialismen ble sett som en mulighet, ikke en nødvendighet.²⁸³

4.5.2 Tsjekkoslovakia og ”nasjonale veier til sosialismen.”

I Tsjekkoslovakia viste den taktiske politiske tilbakeholdenheten seg sterkt, med et praktisk tabu mot å snakke om sosialisme i det hele tatt for kommunistene fram til sommeren 1946. Nasjonal, demokratisk og panslavisk retorikk dominerte partiets politiske diskurs i offentligheten, noe som faktisk resulterte i kritikk mot partiledelsen fra radikale fløyer av partiet for opportunisme. Først da Stalin ga klarsignal til ikke-sovjetiske kommunister til å snakke om ”nasjonale veier” til sosialismen, begynte det tsjekkiske partiet åpent å erklære at de hadde som mål å bygge sosialismen. Dette skjedde sommeren 1946, da Stalin i samtale med britiske Labour-ledere hadde åpnet for at de kunne arbeide fram mot sosialisme innenfor rammene av et parlamentarisk system, uten voldsbruk og med et langt tidsperspektiv. Stalins retningslinjer til de britiske kommunistene må sees som et signal til Storbritannia om at Sovjetunionen ikke ønsket å undergrave den parlamentariske politiske ordenen der ved hjelp av kommunistpartiet eller Labours venstrefløy. Det var utvilsomt et ledd i den sovjetiske kampanjen for å unngå å provosere de vestlige seiersmaktene unødige. Senere fikk den

²⁸² Se for eksempel brevene fra József Révai og Mátyás Rákosi til Lukács, 7. og 17. april 1945, sitert i Kadarkay 1991, s. 363 og 364.

²⁸³ Denne oversikten over Lukács ideer om det plebeiske demokratiet er basert på György Péteri, ”Before the Schism. Revisiting György Lukács’ ’Plebeian Democracy’ in a Global Perspective.” i Ragnar Björk & Alf W. Johansson, *Samtidshistoria och politik. Vänbok til Karl Molin*, Hjalmarsson & Högberg, Stockholm 2004, s. 357-390.

tsjekkiske kommunistlederen Kliment Gottwald gjentatt det samme budskapet i et møte med Stalin i Moskva.²⁸⁴ At dette budskapet først kom indirekte til de tsjekkiske kommunistene via Storbritannia kan si noe om Stalins internasjonale prioriteringer. Storbritannia var et viktigere land å forholde seg til enn Tsjekkoslovakia. I tillegg viser dette at Tsjekkoslovakia ikke var et land som måtte holdes under direkte sovjetisk kontroll for enhver pris. Å utvikle en politikk som ikke støtte vekk de viktigste vestlige seiersmaktene var viktig, og den var like anvendelig i Tsjekkoslovakia som i Storbritannia.

Kommunistiske intellektuelle i Tsjekkoslovakia kom opp med fire forutsetninger for at det nå skulle være mulig å arbeide for sosialismens seier innenfor et parlamentarisk system: For det første hadde Nazi-Tysklands nederlag diskreditert de reaksjonære kreftene som hadde vært alliert med dem. For det andre gjorde Sovjetunionens ledende rolle i å slå Tyskland og Sovjetunionens plass som en ledende stat i verden, at Sovjetunionen nå stod som en naturlig garantist for et fritt og uavhengig Tsjekkoslovakia. For det tredje hadde kommunistpartiets rolle som ledende i motstandsbevegelsen og partiets store tap, gitt det en naturlig plass som ledende og innflytelsesrikt. For det fjerde stod nasjonen samlet under ledelse av arbeiderklassen, slik den ble representert av kommunistpartiet. Alt dette hadde til sammen marginalisert de reaksjonære kreftene så sterkt at en voldelig revolusjon og proletariats diktatur ikke lenger var nødvendig for å bygge sosialismen.²⁸⁵

Selve innholdet i den tsjekkosllovakiske veien til sosialismen var svært likt Lukács' Plebeiske demokrati. Kommunistene tok blant annet til seg slike formuleringer som den demokratiske sosialisten Ferdinand Péroučka hadde brukt til å beskrive folkedemokratiet alt i november 1945:

*”...ikke lenger et borgerlig demokrati men heller ikke proletariats diktatur. Det er ikke en sovjetisk ordning. Det er en bestemt statsform, som vokste ut av den konkrete historiske situasjonen og under våre egne forhold.”*²⁸⁶

Den viktigste forskjellen fra Lukács var at de tsjekkiske kommunistene åpent erklærte at folkedemokratiet *skulle* føre fram til sosialisme, mens Lukács var mer forsiktig i sine

²⁸⁴ Se Bradley F. Abrams, *The Struggle for the Soul of the Nation. Czech Culture and the Rise of Communism*, Rowman & Littlefield, Lanham, Maryland 2004, s. 178-184.

²⁸⁵ Ibid, s. 184-185.

²⁸⁶ Ferdinand Péroučka, ”Není návratu” (Ingen vei tilbake), *Svobodné noviny*, 25. november 1945. Sitert i Abrams 2005, s. 185.

formuleringer. Kanskje var dette en tilpasning som var mulig for de tsjekkiske kommunistene, siden de nøytt langt bredere oppslutning i befolkningen enn de ungarske.

Felles for både Lukács' "Plebeiske demokrati" og den "Tsjekkoslovakiske veien" var at de var diskursive grep som *bemektiget* kommunistiske og kommunistvennlige politikere og intellektuelle. Ved å påberope seg det nye demokratiets unike karakter kunne de argumentere mot og berolige en antisovjetisk opposisjon og opinion. Det er verdt å merke seg hvordan Péroutka understreket at det *ikke* var snakk om et sovjetisk system. Samtidig kunne det tolkes som et signal til de lokale kommunistene om at de stod relativt fritt til å utforme sin politikk etter lokale og nasjonale forhold, etter sine egne beste vurderinger, uten detaljstyring fra sovjetisk hold.

4.6 Zhdanovshchinaen og Instituttet for verdensøkonomien

Debattene i Øst- og Sentraleuropa om det nye demokratiets natur var utvilsomt kjent av forskerne ved Instituttet for verdensøkonomien,²⁸⁷ men spørsmålet fikk liten oppmerksomhet i instituttets tidsskrift før våren 1947. I 1946, da Evgenii Varga publiserte sin bok *Endringer i kapitalismens økonomi som følge av andre verdenskrig (Izmeneniia v ekonomike kapitalizma v itoge vtoroi mirovoi voiny)*, behandlet Varga de nye demokratiene mer eller mindre som en variasjon av andre kapitalistiske økonomier. I tillegg tilla han fremkomsten av de nye demokratiene relativt liten global betydning, på grunn av disse landenes relativt små og ubetydelige økonomier på det kapitalistiske verdensmarkedet. Øst- og Sentraleuropa forble langt nede på prioriteringslisten til Instituttet for verdensøkonomien. På den andre siden kom det klare signaler om at en slik tilnærming til Øst- og Sentraleuropa ikke var i takt med kravene fra partistatsapparatet.

I den aller første utgaven av avisen *Kul'tura i zhizn'* (*Kulturen og livet*), Zhdanovs og Stalins verktøy i kampanjene for å disiplinere den sovjetiske intelligentsiaen, skrev en Iovchuk²⁸⁸ en

²⁸⁷ Det ungarske emigrantmiljøet i Sovjetunionen var ikke større enn at for eksempel Lukács og Varga må ha kjent hverandre, om ikke privat så i hvert fall profesjonelt. Lukács hadde også vært knyttet til Vitenskapsakademiets Institutt for filosofi i emigrasjonsperioden. At Varga og Lippai fulgte samfunnsutviklingen i Ungarn via flere kanaler var en selvfølge.

²⁸⁸ Iovchuk arbeidet i Sentralkomiteens avdeling for agitasjon og propaganda på dette tidspunktet. Jeg har ikke lyktes i å framskaffe noe biografiske opplysninger om ham, utover at en M. T. Iovchuk var rektor ved Akademiet for samfunnsvitenskaper ved Sentralkomiteen i 1971. Jeg anser det som sannsynlig at disse to er en og samme person. M. Sverdlovsev, "Podgotovka teoreticheskikh kadrov KPSS", *Voprosy istorii KPSS*, nr 1, Moskva 1972.

artikkel som angrep de sovjetiske samfunnsvitenskapene.²⁸⁹ Angrepet var rettet spesifikt mot instituttene for filosofi, økonomi og jus under vitenskapsakademiet.²⁹⁰ I to påfølgende utgaver ble Institutt for jus og Institutt for økonomi behandlet i separate artikler, og hardt kritisert for å produsere både for lite forskning og forskning som ikke var relevant for behovene til det sovjetiske samfunnet. Dette må betraktes som startsignalet til prosessen som endte med at Institutt for økonomi og Instituttet for verdensøkonomien ble slått sammen i 1948.

Institutt for økonomi ble opprettet innenfor det sovjetiske vitenskapsakademiet i 1937. Det hadde i utgangspunktet som sin hovedoppgave å forske på den egne sovjetiske økonomien og utvikle økonomisk teori for et sosialistisk samfunn. Institutt for økonomi utgav tidsskriftet *Voprosy ekonomiki (Økonomiske spørsmål)*. Gerhard Duda argumenterer for at Institutt for økonomi og Instituttet for jus under det Sovjetiske vitenskapsakademiet opptrådte som konkurrenter i forhold til Instituttet for verdensøkonomien som ledende i forskning på internasjonale forhold og politikk. Institutt for økonomi og institutt for jus hadde støtte av mektige patroner i partistatsapparatet, henholdsvis Nikolai Voznesenskii og Andrei Vyshinskii.²⁹¹ Da Institutt for økonomi ble slått sammen med Instituttet for verdensøkonomien hadde det en håndfull prosjekter gående som handlet om Vesteuropa og USA. Instituttet for verdensøkonomien, Institutt for økonomi og Instituttet for stat og rett ble ansett for å arbeide innenfor samme vitenskapelige felt. Fra 1944-1947 fantes en seksjon for rett og økonomi, med Varga som formann. Seksjonene under det sovjetiske vitenskapsakademiet var mer å regne som møteplasser for de ledende forskerne innenfor samme felt, mens instituttene var uavhengige forskningssentra, uavhengige av hverandre i daglig drift.

Ledelsen ved Instituttet for verdensøkonomien forstod imidlertid med god hjelp fra partiapparatets propagandaavdeling (UP, *Upravlenie propagandy*, ofte omtalt med den eldre benevnelsen AGITPROP), at de samme feil og mangler som ble påpekt ved annen

²⁸⁹ *Kul'tura i zhizn'* No 1, 28. juni 1946. Med dette gikk faktisk angrepet på samfunnsvitenskapene forut for det som regnes som starten på Zhdanovshchinaen innenfor kulturlivet, angrepet på forfatterne Mikhail Zoshchenko og Anna Akhmatova i august samme år.

²⁹⁰ Institutt for jus (Institut prava) syslet også med statsrett, som det blant annet framgår av navnet på instituttets tidsskrift: *Sovjetisk stat og rett (Sovetskoe gosudarstvo i pravo)*. Forskerne ved instituttet strevde med å definere hva slags stater de nye demokratiene var ut i fra en statsrettslig angrepvinkel.

²⁹¹ Duda 1994, s. 163-166. Nikolai Voznesenskii var sjef for Gosplan, det statlige byråkratiet som utarbeidet produksjonsplaner og dermed detaljstyrte så å si hele den sovjetiske økonomien. Andrei Vyshinskii var anklageren under Moskvaprosessene i 1937, og var ved slutten av krigen på full fart opp i det sovjetiske utenriksapparatet. Han ble viseutenriksminister i 1940 og var utenriksminister fra 1949.

samfunnsvitenskapelig forskning også gjaldt dem. Høsten 1946 holdt Instituttet for verdensøkonomien et møte hvor instituttets nestleder Viacheslav Aleksandrovich Maslennikov²⁹² utla det vesentligste innholdet i de aktuelle artiklene i *Kul'tura i zhizn'* og formante instituttmedarbeiderne til å følge opp.²⁹³ 19. desember 1946 var Maslennikov (Varga var forhindret fra å møte p.g.a. sykdom) og noen av instituttets ledende medarbeidere i et møte i partiapparatets propagandaavdeling sammen med representanter for Institutt for økonomi. På dette møtet kom først og fremst Institutt for økonomi under ild, særlig på bakgrunn av manglende produktivitet. Instituttet for verdensøkonomien ble også kritisert for dette, men først og fremst for å ikke produsere nok praktisk og nyttig forskning, tilpasset aktuelle krav. Instituttet ble også hardt kritisert for ikke å drive forskning på Tsjekkoslovakia og Jugoslavia. Overnevnte Iovchuk, som representerte UP på møtet, krevde at noen kandidater og doktorer, altså kvalifiserte forskere, måtte settes til å arbeide med disse landene: ”Dette har stor prinsipiell og vitenskapelig betydning!” Han foreslo også at Instituttet skulle opprette en seksjon for de balkanske landene.²⁹⁴ Signalet fra partistatsapparatet var ikke til å misforstå: den hendelsesdrevne, ad-hoc, forskningen på Sovjetunionens nærmeste naboland ville ikke være tilstrekkelig i framtiden.

Den økende betydningen av forskning på Øst- og Sentraleuropa og den sterkere politiseringen av slik forskning viste seg også ved opprettelsen i 1946 av to andre forskningsinstitutter. Det første var Institutt for slavistikk (*Institut slavianovedeniia*) under vitenskapsakademiet, det andre var Akademiet for samfunnsvitenskaper ved Sentralkomiteen til Kommunistpartiet (*Akademiia Obshchestvennykh Nauk pri TsK VKP(b)*). Institutt for slavistikk var i utgangspunktet innrettet mot tradisjonelle humanistiske disipliner som språkvitenskap, etnografi og historie, en innretning instituttet viderefører den dag i dag.²⁹⁵ Institutt for slavistikk begynte ikke å publisere sitt eget tidsskrift, *Sovetskoe slavianovedenie* (*Sovjetisk slavistikk*), før i 1961.

²⁹² Viacheslav Aleksandrovich Maslennikov var født i 1895, arbeidet ved instituttet fra 1934, og var ekspert på Japans økonomi.

²⁹³ Udatert forelesningsmanus av Maslennikov, ikke før 12. august 1946 og trolig før 19. desember 1946, til ”instituttmedarbeidernes produksjonsmøte” (*Proizvodstvennoe soveshchanie sotrudnikov Instituta*) A RAN F. 1993, Op. 1, D. 227.

²⁹⁴ Brev til Varga fra Maslennikov, 25. desember 1946, A RAN F. 1993, Op. 1, D. 225, L. 54-57.

²⁹⁵ Se også kapittel 4.4.1

Akademiet for samfunnsvitenskaper var ment som en intern utdanningsinstitusjon for partifunksjonærer på det aller høyeste nivå, med behov for omfattende teoretisk skoloring og en analytisk og vitenskapelig tilnærming til arbeidet sitt:

*”[Akademiet] skal utdanne kadre for teoretiske medarbeidere (teoreticheskie rabotniki) ved de sentrale partiinstitusjonene, for sentralkomiteene til unionsrepublikkenes partier, for distrikts- (kraikomy) og fylkeskomiteer (obkomy) av Kommunistpartiet, og også kvalifiserte lærere til høyere utdanningsinstitusjoner, og teoretiske medarbeidere for vitenskapelige forskningsinstitusjoner og vitenskapelige tidsskrifter.”*²⁹⁶

Undervisningen ble tilbudt som 9- og 12-måneders kurs. Denne skulle være forskningsbasert, og medarbeiderne ved instituttet drev ikke bare med ren undervisning men var også forventet å publisere vitenskapelige og teoretiske artikler innenfor sine fagfelt. I tillegg hentet instituttet inn eksterne forelesere fra blant annet Det sovjetiske vitenskapsakademiet. I de offisielle historiefortellingene er opprettelsen av instituttene begrunnet med den økende kompleksiteten til partiapparatets oppgaver og dermed høyere krav til medarbeidernes kvalifikasjoner. På den andre siden må opprettelsen av et eget akademi under Sentralkomiteens apparat sees i sammenheng med *Zhdanovshchinaen* og dennes innebygde mistillit til nominelt uavhengige institusjoner som Vitenskapsakademiet. At man valgte å trekke til seg flere forskere med bakgrunn fra Instituttet for røde professorer til å undervise, bl.a. Evgenii Varga, viste også en viss kontinuitet til tankegangen om en politisk motkraft til ”uavhengige” institusjoner.

Akademiet ble organisert etter den sovjetiske universitetsmodellen, med egne institutter (*kafedry*) for blant annet politisk økonomi, utenlandske staters økonomi og politikk, stats- og rettsteori, internasjonal rett, allmenn historie og internasjonale forhold. Innenfor akademiet fantes altså alle de fagområder som skulle bli engasjert i å definere folkedemokratiene.²⁹⁷ Dette akademiet hadde ikke noe eget tidsskrift slik som Instituttet for verdensøkonomien, men medarbeidere derfra publiserte både monografier og artikler i den sovjetiske pressen, i partiavisen *Pravda* og i det ideologiske tidsskriftet *Bol'shevik*.

Den lave profilen til Akademiet for samfunnsvitenskaper og den humanistiske og filologiske profilen til Institutt for slavistikk ser ut til å ha gjort disse relativt usynlige i den vestlige

²⁹⁶ Fra sentralkomiteens beslutning om opprettelsen av Akademiet for samfunnsvitenskaper, 2. august 1946. Sitert i Sverdlovsev 1972, s. 94.

²⁹⁷ Se I. I. Nikolaev: ”Deiatel'nost' KPSS po ideino-teoreticheskoj podgotovke rukovodiashchikh kadrov”, *Voprosy Istorii KPSS*, Nr. 1, Moskva 1982, s. 98-106, og Sverdlovsev 1972.

historiografien om den politiske definisjonen av folkedemokratiene.²⁹⁸ Særlig med tanke på hvor viktig Akademiet for samfunnsvitenskaper må ha vært for å forme verdensbildet til flere høyere partimedarbeidere, forskere og pressefolk av de siste sovjetiske generasjonene²⁹⁹ vil en nærmere undersøkelse av dette akademiet være en svært fruktbar framtidig utfordring. Det framgår av arkivmaterialet både hos Institutt for økonomi og kulturutvekslingsorganisasjonen VOKS at medarbeidere fra Akademiet for samfunnsvitenskaper og Institutt for slavistikk hadde betydelig innflytelse på utviklingen av folkedemokratiene som begrep. Medarbeidere både fra Institutt for slavistikk og Akademiet for samfunnsvitenskaper ble brukt som referenter for materiale produsert av seksjonen for de folkedemokratiske land etter at den ble opprettet under det ”nye” Institutt for økonomi i 1948.³⁰⁰ I 1953 og 1954 skrev Institutt for økonomi i sine årlige personellrapporter at de ønsket å få dosenten Mariia Fedorovna Makarova overført fra Akademiet for samfunnsvitenskaper.³⁰¹ Mens ikke en eneste medarbeider fra seksjonen for folkedemokratier hadde besøkt folkedemokratiene ennå i 1952 (!), inngikk en vitenskapelig juniormedarbeider³⁰² fra Institutt for slavistikk, Ivan I. Udal'tsov og overnevnte Mariia Makarova fra Akademiet for samfunnsvitenskaper, i en delegasjon av sovjetiske eksperter som besøkte Tsjekkoslovakia alt i 1949.³⁰³ I det senstalinistiske Sovjetunionen, hvor det å reise utenlands var et prestisjefyllt knapphetsgode, vitnet dette om hvor sterkt Institutt for slavistikk og Akademiet for samfunnsvitenskaper stod i forhold til partistatsapparatet.

²⁹⁸ For eksempel er ingen av instituttene nevnt i Gordon Skillings artikler fra 1951. Dette følger naturlig av den sovjetiske (u)skikken med å publisere artikler uten å oppgi forfatterens institusjonelle tilknytning, men som regel bare etternavn og initialer. Jeg er heller ikke kjent med spesielle studier av disse institusjonene i vestlig historiografi, og de eneste to artiklene jeg har funnet om Akademiet for samfunnsvitenskaper er de to overnevnte fra *Voprosy istoriiKPSS*. For Institutt for slavistikk finnes en hel del artikkelmateriale, først og fremst i Instituttets egen skriftserie, (*Sovetskoe*) *Slavianovedenie*.

²⁹⁹ I følge Sverdlovsev ble det fra 1946 til 1972 utdannet over 3800 partimedarbeidere ved akademiet. Derav arbeidet om lag 250 personer i det sentrale partiapparatet og i statsapparatet, inklusive ministerier, samt i styret av unions- og autonome republikker. ”En stor gruppe” arbeidet i pressen, ved ulike forskningsinstitusjoner og høyere utdanningsinstitusjoner. Blant avgangskandidatene fantes presidenter for vitenskapsakademier i unionsrepublikkene, universitetsrektorer og direktører for forskningsinstitutter. Sverdlovsev 1972, s. 95.

³⁰⁰ Ivan Udal'tsov fra Institutt for slavistikk kommenterte for eksempel bokmanuset til Institutt for økonomis Tsjekkoslovakia-ekspert, Aleksandr Khachaturov, *Økonomiske endringer i det folkedemokratiske Tsjekkoslovakia* i 1952. ”Kommentarer og vedtak om de vitenskapelige arbeidene til medarbeiderne ved seksjonen for de økonomiske problemene til folkedemokratiene i Europa”, 23. april 1952, A RAN F. 1877, Op. 1, D. 666, L. 39.

³⁰¹ Årlig rapportering og statistiske opplysninger om personell for 1952 og 1953. A RAN, F. 1993, Op. 1 D. 589, L. 59 og D. 690, L. 94.

³⁰² ”Vitenskapelig juniormedarbeider”, ”*Mladshii nauchnyi sotrudnik*” var og er en sovjetisk og russisk akademisk stilling som normalt krever *Kandidat*-grad, noe som nærmest tilsvarer en norsk ph.d.-grad. En vitenskapelig juniormedarbeider var forventet å drive selvstendig forskning, og arbeidet gjerne med en doktorgrad.

³⁰³ Denne delegasjonen ble organisert innenfor rammene av VOKS. En analyse av Udal'tsovs og Makarovas rapporter fra denne reisen er å finne i Haga 2003, s. 93-119.

4.7 ”Demokrati av en ny type.” Evgenii Vargas artikkel i *Mirovoe khoziaistvo* nr 3 1947

Samtidig som *Zhdanovshchinaen* tok fart og rettet seg inn mot Instituttet for verdensøkonomien, gjorde instituttlederen Evgenii Varga et forsøk på å introdusere en felles og samlende politisk betegnelse på landene i Øst- og Sentraleuropa. Varga gjorde det med artikkelen ”Demokrati av en ny type” (”*Demokratiia novogo tipa*”), som ble trykket i *Mirovoe khoziaistvo* nr 3 1947. Dette var nominelt marsutgaven, men utgaven passerte gjennom den sovjetiske sensuren først 25. april 1947, og kan neppe ha vært distribuert tidligere enn begynnelsen av mai 1947. Artikkelen var et kapittelutkast til Vargas planlagte bok *Endringer i kapitalismens politikk som følge av andre verdenskrig (Izmeneniia v politike kapitalizme v itoge vtoroi mirovoi voiny)*, tenkt som en oppfølger til Vargas bok *Endringer i kapitalismens økonomi som følge av andre verdenskrig (Izmeneniia v ekonomike kapitalizma v itoge vtoroi mirovoi voiny)* fra 1946.³⁰⁴ Bokplanen må ha blitt skrinlagt, sikkert som en følge av den massive kritikken *Endringer i kapitalismens økonomi* ble utsatt for i mai 1947.³⁰⁵

Ungarn og Romania var i denne artikkelen utelatt fra gruppen av ”demokratier av en ny type”. Unntaket av disse landene var etter alt å dømme ikke til stede i tidligere utkast av Vargas opprinnelige artikkel, og i den publiserte versjonen var det fortsatt referanser til situasjonen i Romania og Ungarn i teksten så vel som i fotnoter. Endringen kom til som en følge av signaler fra partiapparatet alt i desember året før. Partifunksjonæren Iovchuk fra propagandaavdelingen, som foreslo endringen, kom imidlertid ikke med noen begrunnelse i sin samtale med instituttets nestleder Viacheslav Maslennikov.³⁰⁶ Om ikke annet viser dette den betydelige graden av usikkerhet som rådet omkring begrepsbruken på dette tidspunktet, også i partiapparatet. I en fotnote til artikkelen beklaget Varga nettopp den uensartede begrepsbruken fram til da, med ”nytt demokrati”, ”demokrati av en særskilt type” og ”folkedemokrati” brukt om hverandre.³⁰⁷

Den prominente plasseringen helt først i tidsskriftet og at den var ført i pennen av Varga selv viser at det lå en betydelig vilje til å komme med en autoritativ begrepsavklaring. Varga

³⁰⁴ Evgenii Varga: ”Demokratiia novogo tipa”, *Mirovoe Khoziaistvo* No. 3 1947.

³⁰⁵ Se kapittel 4.8.

³⁰⁶ Brev fra fungerende instituttleder Viacheslav Maslennikov til Evgenii Varga med referat fra møte med Iovchuk fra sentralkomiteens avdeling for propaganda, 25. desember 1946. A RAN F. 1993, Op. 1 D. 225, L. 54-57.

³⁰⁷ Varga i *Mirovoe khoziaistvo* No. 3 1947, fotnote No 2, s. 3.

valgte betegnelsen ”demokrati av en ny type” (*demokratiia novogo tipa*), og begrunnet det med at det var snakk om en helt ny form for samfunnsorganisasjon:

*”Samfunnsordenen i disse statene skiller seg fra alt vi kjenner fra før; den er noe fullstendig nytt i menneskehetens historie. Det er ikke borgerskapets diktatur, men heller ikke proletariatets diktatur. (...)De er ikke kapitalistiske stater i ordets vanlige forstand.”*³⁰⁸

På den andre siden avslører den siste delen av sitatet at Varga hadde vanskelig for å løsrive demokratiene av en ny type helt fra den kapitalistiske verden på sitt mentale kart.

Formuleringen viser at Varga snarere så dem som en særegen variant av kapitalistiske stater. Videre slo han fast at en utvikling mot sosialisme i demokratiene av en ny type var en mulighet, men ikke en nødvendighet. Han ga heller ikke noe tidsperspektiv på en slik eventuell utvikling mot sosialisme.

Deretter listet Varga opp hvilke karakteristika som kjennetegnet demokratiene av en ny type. Til å begynne med pekte han på noen felles historiske forutsetninger:

- 1: Diskrediteringen av de herskende klassene i forbindelse med den tyske okkupasjonen
- 2: Kommunistenes ledende rolle i motstandskampen
- 3: Sovjetunionens moralske, diplomatiske og politiske støtte

Under det siste punktet holdt Varga Hellas opp som eksempel på hvordan et land med lignende forutsetninger, men uten Sovjetunionens støtte, hadde blitt overlatt til indre og ytre reaksjonære krefter.

Videre gikk Varga gjennom det karakteristiske ved økonomien til demokratiene av en ny type: Det viktigste var at produksjonsmidlene i små og mellomstore bedrifter fortsatt var på private hender, kombinert med statlig eierskap i store bedrifter i industri-, bergverk-, transport- og finansnæringene. Varga påpekte at nasjonaliseringen i demokratiene av en ny type var av en annen karakter enn den som var kjent fra Nazi-Tyskland og de mest utviklede landene i den kapitalistiske verden, med unntak av USA. Forskjellen lå ikke i nasjonaliseringen i seg selv, men i naturen til den staten som overtok produksjonsmidlene. I

³⁰⁸ Ibid, s. 3.

demokratiene av en ny type handlet regjeringene i arbeiderklassens interesse, ikke i borgerskapets.

Det andre sentrale trekket ved økonomien til demokratiene av en ny type var jordreformene, som var av særlig stor betydning i de stort sett agrare landene i gruppen. Like etter krigen hadde det i Øst- og Sentraleuropa blitt gjennomført jordreformer. De store godsene som hadde dominert jordbruket (unntatt i Bulgaria, Serbia og Bosnia-Hercegovina) ble delt opp. Grensen for størrelsen på jordeiendommer som kunne eies av en person ble satt nokså lavt, til 20 eller 50 hektar, noen steder opp til 100 hektar. Større gårdsbruk ble altså delt opp på lik linje med de store godseiendommene. Jorden som slik ble beslaglagt ble delt ut til og fordelt til jordløse eller jordfattige bønder som privat eiendom. Kollektiv- og statsbruk ble riktignok opprettet nærmest på eksperimentell basis, som forsøks- og mønsterbruk, men disse utgjorde en svært liten del av den dyrkede jorden. Større jordeiere ble pålagt diverse ulemper, mens mindre bruk ble favorisert. Karl-Eugen Wädekin, som vurderte disse jordreformene fra Vesten tidlig på 1980-tallet, så dem som et taktisk trekk for å vinne landbefolkningen over på kommunistenes side, og som en langsiktig tilrettelegging for framtidig kollektivisering.³⁰⁹ Wädekin plasserer seg her i selskap med de mange som har postulert at det må ha eksistert en nøye gjennomtenkt sovjetisk plan for å sovjetisere hele Øst- og sentraleuropa fra det øyeblikket Sovjetunionen tok militær og politisk kontroll over regionen.

Denne selvfølgelig antagelsen av at jordreformen må ha vært en tilrettelegging for den framtidige innføringen av et kommunistisk regime svekkes kraftig av Evgenii Vargas vurdering av dem. Tvert i mot hevdet han at en jordreform av denne typen vanskeliggjorde en overgang til sosialisme og ga større potensiale for konflikt. I og med at privat eiendomsrett til jord nylig var gitt til så mange mennesker, hadde jordreformene *styrket* de reaksjonære kreftene i demokratiene av en ny type. Varga advarte derfor om at

*”Landene med Nytt demokrati befinner seg ikke i noen fredelig og idyllisk tilstand, men tvert i mot foregår det en skarp og tilspisset klassekamp, nøyaktig som i de kapitalistiske landene.”*³¹⁰

³⁰⁹ Se Karl-Eugen Wädekin, *Agrarian Policies in Communist Europe. A Critical Introduction*, Allanheld, Osmun publishers & Martinus Nijhoff publishers, The Hague/London 1982, s. 31-43. Oversikten over jordreformene over er i hovedsak hentet herfra.

³¹⁰ Varga i *Mirovoe khoziaistvo* No. 3 1947, s. 7.

Når det kom til intensiteten i klassekampen var altså demokratiene av en ny type ikke bare lignende, men *nøyaktig* like de kapitalistiske landene.

H. Gordon Skilling konkluderte i 1951 med at tendensen i Vargas artikkel først og fremst var å peke på det *unike* ved demokratiene av en ny type.³¹¹ Men det unike viste seg først og fremst i kontrast til de borgerlige demokratiene i vesten. Så selv om Varga eksplisitt plasserte demokratiene av en ny type i en unik stilling, framstod de like fullt mer som varianter av kapitalistiske stater enn som varianter av den eneste sosialistiske staten på dette tidspunktet, Sovjetunionen. På samme vis avviste Varga at ”*de arbeidende klassenes politiske herredømme (politicheskoe gospodstvo trudiashchikhsia)*”, et uttrykk som semantisk ligger snublende nær *proletariatets diktatur*, var umulig uten sosialisme av sovjetisk type. Tvert i mot slo Varga fast at arbeiderklassens politiske dominans var fullt forenlig med å bevare ”*de ytre formene*” til det parlamentariske demokratiet.³¹²

På den andre siden plasserte ikke Varga demokratiene av en ny type på en glidende skala mellom kapitalisme og sosialisme. De var verken det ene eller det andre. En slik skala var kanskje umulig å tenke seg, eller i hvert fall offentlig å forfekte eksistensen av, i en debatt hvor tendensen til absolutte avgrensninger mellom de to dominerende samfunnssystemene i verden styrket seg. Varga, som den fremste eksperten i Sovjetunionen på den politiske og økonomiske utviklingen i Vesteuropa, var fullt klar over at det var lignende utviklingstrekk i demokratiene av en ny type og i de vestlige demokratiene. På begge sidene av den oppdukkende systemgrensen i Europa var det en sterk økning av politisk inngripen og statlig eierskap i økonomien. Dette hadde han understreket i *Endringer i den kapitalistiske økonomi som følge av andre verdenskrig*, noe han snart kom til å bli hardt kritisert for. Det er mulig at Varga alt hadde oppfattet dette politiske stemningsskiftet og tilpasset teksten sin deretter. Samtidig gjorde dette grenseoppgangen mellom Sovjetunionen og demokratiene av en ny type skarpere enn grenseoppgangen mellom demokratiene av den nye typen og den kapitalistiske verden. Mens demokratiene av en ny type delte en hel del trekk med den kapitalistiske verden, pekte ikke Varga direkte ut noe trekk ved samfunnsordenen der som identisk med noe som helst ved samfunnsordenen i Sovjetunionen. Det var et fundamentalt, systemisk skille mellom dem.

³¹¹ Skilling 1951, s. 21-22.

³¹² Varga i *Mirovoe khoziaistvo* No. 3 1947, s. 13.

I de fleste av konklusjonene sine var Varga altså på linje med György Lukács i å hevde at demokratiene av en ny type var en unik samfunnsform, og at det ikke var snakk om noen form for proletariatets diktatur. Videre delte de to synet på at demokratiet av en ny type/det plebeiske demokratiet kombinerte kapitalismens eiendomsformer med et statsapparat i arbeiderklassens hender. Vargas tre forutsetninger for oppkomsten av Demokratiet av den nye typen var så å si identiske med de som ble formulert av de tsjekkoslovakiske kommunistene.

Som Sovjetunionens fremste ekspert på internasjonale forhold med tette bånd til det ungarske politiske livet, må Varga ha vært godt kjent med Lukács syn og de tsjekkiske kommunistenes ”nasjonale vei”, så vel som med andre debatter om innholdet i det nye demokratiet i Øst- og Sentraleuropa. Siden Vargas artikkel var det første seriøse publiserte sovjetiske forsøket på å definere demokrati av en ny type, er det rimelig å anta at Varga i stor grad var påvirket av disse ideene og debattene. Likevel refererte Varga overhode ikke til debattene eller synspunktene til intellektuelle og politikere i Demokratiene av den nye typen. Med dette var han representativ for enda et trekk ved den sovjetiske debatten som H. Gordon Skilling pekte på i 1951: Debatten om de nye demokratiene i Sovjetunionen ble konstruert som et eksklusivt sovjetisk vitenskapelig og politisk anliggende.³¹³ Med dette grepet slo Varga beina under muligheten lokale kommunister og intellektuelle i folkedemokratiene hadde til å definere innholdet i begrepet. Kompetansen til å diskutere og definere denne statsformen ble forbeholdt sovjetiske eksperter, som kunne behandle de nye demokratiene med autoritet langt borte fra.

4.8 Øst- og Sentraleuropa i ”Varga-debatten” i mai 1947

Mens Institutt for økonomi hadde vært hovedmålet for kritikken fra partistatsapparatet om sommeren og høsten 1946, tok instituttet i løpet av våren 1947 initiativet til og organiserte en debatt om Vargas *Endringer i kapitalismens økonomi som følge av andre verdenskrig*. Debatten ble i sin helhet publisert i *Mirovoe khoziaistvo* som et vedlegg til novembernummeret i 1947.³¹⁴ Det første møtet ble imidlertid avholdt 7. mai 1947, altså omtrent samtidig som eller like etter at Vargas artikkel ”Demokrati av en ny type” ble publisert. De to følgende møtene ble holdt 14. og 21. mai. På møtet deltok både medarbeidere

³¹³ Skilling 1951, s. 20.

³¹⁴ Debatten om Vargas bok *Endringer i kapitalismens økonomi som følge av andre verdenskrig*, stenografisk rapport vedlagt *Mirovoe khoziaistvo* No 11 1947.

fra Instituttet for verdensøkonomien og Institutt for økonomi, samt fra andre høyere utdannings- og forskningsinstitusjoner, til sammen over 300 mennesker.³¹⁵

Mye av kritikken var ikke uventet av samme slag som den som hadde blitt reist mot både Institutt for økonomi og Instituttet for verdensøkonomien i løpet av det siste året. Rekkefølgen på angrepsmålene var derimot snudd – fra å angripe Institutt for økonomi først og så framholde Instituttet for verdensøkonomien som et eksempel til etterfølgelse, kom nå Varga, og i fortsettelsen instituttet som var så nært knyttet til ham som person, til å være mål for angrepene. Om denne vendingen skyldtes dyktig manøvrering fra Institutt for økonomis nyutnevnte, politisk dyktige leder, Konstantin Ostrovitianov,³¹⁶ eller simpelthen fulgte det veletablerte stalinistiske mønsteret med å spille konkurrerende grupper vekselvis ut mot hverandre, er vanskelig å si sikkert. Vendingen er uansett påfallende, og bidro sikkert til bildet av den påfølgende sammenslåingen av de to instituttene som en fiendtlig overtagelse fra Ostrovitianovs side.

Vargas hovedtese i *Endringer i kapitalismens økonomi*, at de kapitalistiske statene hadde tatt til seg visse egenskaper som var karakteristiske for sosialistiske stater, som planlegging og utvidet statlig styring av økonomien, og at kapitalismens krise i Vesten derfor ville la vente på seg, kom under hard kritikk. Denne påstanden passet dårlig med retorikken fra andre hold om at motsetningene mellom den imperialistiske og den demokratiske leiren i verden stadig hardnet til, og at det ikke kunne være noen tilnærming av de to systemene. Varga fikk også kritikk for sin empiristiske tilnærming og at han valgte å skille politikk fra økonomi. De ulike spesialistene som hadde innlegg i debatten fulgte naturlig nok opp sine spesialfelt. Debatten som en helhet er behandlet både hos Tikos og Duda. Jeg vil derfor først og fremst se på hvordan spørsmålet om de nye demokratiene ble tatt opp i debatten.

Kritikk mot behandlingen av folkedemokratiene i *Endringer i kapitalismens økonomi* fikk ikke noen stor plass i debatten. På samme måte som sovjetisk forskning på utlandet fokuserte

³¹⁵ Årsrapport om det vitenskapelige arbeidet for Institutt for økonomi for 1947, (I og med sammenslåingen av de to instituttene ved årsskiftet ble årsrapporten navnet slik, men Instituttet for verdensøkonomien og Institutt for økonomi leverte i praksis separate delrapporter for 1947) 24. januar 1948, A RAN F. 1877, Op. 1 D. 159, L. 16.

³¹⁶ Konstantin Vasil'evich Ostrovitianov (1892-1969), var en sovjetisk økonom. Han var utdannet før revolusjonen (avsluttende eksamen i økonomi i 1917) og ble partimedlem i 1914. Han forsket og underviste ved en rekke høyere utdanningsinstitusjoner, og var leder for Institutt for økonomi fra 1947 til 1953. Fra 1953 var han akademimedlem, den høyeste og mest prestisjefylte akademiske tittelen i det sovjetiske og russiske akademiske systemet. 1953-1962 var han visepresident i det sovjetiske Vitenskapsakademiet. Han er begravd på en prominent plass på Novodevich'ii-kirkegården i Moskva, vis-a-vis Boris Jeltsin.

på de ”viktigste kapitalistiske land”, hadde Varga fokusert på disse i boken sin, og de nye demokratiene i Øst- og Sentraleuropa var ikke dyptgående behandlet. Kapitlene ble skrevet i 1945- 1946, altså før begrepet hadde utkrystallisert seg i det hele tatt. I en notis i mai-utgaven av *Mirovoe khoziaistvo* forklarte han også sin feilaktige behandling av folkedemokratiene med at han i *Endringer i kapitalismens økonomi* hadde arbeidet med materiale som var tilgjengelig i Moskva i 1945, og at folkedemokratiene på dette tidspunktet var helt i starten av sin utvikling.³¹⁷ Varga hadde nøydt seg med å fremheve hvordan utviklingen i disse landene skilte seg fra det øvrige Europa, og han anså dem den gangen som en særskilt undergruppe av kapitalistiske land, ikke som en helt egen gruppe slik han gjorde i artikkelen fra våren 1947. Denne holdningen til folkedemokratiene er også å se hos flere av debattantene i mai 1947, i hvert fall de som ikke direkte angrep Vargas behandling av demokratiet av en ny type. I sitt innlegg delte Ia. A. Kronrod for eksempel verden ganske enkelt i to – mellom ”oss” og ”de kapitalistiske land”.³¹⁸ Kronrod må enten underforstått ha innlemmet folkedemokratiene i de kapitalistiske land, eller rett og slett ha ignorert dem som irrelevante for hans diskusjon. (Kronrod angrep Vargas behandling av de kapitalistiske landene, og berørte ikke de nye demokratiene).

At de kommunistdominerte landene i Øst- og Sentraleuropa hadde vært et marginalt emne i diskusjonen om det globale økonomiske systemet etter krigen har alt framgått av gjennomgangen av artiklene i *Mirovoe khoziaistvo*. Den tyngste kritikken mot Varga i forhold til hans behandling av folkedemokratiene fulgte opp denne svake eller manglende behandlingen, og det at folkedemokratiene ble behandlet som en hvilken som helst del av Europa. V. E. Motylev sa det slik:

”De nye demokratiene ser hos Varga ut til å være innlemmet i det kapitalistiske Europa. Den karakteristikken Varga gav av situasjonen i Europa under ett, så ut til å bli gjort gjeldende også for de nye demokratiene.”³¹⁹

Motylevs kritikk var anakronistisk i den forstand at de nye demokratiene enda ikke var skilt ut fra det kapitalistiske Europa i den sovjetiske fagdiskursen da Varga skrev boken sin. Som vi har sett var de politiske betegnelsene demokrati/folkedemokrati/demokrati av en ny type knapt etablert, langt mindre klart definert. Det virker som om Motylev ikke kjente til, eller tok

³¹⁷ *Mirovoe khoziaistvo* nr 5 1947, s. 126, og Tikos 1965, s. 79.

³¹⁸ Ia. A. Kronrods innlegg i debatten om Vargas bok *Endringer i kapitalismens økonomi som følge av andre verdenskrig*, stenografisk rapport vedlagt *Mirovoe khoziaistvo* No 11 1947, s. 40.

³¹⁹ V. E. Motylevs innlegg i debatten om Vargas bok *Endringer i kapitalismens økonomi...* Ibid. s. 21.

hensyn til Vargas nylig utgitte artikkel. Ettersom artikkelen antagelig ble utgitt akkurat i disse dagene er det ikke sikkert at Motylev hadde muligheten til å se den. Dette er tydelig i Motylevs videre kritikk, hvor han kom fram til en svært lik konklusjon som Varga gjorde i artikkelen fra 1947:

*”Jeg regner med at slike land som Jugoslavia, Bulgaria og Polen alt har sluttet å være deler av det verdensomfattende kapitalistiske økonomiske system, og at de andre nye demokratiene også vil slutte å være det.”*³²⁰

Motylev delte her de nye demokratiene i to grupper, hvorav tre alt hadde løsrevet seg fra den kapitalistiske verden, mens de andre var på vei. Motylev gjorde et unntak for Tsjekkoslovakia, som han ikke anså å kunne uttale seg like sikkert om. I det viktige spørsmålet om hvor de nye demokratiene befant seg når de vel hadde forlatt det kapitalistiske økonomiske systemet, var Motylev helt på linje med Varga i hans siste artikkel. Motylev definerte de nye demokratiene som en egen gruppe land, og inkluderte dem ikke eksplisitt i en sosialistisk leir.

Det var tydelig at flere av debattantene ikke hadde lest Vargas siste artikkel. For eksempel angrep også I. Dvorkin Varga for å definere de nye demokratiene som en del av den kapitalistiske verden. I sitt innlegg brukte han nærmest ordrett Vargas definisjon av de nye demokratiene fra ”Demokratier av en ny type”, som stater som verken var kapitalistiske eller sosialistiske. I ordsiftet etterpå lovet også Varga å sende et eksemplar av marsnummeret av *Mirovoe khoziaistvo* til Dvorkin ”i morgen”, og Dvorkin innrømmet å ikke ha lest Vargas artikkel.³²¹

En annen del av Motylevs kritikk er interessant fordi den peker fram mot den politiseringen av diskusjonen om folkedemokratiene som skulle komme. Han angrep Varga for å ha nedvurdert betydningen av folkedemokratiene på grunn av disse landenes lille andel av den globale kapitalistiske økonomien. Selv kalte Motylev framkomsten av de nye demokratiene (Motylev brukte konsekvent betegnelsen nye demokratier) for den *viktigste* ”organiske” følge av andre verdenskrig. Med ”organiske” endringer synes Motylev å mene varige, irreversible endringer i motsetning til midlertidige, kortvarige endringer. Motylev tok som følge av dette

³²⁰ Ibid.

³²¹ I. Dvorkins innlegg og Vargas svar i debatten om Vargas bok *Endringer i kapitalismens økonomi som følge av andre verdenskrig*, stenografisk rapport vedlagt *Mirovoe khoziaistvo* No 11 1947, s. 43.

avstand fra Vargas påstand om at framkomsten av alternative økonomiske systemer i disse landene ikke gav noen følger for kapitalismens utvikling sett under ett. Motylev karakteriserte dette slik: ”*Hva er det for en snever, feilaktig, kvantitativ (kolichestvennyi) tilnærming?*” Videre påpekte Motylev at mange av de studentene han var i kontakt med var kritiske, til og med ble forargete over dette punktet i Vargas bok: ”...*u nikh ono vzyvaet vozmushchenie.*”³²² Her illustrerer Motylevs kritikk et trekk ved debatten som gikk igjen i Vargas artikkel. Motylev henviste til *sovjetiske* studenter – som hadde latt seg forarge *på vegne* av de nye demokratiene. Alle Vargas kritikere så vel som støttespillere i spørsmålet om de nye demokratienes karakter refererte utelukkende til seg selv eller til en sovjetisk opplyst offentlighet, for eksempel studentene i Motylevs tilfelle. Ingen av dem refererte direkte til synspunkter eller kritikk fra de nye demokratiene selv. Debatten om dem ble ført på deres vegne, de ble ikke vist tillit til å representere seg selv.

Videre stilte Motylev spørsmålsteget ved Vargas karakteristikk av disse landene som mindre viktige ved å henvise til at de hadde et samlet folketall på høyde med og et samlet areal større enn Englands og Frankrikes til sammen. Etter denne simplistiske kvantitative argumentasjonen fortsatte Motylev med å påpeke at de viktigste bidragene til de nye demokratiene var av kvalitativ art – først og fremst innføringen av statlig styring og planlegging. Viktig å legge merke til er at at Motylev i likhet med Varga brukte det han anså som Europas mest utviklede kapitalistiske stater som det naturlige sammenligningsgrunnlaget for de nye demokratiene. Motylev angrep også Vargas prognose om en ti års gjenoppbyggingsperiode etter krigen. Tydeligst framgikk det av Motylevs avslutning, hvor han foreslo å erstatte Lenins ”tilbakeliggende Europa” og ”ledende Asia” med ”tilbakeliggende Amerika”, og ”ledende Europa”:

*”Er det ikke slik at å insistere på en uunngåelig tiårig gjenoppbyggingsperiode reduserer betydningen av det ledende Europa?”*³²³

Med dette pekte han framover til det som skulle komme til å bli et gjennomgående tema i beskrivelsen av folkedemokratiene: at denne samfunnsformen skulle være en akselerert form for utvikling fra kapitalisme mot sosialisme. Motylevs agenda ser ut til å ha vært å oppvurdere de nye demokratienes rolle som eksempel og motor for verdensrevolusjonen.

³²² V. E. Motylevs innlegg i debatten om Vargas bok *Endringer i kapitalismens økonomi...* Ibid, s. 21.

³²³ Ibid. s. 22.

Petr Konstantinovich Figurnov, som skulle bli den første lederen av seksjonen for folkedemokratiske land når den ble opprettet litt over et halvt år senere, angrep også Vargas prinsipielle likestilling av de nye demokratiene med den kapitalistiske verden. Hans utgangspunkt var at Varga hadde definert det økonomiske systemet i folkedemokratiene³²⁴ som ”statskapitalisme”. Figurnov avviste dette som umulig, ettersom statskapitalisme

*”..er immanent bare i det imperialistiske økonomiske systemet til de imperialistiske statene. Men på hvilket grunnlag regner Varga da folkedemokratiene som statskapitalistiske? Han har ikke noe slikt grunnlag, og det kan heller ikke finnes!”*³²⁵

Figurnov ville som Motylev og Dvorkin skille de nye demokratiene fra den kapitalistiske verden, og samtidig tilbakedatere denne separasjonen i tid, slik at den alt skulle ha funnet sted da Varga skrev boken sin. Argumentasjonen hans hvilte på at folkedemokratiene alt var permanent separert fra den imperialistiske verden – og at statskapitalisme som økonomisk ordening dermed var a priori utelukket fra å kunne eksistere der.

Det viktigste fellestrekket i kritikken til Motylev, Dvorkin og Figurnov var at de angrep Varga for standpunkter han alt hadde gått tilbake på. Noen ganger var definisjonene og synspunktene deres nærmest identiske med Vargas fra 1947. I sluttforedraget sitt slo også Konstantin Ostrovitianov fast at det i spørsmålet om folkedemokratiene hadde vært en utvikling i Vargas behandling av disse. Ostrovitianov henviste til Vargas artikkel fra marsnummeret av *Verdensøkonomien*, og sluttet seg til Vargas bedømmelse av folkedemokratiene som en unik overgangsform fra kapitalisme mot sosialisme. Han pekte spesielt på at dette kunne gjøre slutt på forvirringen som Vargas tidligere definisjon angivelig hadde skapt blant kommunister og statsledere i de nye demokratiene. Slik viste også Ostrovitianov til den selvfølgelige posisjonen sovjetisk ekspertise skulle ha både i den teoretiske formuleringen og den praktiske utformingen av det nye demokratiet i Europa. Det var nødvendig for sovjetiske spesialister å komme med en klar og tydelig definisjon på folkedemokratiet, ettersom de øst- og sentraleuropeiske kommunistene ikke hadde evner til å gjøre det selv, og ville bli forvirret av uklare signaler fra Sovjetunionen.

³²⁴ Figurnov brukte i likhet med flere av de andre debattantene ”nytt demokrati” og folkedemokrati” om hverandre.

³²⁵ P. K. Figurnovs innlegg i debatten om Vargas bok *Endringer i kapitalismens økonomi som følge av andre verdenskrig*, stenografisk rapport vedlagt *Mirovoe khoziaistvo* No. 11 1947, s. 49.

Ostrovitianov kritiserte også Varga for at han ikke trakk konklusjonene sine langt nok, i og med at han avviste muligheten for eksistensen av en planøkonomi ”...i den mening vi legger i det.” Ostrovitianov avviste denne påstanden ved å vise til sovjetisk historisk erfaring, mer presist til de to første femårsplanene. Dermed pekte han fram mot det som skulle bli det dominerende sammenligningsgrunnlaget for å definere folkedemokratiene – nemlig Sovjetunionens fortid.³²⁶ Med dette avsluttet ”anklagersiden” diskusjonen om Vargas bok i en uvanlig forsonlig tone for de mange samtidige vitenskapelige debattene knyttet til *Zhdanovshchinaen*, det som Ethan Pollock har kalt *the Soviet Science Wars*.³²⁷

Etter Ostrovitianovs sluttforedrag fikk Varga anledning til å komme med sine avsluttende bemerkninger. I stedet for å øve selvkritikk, som den utpekte syndebyen normalt var forventet å gjøre i en slik arrangert, offentlig debatt i Stalins Sovjet, tok han til motmæle mot sine anklagere. Dette i en til tider nokså skarp tone, langt syrligere enn Ostrovitianovs, som når han for eksempel avviste Atlas’ og Figurnovs innlegg som mer eller mindre ubegripelige: ”Av og til snakker kameratene så lærd at det er umulig å forstå noe som helst.”³²⁸ Siden utviklingen i det store og hele så åpenbart gikk mot å se verden i svart og hvitt var kanskje Vargas ankepunkt mot kritikernes ”enten-eller”-innstilling den mest oppsiktsvekkende. De eneste standpunktene fra boka Varga ikke forsvarte, var de som gjaldt folkedemokratiene. Når det gjaldt dem henviste Varga nok en gang til sin siste artikkel, og at han i den alt hadde rettet på feilene sine fra 1946. På samme måte som han advarte mot en for endimensjonal analyse av den vestlige kapitalismen, advarte han mot en overforenklet analyse av folkedemokratiene. Særlig pekte han på en overdreven entusiasme og ubegrunnet optimisme med tanke på utsikten til å bygge sosialisme der:

”I det store og hele tror jeg at vi (med rette) forholder oss med en velkjent entusiasme til landene med demokrati av en ny type. Dette medfører en viss fare for en like velkjent mekanistisk tilnærming til disse landene. Det blir feil å betrakte alle disse landene som helt

³²⁶ Konstantin Ostrovitianovs sluttforedrag i debatten om Vargas bok *Endringer i kapitalismens økonomi som følge av andre verdenskrig*, stenografisk rapport vedlagt *Mirovoe khoziaistvo* No. 11 1947, s. 58. Ostrovitianovs sitering av og henvisning til Vargas artikkel først i sluttforedraget kunne tyde på at han i likhet med mange andre ikke hadde rukket å sette seg inn i denne mens møtene ble planlagt.

³²⁷ Ethan Pollock, *Stalin and the Soviet Science Wars*, Princeton and Oxford 2006, gir en solid analyse av de ideologiske kampanjene innenfor de sovjetiske vitenskapelige miljøene på 40- og 50-tallet. Hans fokus ligger imidlertid på Institutt for økonomi, og Vargas institutt er bare behandlet med noen få setninger på side 177.

³²⁸ Evgenii Vargas sluttinnlegg i debatten om hans bok *Endringer i kapitalismens økonomi som følge av andre verdenskrig*, stenografisk rapport vedlagt *Mirovoe khoziaistvo* No. 11 1947, s. 63.

likeartede, for en sak er situasjonen i Jugoslavia og Bulgaria, mens situasjonen i Ungarn eller Romania er en annen.”³²⁹

Videre forsvarte Varga sitt standpunkt om at planøkonomi i sovjetisk forstand ikke var mulig i de nye demokratiene. Han fortsatte å hevde at en virkelig planøkonomi bare var mulig i Sovjetunionens situasjon:

*”Andelen av enkeltstående produsenter, av kapitalister, spekulanter og alle slags reaksjonære krefter i statsapparatet [i de nye demokratiene] er fortsatt høy”*³³⁰

Mest interessant var imidlertid svaret som kom ”fra salen” (*golos s mesta*): ”Vi hadde en slik økonomi i begynnelsen av NEP-tiden.”³³¹ NEP-tiden, perioden med ny økonomisk politikk, varte fra 1922 til 1927, og var en tid hvor bolsjevikene gikk tilbake på krigskommunismens hardhendte nasjonalisering og kommandoøkonomi og tolererte privat eiendomsrett til jord, private småbedrifter og grossisthandel. Den anonyme ”stemmen fra salen” er den første jeg har sett som har gjort denne sammenligningen mellom Sovjetunionen i NEP-tiden og folkedemokratiene eksplisitt. Denne sammenligningen og Ostrovitianovs henvisning til de første to femårsplanene viser at Sovjetunionens fortid var i ferd med å etableres som det naturlige referansepunktet for å beskrive folkedemokratiene.

4.9 Fortsettelsen av Vargadebatten, Szklarska Poreba og delingen av verden i to leire

Den relativt forsonlige utgangen på debatten om Vargas bok betydde ikke slutten på angrepene på Varga i offentligheten. Eventov og Bokshitskii, to andre veletablerte instituttmedarbeidere, kom også under hard kritikk på de samme tiltalepunktene som Varga. I september samme år ble sammenslåingen av Instituttet for verdensøkonomien med Institutt for økonomi kunngjort. Med det mistet Instituttet for verdensøkonomien posisjonen sin som ledende i sovjetisk utenlandsforskning. Valget av Konstantin Ostrovitianov som leder for det nye instituttet må ha føyd skam til skade for Varga, selv om han i et brev til Stalin i forbindelse med planene for sammenslåingen henviste til at han flere ganger hadde bedt om å få trekke seg som instituttleder.³³² Varga hadde følt seg sikker nok i sin posisjon til å gjøre

³²⁹ Ibid, s. 60.

³³⁰ Ibid.

³³¹ ”Stemme fra salen” i debatten om Vargas bok *Endringer i kapitalismens økonomi...* Ibid.

³³² Udatert brev fra Varga til Stalin, trolig august/september 1947, gjengitt i Duda 1994, s. 248.

noe uhørt da han faktisk forsvarte sitt syn på de fleste av områdene i boka. Det tok nesten to år før Varga begikk noe som kunne kalles en offentlig selvkritikk, da han i april 1949 publiserte et oppgjør med den ”reformistiske” tendensen i forskningen sin.

Sammenslåingen av de to instituttene ble kunngjort så å si samtidig med at den taktiske, gradualistiske politikken til Sovjetunionen og de øst- og sentraleuropeiske kommunistpartiene fikk sin endelige dødsdom. Dette skjedde 22.-27. september 1947, på grunnleggelsesmøtet for Kominform i den polske landsbyen Szklarska Poreba. Der var lederne for alle de øst- og sentraleuropeiske kommunistpartiene, samt det italienske og det franske til stede. På dette møtet introduserte Andrei Zhdanov begrepet ”to leire”, som delte verden definitivt i to. Det er grunn til å tro at dette ikke var Zhdanovs eget påfunn, men noe som var lagt til av Stalin. En slik begrepsbruk slo naturlig nok bena under tankegangen om de nye demokratiene som noe unikt og særegent, ”ikke helt kapitalistisk men ennå ikke sosialistisk.” Noen mellomting fantes ikke, en politisk enhet måtte plasseres i enten den ene eller den andre leiren. De jugoslaviske og sovjetiske delegatene angrep de andre for sin tidligere gradualistiske tilnærming. De slo fast at samarbeide med fienden, selv av taktiske hensyn, ikke lenger var akseptabelt.

Begrepet ”to leire” var ikke noen ny oppfinnelse og hadde vært i bruk tidligere, da for å betegne ikke-territorielle inndelinger av et politisk landskap. I *Mirovoe khoziaistvo* nr. 3/4 1944 brukte V. Lan begrepet i en artikkel om det forestående kongressvalget i USA. Der brukte han det for å illustrere de interne splittelsene i de to store amerikanske partiene. Under overskriften ”*To leire*” gav han først en historisk sammenligning med valget i 1918, før han konkluderte med at

*”Valgkampen er nå snarere i ferd med å anta karakter av en kamp mellom to leire enn mellom to partier.”*³³³

Deretter påpekte han hvordan skillelinjene i amerikansk politikk ikke lenger fulgte partigrensene, men at det var snakk om ulike grupperinger i hvert enkelt parti. Disse grupperingene hadde ofte mer til felles med likesinnede i det andre partiet enn med sine meningsmotstandere i det egne:

³³³ V. Lan, ”K predstoiashchim vyboram v SSHA”, *Mirovoe khoziaistvo* No 3-4 1944, s. 39.

”Både Republikanerne og Demokratene har sine egne konservative og liberale, sine egne reaksjonære og sine egne progressive, sine egne isolasjonister og sine egne ”aktivister”. De progressive fraksjonene i hvert enkelt parti står nærmere hverandre enn de reaksjonære i deres egne partier.”³³⁴

Her var det snakk om politiske leire som overlappet hverandre på tvers av partigrenser, definitivt ikke-territorielle enheter i utgangspunktet. Denne begrepsbruken fortsatte: I et møte om tildeling av Stalin-prisene i mars 1950 brukte Stalin uttrykket ”å bygge vår leir” (*Sozdavat’ svoi lager’*) i betydningen å avgrense og konsolidere bolsjevikene den gangen de var i opposisjon.³³⁵ Det er rimelig å tro at Stalin var kjent med denne begrepsbruken lenge før møtet i 1950, og det er sikkert at Zhdanovs tale i Szklarska Poreba ikke var det første tilfellet hvor ”to leire” ble brukt slik i sovjetisk politisk diskurs.

Det kan være grunn til å tro at det ikke-territorielle aspektet i denne inndelingen av verden var ment å ivareta muligheten for fortsatt eksport av revolusjonen utenfor folkedemokratiene. De italienske og franske kommunistene ble tross alt instruert til å fortsette og å intensivere sitt revolusjonære arbeid på det samme møtet. Videre kan det ha vært en respons på Churchills Fulton-tale, hvor han jo brukte et svært eksplisitt bilde på en *territorial* oppdeling av Europa, *jernteppet*, som hadde senket seg langs en linje fra ”Stettin ved Østersjøen til Trieste ved Adriaterhavet.”³³⁶

4.10 Sammenslåingen av Instituttet for verdensøkonomien og Institutt for økonomi

Et par uker før verden symbolsk ble delt i to, ble Instituttet for verdensøkonomien og Institutt for økonomi helt konkret slått sammen. Sammenslåingen ble formalisert ved en regjeringsbeslutning 8. september 1947, men ikke offentliggjort før i oktober.³³⁷ Både Tikos og Duda beskriver sammenslåingen av de to instituttene som en nedleggelse av Instituttet for verdensøkonomien, med Institutt for økonomi som en klar ”vinner” av rivaliseringen mellom

³³⁴ Ibid, s. 40.

³³⁵ Stalins kommentarer til kandidatene til Stalinprisene for 1950, gjengitt i Konstantin Simonov :”Glazami cheloveka moego pokoleniia” (”Med øynene til en mann av min generasjon”) i *Istorii tiazhelaia voda* (*Historiens tungtvann*), Vagrius, Moskva 2005, s. 432. Om Konstantin Simonov, se kapittel 3.

³³⁶ ”From Stettin in the Baltic to Trieste in the Adriatic an *iron curtain* has descended across the Continent.” Churchills tale i Fulton, Missouri, 5. mars 1946, som i Sovjetunionen ble tatt for en grov provokasjon. Avsnittet om Øst- og Sentraleuropa er for øvrig et kompakt og effektivt stykke politiserende *mental mapping*. Den fulle teksten er tilgjengelig flere steder – f.eks på <http://www.historyguide.org/europe/churchill.html> (nedlastet 7. august 2009).

³³⁷ Duda 1994, s. 244-245.

de to instituttene. Med tanke på hvordan det først og fremst var Institutt for Økonomi som var på offensiven i Varga-debatten i mai 1947, og at Varga ble forbigått av Ostrovitianov som leder for det nyopprettede instituttet er dette ingen ulogisk konklusjon. På den andre siden var sammenslåingen som vi har sett forutgått av vel så giftige angrep på Institutt for økonomi som på Instituttet for verdensøkonomien. På møtet med begge instituttene i desember 1946 var det først og fremst Institutt for økonomi som ble kritisert for lav produktivitet, mens Instituttet for verdensøkonomien som ble holdt fram som et eksempel til etterfølgelse. Institutt for økonomis klager over manglende tilgang til Gosplans og andre statlige institusjoners hemmeligstemplede statistiske data ble avfeid som irrelevante.³³⁸ Med tanke på at de to instituttene delvis hadde overlappende arbeidsoppgaver, og at de ble ansett å arbeide innenfor samme vitenskapelige felt, kan man ikke se bort i fra at rent administrativ sentralisering og forenkling også spilte en rolle i sammenslåingen.

Videre ble seksjonene som forsket på den egne sovjetiske økonomien innenfor Institutt for økonomi dominerende både i størrelse innenfor instituttet og på sidene til tidsskriftet *Voprosy ekonomiki (Økonomiske spørsmål)*. Denne relative usynliggjøringen av det omorganiserte instituttets arbeid med internasjonale forhold har til en viss grad skapt et inntrykk i vestlig historiografi av at det i perioden fra 1948 fram til Khrushchevs tøvær ikke forekom seriøs forskning på utlandet og internasjonale forhold i Sovjetunionen. Russlandskjenneren Yale Richmond har for eksempel skrevet at

*”Until the mid-1950s the Soviet Union had no official body devoted to the study of foreign policy or international economic and political affairs.”*³³⁹

Anastas Mikoians harde retorikk på den 20. partikongressen da han fastslo at sovjetisk utenlandsforskning hadde sakkert akterut kan ha bidratt til dette inntrykket.³⁴⁰ At ledende personer i de nye instituttene under Vitenskapsakademiet som ble opprettet i kjølvannet av dette oppgjøret med Stalin-perioden tok sterk avstand fra Stalin-tidens forhold har sikkert også bidratt. Richmond ser i hovedsak ut til å bygge sin påstand på memoarene til den framstående sovjetiske amerikanisten Georgi Arbatov, som etter hvert ble direktør for

³³⁸ Brev fra fungerende instituttleder Maslennikov til Evgenii Varga med referat fra møte med Iovchuk fra partisekretariatets propagandaavdeling, 25. desember 1946, A RAN F. 1993, Op. 1 D. 225, L. 54-57.

³³⁹ Yale Richmond, *Cultural Exchange and the Cold War. Raising the Iron Curtain*. The Pennsylvania State University Press, University Park, Pennsylvania 2003, s. 81.

³⁴⁰ Anastas Mikoians tale på den 20. partikongressen til Sovjetunionens kommunistiske parti, sitert i Jerry F. Hough, ”The Evolution in the Soviet World View” i *World Politics* Vol. 32, No. 4, 1980, s. 512.

Instituttet for USA- og Canada-studier ved Det sovjetiske vitenskapsakademiet (*ISKAN AN SSSR*). Når man tar for seg synspunktene til denne neste generasjonen av sovjetiske utenlandsforskere bør man ikke glemme den sterke tendensen i sovjetisk politisk kultur til å fordømme og nedvurdere sine forgjengere.

Selv om seksjonen for internasjonale forhold (*Sektor mezhdunarodnykh otnoshenii*) til det gamle Instituttet for verdensøkonomien forsvant, beholdt det nye Institutt for økonomi oppgaven som en ”tankesmie” for internasjonale forhold. Denne rollen beholdt Institutt for økonomi fram til opprettelsen av Instituttet for internasjonal økonomi og internasjonale forhold (*Institut mezhdunarodnoi ekonomiki i mezhdunarodnykh otnoshenii – IMEMO*) i 1956, som eksisterer til denne dag. Navnet er strengt tatt bare en språklig modernisering av Instituttet for verdensøkonomien, (*Institut mirovogo khoziaistva i mirovoi politiki*), og Richmond og andre har beskrevet det som et ”gjenopprettet” Varga-institutt. Ved opprettelsen ble den da 77 år gamle Varga knyttet til IMEMO som seniorforsker- og rådgiver. Som nevnt over ble disse funksjonene også ivarettatt av andre forskningsinstitutter som Institutt for slavistikk og Akademiet for samfunnsvitenskap. At det ikke fantes noen offisiell sovjetisk utenlandsforskning i Stalins siste år er altså simpelthen galt. Mikoians påstand om at feltet stod svakt hadde imidlertid rot i virkeligheten, både på grunn av ressursituasjonen og det politiske klimaet i perioden.

Samtidig som mange av Instituttet for verdensøkonomiens oppgaver ble videreført innenfor det omstrukturerte Institutt for Økonomi, gikk også flere av medarbeiderne fra Instituttet for verdensøkonomien, både ledende og yngre, over til det nye Institutt for økonomi.

Maslennikov fortsatte som instituttets nestleder, og Varga fortsatte som en av redaktørene til instituttets tidsskrift. Instituttstrukturen ble også endret kraftig, men da faktisk i stor grad etter mønster av strukturen til Instituttet for verdensøkonomien. Blant annet ble det ”nye” Institutt for økonomi delt opp i seksjoner for ulike regioner, og videreførte slik Instituttet for verdensøkonomiens oppgave med å framskaffe forskningsbasert kunnskap om utlandet.

4.11 Seksjonen for folkedemokratiske land under Institutt for økonomi

I forbindelse med sammenslåingen av Institutt for økonomi og Instituttet for verdensøkonomien ble det opprettet en egen seksjon for de folkedemokratiske landene (*Otdel stran narodnoi demokratii*). Seksjonen var svært liten, i utgangspunktet med bare sju

vitenskapelige ansatte, to doktorander og fem aspiranter.³⁴¹ Personellmessig var det stor kontinuitet fra Instituttet for verdensøkonomien. Både Kirill Dmitrov og Zoltan Lippai, de to eneste medarbeiderne som i 1947 hadde Øst- og Sentraleuropa som spesialfelt, fulgte i utgangspunktet med over. Fra Instituttet for verdensøkonomien kom også Vasilii Andreevich Karra (f. 1883), tidligere beskrevet som ekspert på industriell økonomi i de kapitalistiske land, og som hadde skrevet om Romania, og Efim Gorfinkel', forskeren som i 1945 hadde gjort et mislykket forsøk på å kalle regionen som nå var i ferd med å konsolideres som de europeiske folkedemokratiene for "Sentraleuropa".³⁴² I tillegg kom en agrarspesialist, Gurevich, og en vitenskapelig juniormedarbeider ved navn Dubrovskii med Polen som spesialområde inn. Ungarneksperter Zoltan Lippai deltok på møtene i seksjonen fram til februar 1948. Etter dette forsvant han uten videre kommentar, og antallet fast vitenskapelig ansatte falt til seks. Lippai finnes ikke i listene over ansatte i 1948, og i seksjonens første årsrapport klaget den nye seksjonslederen, professor Petr Konstantinovich Figurnov, på at viktige land som Ungarn og Albania ikke ble dekket av seksjonen på grunn av mangel på kompetanse.³⁴³ Jeg har ikke lykkes med å bringe på det rene om Lippai ble fjernet av politiske årsaker, gikk over i annet arbeid, eller vendte tilbake til hjemlandet i likhet med flere andre eksilkommunister.

En ekstern evalueringskommisjon som gjennomgikk den nye seksjonens arbeid i 1948 kommenterte at seksjonen manglet administrativt og vitenskapelig støttepersonell som sekretær og referent,³⁴⁴ og at den på grunn av manglende personell heller ikke hadde kunnet gjøre noe vitenskapelig arbeid om Tsjekkoslovakia og Jugoslavia.³⁴⁵ For å få på plass den nødvendige kompetansen ble to *aspiranty* i full fart pålagt å endre tematikk for sine avhandlinger. En av dem, Starodubrovskaja, skiftet til og med geografisk interesseområde fra Mexico til Bulgaria, og måtte i løpet av kort tid lære seg bulgarsk.³⁴⁶ Aleksandr Lvanesovich Khachaturov, som hadde vært aspirant ved Instituttet for verdensøkonomien siden 1946, tok

³⁴¹ Aspiranter, *aspiranty*, var i Sovjetunionen og er fortsatt i Russland viderekomne studenter som arbeider med sin *kandidat*-grad. *Kandidat*-graden var tilstrekkelig for ansettelse som vitenskapelig juniormedarbeider (*mladshii nauchnyi sotrudnik*), og kan sammenlignes med vår ph.d.-grad.

³⁴² Se kapittel 4.4.2.

³⁴³ Seksjonen for folkedemokratiske lands årsrapport, udatert, antagelig ikke senere enn januar 1949, A RAN, F. 1877, Op. 1, D. 266 L. 3.

³⁴⁴ En referent hadde som oppgave å holde seg løpende orientert om litteratur og presse om en region eller et land, en slags kombinasjon av vitenskapelig assistent og bibliotekar.

³⁴⁵ Rapport fra ekstern evalueringskommisjon (*brigada obsledovaniia*), udatert, antagelig fra de første månedene av 1949, A RAN F. 1993, Op. 1, D. 266, L. 6-10.

³⁴⁶ Referat fra møte i seksjonen for folkedemokratiske land, 28. februar 1948, A RAN F. 1877, Op. 1 D. 268, L. 11.

for seg Tsjekkoslovakia, som et forsinket svar på Iovchuks kritikk mot instituttets manglende fokus på dette landet over ett år tidligere.

Opprettelsen av seksjonen ga de nye demokratiene/folkedemokratiene som selvstendig forskningsobjekt en institusjonell ramme, og gjenspeilte slik sett den økte betydningen folkedemokratiene ble tillagt etter Varga-debattene. Men ressursene som ble stilt til rådighet var ikke i samsvar med ambisjonene. Opprettelsen av den nye seksjonen medførte ikke noen stor kvantitativ endring i antall artikler om Øst- og Sentraleuropas i *Voprosy ekonomiki* fra 1948 til 1953 sammenlignet med de siste årgangene av *Mirovoe khoziaistvo*, som det framgår av tabellene på de to neste sidene:

Tema	1948	1949	1950
Sosialismens politiske økonomi. ³⁴⁷ Sovjetunionens økonomi og sovjetisk økonomisk historie.	51	70	67
Økonomien til de folkedemokratiske land, (Folkerepublikken Kina) ³⁴⁸ , bibliografiske lister med relevans for folkedemokratiene.	5	13	12 ³⁴⁹
Imperialismen. De kapitalistiske lands økonomi. Kritikk av borgerlig vitenskap og politikk.	37 ³⁵⁰	25	26
Folkenes kamp for fred, demokrati og nasjonal frigjøring. Fornedrelsen av arbeider- og bondeklassen i de kapitalistiske land, koloniene og avhengige land.	-	12	12

³⁴⁷ Artikler under denne overskriften var mer abstrakte enn artikler om Sovjetunionens økonomi og økonomisk historie, men refererte fortsatt først og fremst til Sovjetunionen. Folke­demokratiene var ennå ikke definert som sosialistiske.

³⁴⁸ Lagt til i indeksen for 1950, publisert i *Økonomiske spørsmål* nr. 1 1951.

³⁴⁹ Derav seks asiatiske.

³⁵⁰ Én artikkel om den sovjetiske okkupasjons­sonen i Tyskland.

Tema	1951	1952	1953
Sosialismens politiske økonomi. Kommunismens store byggeprosjekter. Sovjetisk økonomi og sovjetisk og russisk økonomisk idehistorie.	46	44	47
Økonomien til de folkedemokratiske land, (Folkerepublikken Kina) ³⁵¹ (og den Tyske demokratiske republikken.) ³⁵²	14 ³⁵³	3 ³⁵⁴	10 ³⁵⁵
(Økonomien til koloniene og avhengige land. ³⁵⁶) Folkenes kamp for fred, demokrati og nasjonal frigjøring.	4	8	8
Imperialismen. Økonomien til de kapitalistiske land. (Kritikk av borgerlige "teorier" ³⁵⁷)/Kapitalismens politiske økonomi. Den moderne kapitalismens økonomi. Arbeiderbevegelsen og den demokratiske bevegelsen.	18	21	22

³⁵¹ Folkerepublikken Kina ble ikke lenger nevnt for seg fra og med 1953.

³⁵² Lagt til i indeksen for 1949, publisert i *Økonomiske spørsmål* nr. 1 1950.

³⁵³ Sju om asiatiske og sju om europeiske folkedemokratier.

³⁵⁴ To om Kina, en om Tsjekkoslovakia.

³⁵⁵ Fire om Kina, seks om europeiske folkedemokratier.

³⁵⁶ Lagt til i 1953.

³⁵⁷ Lagt til i 1952.

(Tabellene er noe forenklet av forfatteren. Noen av kategoriene ble slått sammen og forandret navn i løpet av tidsperioden.)

Som vi kan se dominerte sovjetisk økonomi fullstendig stoffet i *Voprosy ekonomiki*, en naturlig følge av sammenslåingen av de to instituttene. Det er verdt å minne om at det i de første planene var snakk om at det nye instituttet utelukkende skulle beskjeftige seg med økonomi og ikke med internasjonal politikk i det hele tatt.³⁵⁸ Kapitalismens økonomi og politikk lå på en fjern andreplass etter sovjetisk økonomi, mens antallet artikler om folkedemokratiene forble minimale. Det ble trykket omtrent like mange artikler om de europeiske folkedemokratiene som om Kina og de andre asiatiske folkedemokratiene, unntatt i det absolutte bunnåret 1952, da bare ett europeisk folkedemokrati, Tsjekkoslovakia, ble omtalt. Kina, med to fattige artikler, fikk dobbelt så mye oppmerksomhet. Det er verdt å merke seg at den samme tendensen gjorde seg gjeldende i partiorganet *Pravda*: Bare i 1949 og 1950 var utenlandske folkedemokratier emnet for mer enn 10 % av *Pravdas* utenriksstoff. Og da var det Maos seier i Kina som var årsaken til det store antallet artikler.³⁵⁹

Kvalitativt er det derimot interessant å merke seg at artiklene ikke lenger ble kategorisert etter de enkelte land de omhandlet, men ble delt inn i politiske kategorier. Dette var i tråd med den tidligere kritikken mot Instituttet for verdensøkonomiens fokus på enkeltland. Dermed kan man faktisk se hvordan den sovjetiske okkupasjonssonen i Tyskland ble flyttet fra den kapitalistiske kategorien til den folkedemokratiske kategorien samtidig med opprettelsen av DDR i 1949.

4.12 Fra nytt demokrati til folkedemokrati og spørsmålet om proletariatets diktatur

I månedsskiftet februar-mars 1948 begynte begrepet ”folkedemokrati” gradvis å overta for ”nytt demokrati.” For eksempel er den nyopprettede seksjonen i Institutt for økonomi benevnt som ”Seksjonen for nye demokratier” i møteprotokollen fra 26. mars 1948, men som

³⁵⁸ Udatert gjennomslagskopi av brev fra Evgenii Varga til Josef Stalin, trolig august/september 1947, gjengitt i tysk oversettelse i Duda 1994, s. 248. A RAN F. 1513, Op. 1, D. 198.

³⁵⁹ Brooks, *Thank you Comrade Stalin! Soviet Public Culture from revolution to Cold war*, Princeton University Press, Princeton 2000, s. 209.

”Seksjonen for folkedemokratier” i møteprotokollen fra 8. mai samme år.³⁶⁰ På møtene til seksjonen og i materiale til disse ble begrepene brukt om hverandre, selv om ”folkedemokratier” gradvis ble mer dominerende. I de fire ulike utkastene til organisering av det nye instituttet som foreligger i Vitenskapsakademiets arkiv var den ennå omtalt som ”Seksjonen for nye demokratier.” Dette gjør det mulig å datere den endelige knesettingen av folkedemokratibegrepet til vinteren og våren 1948. Denne begrepsbruken skulle vedvare i et drøyt tiår, selv om detaljer i definisjonen av folkedemokratier kom til å variere. På begynnelsen av sekstitallet ble det vanlig å snakke om de sosialistiske landene i Europa, i takt med at de europeiske folkedemokratiene erklærte seg selv som sosialistiske. I det materialet jeg har gjennomgått finnes ingen eksplisitt diskusjon av overgangen fra å snakke om nye demokratier til å snakke om folkedemokratier. Allikevel er det vanskelig å tenke seg at den ikke hang tett sammen med at de siste restene av koalisjoner og juksekoalisjoner i det kommunistdominerte Øst- og Sentraleuropa ble fjernet i løpet av vinteren og våren 1948, og at den nye begrepsbruken var ment å signalisere at disse statene hadde gjennomgått en kvalitativ endring som følge av dette.

Eksakt hvilke land som skulle regnes til folkedemokratiene i Europa var heller ikke fullstendig avklart. I januar 1948 ble veteranen Gurevich anbefalt å utelate den sovjetiske okkupasjonssonen i Tyskland fra listen over folkedemokratiske land.³⁶¹ I mars 1949 fikk også seksjonslederen Petr Figurnov en streng korreksjon for å nevne Jugoslavia blant folkedemokratiene, samtidig med at han ble korrigert for å bruke det nylig foreldede begrepet ”nye demokratier.”³⁶² Det er vanskelig å tenke seg noe annet enn at dette må ha skyldtes en glipp fra Figurnovs side, og at han la fram et gammelt utkast. Å nevne Jugoslavia blant folkedemokratiene hadde vært umulig etter Stalins brudd med Tito og Jugoslavias utelukkelse fra Kominform i juni 1948. De politiske begivenhetene skjedde så fort at den mentale karttegningen ikke alltid rakk å være helt oppdatert. Dette gjaldt for øvrig ikke bare forskerne ved Institutt for økonomi, men også den politiske eliten: Kominternveteranen Georgi Dimitrov kom i januar 1948 i skade for å nevne Hellas blant folkedemokratiene.³⁶³

³⁶⁰ Protokoller fra møter i seksjonen for nye demokratier/folkedemokratier under Institutt for økonomi, 26. mars og 8. mai 1948, A RAN F. 1877, Op. 1, D. 268, L. 13 og L. 15.

³⁶¹ Protokoll fra møte i seksjonen for folkedemokratiske land, 17. januar 1948, A RAN, F. 1877, Op. 1 D. 268, L. 4.

³⁶² Protokoll fra møte i seksjonen for folkedemokratiske land, 18. mars 1949, A RAN F. 1877, Op. 1, D. 375, L. 10.

³⁶³ Ivo Banac (Red.) *The Diary of Georgi Dimitrov 1933-1949*, Yale University Press, New haven & London, 2003, s. 434.

Et vesentlig stridsspørsmål som ikke ble avgjort før slutten av 1948 var spørsmålet om hvorvidt folkedemokratiene utgjorde en form for proletariatets diktatur. Tidligere hadde både kommunistene i de nye demokratiene og sovjetiske spesialister hevdet at de nye demokratiene/folkedemokratiene ikke var en form for proletariatets diktatur, men tvert i mot en måte å bygge sosialismen på *uten* å gå veien om diktaturet.

Dette var tilsynelatende uproblematisk i årene fram til 1948. På den andre siden var det ikke noe problem å finne tekster i den marxistiske kanonen som hevdet at dette var umulig. Karl Marx selv hadde for eksempel i 1875 insistert på at proletariatets diktatur var uunngåelig:

*”Mellom det kapitalistiske og kommunistiske samfunnet ligger perioden hvor det ene på revolusjonært vis transformeres til det andre. Til dette korresponderer en politisk overgangsperiode, hvor staten ikke kan være noe annet enn proletariatets revolusjonære diktatur.”*³⁶⁴

Siden hadde både Lenin og Stalin i tråd med Marx hevdet at proletariatets diktatur var uunngåelig, og at en knapt kunne kalle seg marxist uten å akseptere proletariatets diktatur som en nødvendig forlengelse av klassekampen. Varga og andres påstander om at folkedemokratiet var en unik samfunnsutvikling, som kunne føre fram til sosialisme uten proletariatets diktatur, stod i direkte strid med sentrale og veletablerte marxistisk-leninistiske prinsipper.

Videre var også Vargas definisjon av demokrati av en ny type som en unik samfunnsform som aldri tidligere var sett eller beskrevet, verken helt kapitalistisk eller helt sosialistisk, og med sosialisme bare som et mulig resultat, usedvanlig teoretisk vag i forhold til etablerte marxistisk-leninistiske prinsipper. Stalin hadde i *Om den dialektiske og historiske materialismen*, med referanse til Marx, ramset opp fem hovedtyper av produksjonsforhold: *det primitive fellesskapet, slaveriet, føydalismen, kapitalismen og sosialismen.*³⁶⁵ Historiens gang var forutsatt å løpe langs dette ene sporet, fra en stasjon til en annen, med sosialismen som siste stasjon før endestasjonen, kommunismen. Å introdusere et mulig sidespor med en usikker endestasjon kunne i ytterste konsekvens bli sett på som undergravende i forhold til Marx', Lenins og Stalins angivelig vitenskapelige kartlegging av historiens lovmessige utvikling. På den andre siden passet en slik vagere ordlegging godt inn i den gradualistiske

³⁶⁴ Karl Marx' kritikk av Gotha-programmet, sitert i Skilling 1951, s. 23. Min oversettelse og understreking.

³⁶⁵ Josef Stalin, *Om den dialektiske og historiske materialisme*, A/S Norsk forlag ny dag, Oslo 1952, s. 24.

politikens tankegang. Man markerte avstand til Sovjetunionen, og kanskje særlig til de mørkeste sidene ved den sovjetiske historien, borgerkrigen, den røde terroren og de store utrenskningene, som både Varga og Lukacs hadde personlige erfaringer fra. Et virkelig ønske om å slippe en slik gjentakelse av vilkårlig og omfattende voldsbruk i samme målestokk som i Sovjetunionen i mellomkrigstiden (og i den ungarske sovjetrepublikken fra 1919 for den del), kan kanskje legges til de taktiske og retoriske beveggrunnene for å unngå proletariats diktatur. I tillegg kan man spekulere i om denne vagheten var tilsiktet med tanke på å ikke bli sittende igjen med svarteper ved et eventuelt framtidig stemningsskifte. En forsker eller politiker som i Sovjetunionen hadde stått sterkt på et synspunkt uten noen retrettvei om dette skulle vise seg ideologisk utillatelig, risikerte svært mye, ikke bare stillingen sin, men i ytterste konsekvens også sin egen fysiske eksistens. Særlig en veteran som Varga, som hadde overlevd de store utrenskningene på 30-tallet kan utmerket godt tenkes å ha tatt hensyn til dette.

En ideologisk innstramning var også straks synlig i arbeidet til den nye seksjonen for folkedemokratier. I seksjonens andre møte for året, 17. januar 1948, ble vitenskapelig juniormedarbeider M. A. Dubrovskiis plan for en bok om jordreform i Polen diskutert. Da ble for det første den nye historiske bevegelsesretningen til folkedemokratiene slått fast – ”Grunnleggende omlegging” ble endret til ”sosialistisk omlegging”³⁶⁶, og ”Gods- og store eiendommer” ble endret til ”Gods- og kulakk-eiendommer”.³⁶⁷ Her ble den nye, sikrere retningen på utviklingen i folkedemokratiene understreket. Bruken av et distinkt sovjetisk uttrykk, *kulakker*, for store og ikke så store jordeiere viser også at det naturlige sammenligningsgrunnlaget for folkedemokratiene var i ferd med å bli Sovjetunionens fortid – i Sovjetunionen var ”kulakkene” allerede erklært tilintetgjort som klasse. 13. februar samme år vurderte seksjonen det reviderte bokprosjektet til Efim Gorfinkel’. Som i 1945 forsøkte han igjen med å bruke et geografisk begrep på regionen – boka skulle hete *Endringer i de utenlandske økonomiske forbindelsene til landene i Øst- og Sørøsteuropa*. Igjen lå Gorfinkel’ et steg etter i forhold til øyeblikkets krav til terminologien. Kirill Dmitrovs kommentar var at boka burde hete *De utenlandske økonomiske forbindelsene til de nye demokratiene*. Heller ikke Dmitrovs endringsforslag varte lenge – allerede på seksjonsmøtet 26. mars samme år var tittelen igjen endret til *De utenlandske økonomiske forbindelsene til folkedemokratiene etter*

³⁶⁶ Referat fra møte i seksjonen for folkedemokratiske land, Institutt for økonomi, 17. januar 1948, A RAN, F. 1877, Op. 1, D. 268, L. 3.

³⁶⁷ Referat fra møte i seksjonen for folkedemokratiske land, Institutt for økonomi, 13. februar 1948, A RAN F. 1877, Op. 1, D. 268, L. 9.

*andre verdenskrig.*³⁶⁸ Petr Figurnov benyttet på møtet 13. februar anledningen til å understreke at den politiske situasjonen nå var helt forandret:

*”Noen av seksjonens medarbeidere har ikke tatt til etterretning endringene som har skjedd i den politiske situasjonen, verken i den store sammenhengen eller innenfor instituttet i særdeleshet.”*³⁶⁹

Dette møtet ble holdt samme dag som ikke-kommunistene i den tsjekkosllovakiske koalisjonsregjeringen krevde at det tsjekkiske kommunistpartiet skulle slutte å bruke politiet som sitt eget voldsapparat. Kravet var foranledningen til regjeringsskrisen som endte med den endelige kommunistiske maktovertagelsen i Tsjekkoslovakia. Selv om det selvfølgelig ikke var noen direkte årsakssammenheng mellom disse to hendelsene, illustrerer det hvor tett reorganiseringen og reorienteringen av den sovjetiske forskningen på folkedemokratiene hang sammen med den nye og hardere kommunistiske politikken i de samme landene. Da den gradualistiske politikken i Øst- og Sentraleuropa ble avvirket, måtte den sovjetiske utenlandsforskningen endre sitt fokus og sine konklusjoner for å legitimere den påfølgende staliniseringen.

I mai 1948 diskuterte seksjonen et forelesningsmanus av Petr Figurnov, hvor han forsøkte å komme med en ny, autoritativ framstilling av folkedemokratiene. Selve manuset, eller et stenogram av Figurnovs framføring har jeg ikke funnet, men basert på kommentarene etterpå går det an å trekke noen slutninger om Figurnovs budskap. Bare tittelen er en påminnelse om hvor mye klarere det nå hadde blitt at folkedemokratiene skulle utvikle seg mot sosialismen: *”De folkedemokratiske lands bevegelse langs veien mot sosialismen (Dvizhenie stran narodnoi demokratii po sotsialisticheskomu puti).*”³⁷⁰ Figurnov holdt fortsatt fast på at proletariatets diktatur ikke var nødvendig, ikke minst på grunn av Sovjetunionens eksistens, styrke og innflytelse. Implikasjonen var at Sovjetunionen stod som garantist for folkedemokratiene, og at proletariatets diktatur derfor ikke var nødvendig for å forhindre en kontrarevolusjon. Figurnov hadde også hevdet at innføringen av folkedemokratiet hadde vært en sosialistisk revolusjon, som samtidig fullførte oppgavene til den borgerlig-demokratiske revolusjonen. Dermed kunne han forklare den fortsatte tilstedeværelsen av føydale rester i enkelte av

³⁶⁸Referat fra møte i seksjonen for folkedemokratiske land, Institutt for økonomi, 26. mars 1948, A RAN F. 1993, Op. 1, D. 268, L. 13.

³⁶⁹ Referat fra møte i seksjonen for folkedemokratiske land, Institutt for økonomi, 13. februar 1948, A RAN F. 1877, Op. 1, D. 268, L 9.

³⁷⁰ Referat fra møte i seksjonen for folkedemokratiske land, 8. mai 1948, A RAN F. 1877, Op. 1, D. 268, L. 15.

folkedemokratiene, at en del av det parlamentariske demokratiets ytre former vedvarte, og at jordbruket stort sett ennå var på private hender. Men istedenfor å hevde at dette var en helt ny foreteelse og ny samfunnsform, slik Varga hadde gjort, slo han sammen to nødvendige faser i den historiske utviklingen slik den var foreskrevet av Marx, Lenin og Stalin. I stedet for å bevege seg ut på det ideologisk usikre sidesporet ”demokrati av en ny type”, var folkedemokratiene trygt penset inn på det historiske jernbanesporet fra føydalisme via kapitalisme til sosialisme. I spørsmålet om folkedemokratiene var en form for proletariats diktatur var de eldre deltagerne på møtet splittet. Mens de vitenskapelige seniormedarbeiderne Gorfinkel’ og Dmitrov og den vitenskapelige juniormedarbeideren Dubrovskii støttet Figurnov i at folkedemokratiene ikke var å regne som en form for proletariats diktatur, gikk vitenskapelige seniormedarbeider Shneerson³⁷¹ og de vitenskapelige juniormedarbeiderne Gurevich og Karra ut mot dette standpunktet. Mest kategoriske og samstemte var de yngste deltagerne, de nytilsatte *aspirantene* Khachaturov, Starodubrovskaja og Lazutkin, som alle hevdet med stor tyngde at folkedemokrati utvilsomt var en form for proletariats diktatur.³⁷²

Dette var typisk for alle slike debatter framover. De yngste medarbeiderne og aspirantene var som en hovedregel de flinkeste til å plukke opp og bruke det politiserte språket og ta de tydeligste, mest militante standpunktene. Dette generasjonsskillet viste seg igjen senere i en diskusjon om Kirill Dmitrovs utkast til en bok om Bulgaria. Aspiranten Kurbatovs kritikk gikk på manglende ideologisk fasthet:

*”...analysen av de økonomiske forandringene i Bulgaria foregår i enkelte tilfeller løsrevet fra marxismen-leninismens grunnleggende læresetninger, forfatteren bruker ikke i tilstrekkelig grad Lenin og Stalins lære om lovmessighetene i overgangsperioden fra kapitalisme mot sosialisme.”*³⁷³

Dette må ha vært en måte å si at Dmitrov ikke stod klart nok på standpunktet om proletariats diktatur. Kurbatov og aspiranten Starodubrovskaja kritiserte også Dmitrov for å alt for ukritisk bruke sitater og utsagn fra lederne i Bulgaria. Med dette pekte de unge aspirantene på to trekk ved drøftingen av folkedemokratien framover: De måtte passes inn i skjemaet for

³⁷¹ Shneerson var ikke medarbeider ved seksjonen for folkedemokratiske land. Det var ganske vanlig med eksterne deltagere på seksjonsmøtene.

³⁷² Referat fra møte i seksjonen for folkedemokratiske land, 8. mai 1948, A RAN F. 1877, Op. 1, D. 268, L. 15-17.

³⁷³ Aspirant Kurbatovs kommentarer til Dmitrovs bok om Bulgaria, møte i seksjonen for folkedemokratiske land, 8. oktober 1948, A RAN F. 1877, Op. 1, D. 268, L. 23.

historisk utvikling slik det var fastsatt av Marx, Lenin og Stalin. Hva kommunistlederne i folkedemokratiene selv mente var irrelevant.

Det er interessant å se at disse aspirantene er født henholdsvis i 1914 (Starodubrovskaja) og 1918 (Khachaturov), og altså tilhørte den første virkelig *sovjetiske* generasjonen³⁷⁴, som ikke hadde noen erfaring med noen annen stat eller samfunn. Dermed var det ikke sikkert at de forbandt det samme stigmaet med selve ordet ”diktatur” som de eldre medarbeiderne gjorde, kanskje særlig i forhold til et tenkt publikum i Øst- og Sentraleuropa. Det er rimelig at diktaturbegrepet hadde dårlige konnotasjoner hos befolkningen der, kanskje særlig blant den intelligente og utdannede offentligheten. Ikke bare var de nylig frigjort fra et annet slags diktatur, men i Polen og Ungarn hadde de også minner fra de sovjetiske invasjonene i 1920 og 1939, og fra den ungarske sovjetrepublikken til Bela Kun. Mariia Makarova bemerket denne angsten for selve begrepet, også hos tsjekkoslaviske kommunister, da hun besøkte landet i 1949:

*”De forestiller seg proletariatets diktatur som en slags vilkårlig voldsbruk, uvisst fra hvis side og mot hvem, de er redde for å bruke dette begrepet.”*³⁷⁵

Disse relativt unge medarbeiderne hadde antagelig heller ikke den samme erfaringen som de eldre som jeg har nevnt over; at sterke synspunkter og standpunkter kunne bli vendt mot dem på et senere tidspunkt i det omskiftelige sovjetiske politiske og vitenskapelige livet, med alvorlige profesjonelle og personlige konsekvenser.

Hele det første året den nye seksjonen for folkedemokratiene eksisterte forble altså spørsmålet om proletariatets diktatur uløst, og seksjonen produserte heller ikke mye i form av publikasjoner og forskning. Mot slutten av året ble imidlertid spørsmålet om proletariatets diktatur endelig avgjort på så høyt nivå som mulig, av Stalin selv. H. Gordon Skilling bestemte tidspunktet for dette til 19. desember 1948. Da talte Georgi Dimitrov, som tidligere hadde kommet i skade for å inkludere Hellas blant folkedemokratiene, til kongressen til det

³⁷⁴ Til en viss grad kan de kanskje kalles den *eneste* sovjetiske generasjonen, da de var eller ville ha vært i 70-80-årene ved Sovjetunionens oppløsning, og både vokste opp i og levde mesteparten av sine yrkesaktive liv i Sovjetunionen. Yngre generasjoner har i større grad vært nødt til å forholde seg til en postsovjetisk verden. Jfr. Også kapittel 3.2, s. 46.

³⁷⁵ Mariia F. Makarovas muntlige rapport til VOKS’ ledelse fra hennes besøk i Tsjekkoslovakia, ikke før 17. november 1949, Gosudarstvennyi Arkhiv Rossiiskoi Federatsii (GA RF) F. 5283 (VOKS), Op. 22 D. 127, L. 94, også gjengitt i Haga 2003, s. 103. Makarova var på dette tidspunktet dosent ved Akademiet for samfunnsvitenskap.

bulgarske kommunistpartiet. I talen sin definerte han folkedemokratiet som en form for proletariatets diktatur. Dimitrov anerkjente i talen at han hadde fått råd og veiledning av Stalin i dette spørsmålet.³⁷⁶

Georgi Dimitrov hadde tydeligvis brukt en hel del tid og energi på dette spørsmålet utover høsten, men var i utgangspunktet på den andre siden i debatten. Så sent som i oktober 1948, samtidig som seksjonen for folkedemokratiske land vurderte Kirill Dmitrovs bok, diskuterte han med Otto Kuusinen³⁷⁷ muligheten for å unngå proletariatets diktatur i folkedemokratiene.³⁷⁸ I dagboksnotatet fra samtalene deres framgår det at de to ikke anså folkedemokratiene som varianter av proletariatets diktatur. Derimot mente de at å innføre proletariatets diktatur i folkedemokratiene kunne være et nødvendig, om enn ikke ønskelig, tiltak for å bygge sosialismen der. Toppene innenfor kommunistpartiet var altså ikke mer samstemt i dette spørsmålet enn forskerne ved Institutt for økonomi.

To måneder senere, 6. desember 1948, i et møte med Stalin på hans datsja utenfor Moskva, fikk Dimitrov, i selskap med Molotov og de polske kommunistlederne Minc, Berman og Bierut presentert fasiten. Da slo Stalin fast at folkedemokratiet var *en form* for proletariatets diktatur. Stalin presiserte at diktaturet ikke var en mulighet som kunne brukes ved nødvendighet, men en uunngåelig fase i overgangen fra kapitalisme til sosialisme. Imidlertid påpekte Stalin at proletariatets diktatur i folkedemokratiene ville ha en annen form enn den fikk i Sovjetunionen, på grunn av ulike historiske og samfunnsmessige forutsetninger.³⁷⁹ Dimitrov var altså, som han selv antydte, ikke noe annet enn et talerør for den sovjetiske diktatoren i dette spørsmålet. Avgjørelsen føyde seg slik inn i mønsteret til Stalin med å la omstridte spørsmål debatteres, før han selv kom med det siste ordet.

4.13 Tidsforskyvninger. Tilbakedatering av folkedemokratiets sosialistiske karakter og NEP som sammenligningsgrunnlag

Når den revolusjonære karakteren til folkedemokratiene ble knesatt i 1948, ble denne konklusjonen i stor grad projisert bakover i tid. I løpet av 1949 gikk debatten over til å handle

³⁷⁶ Skilling 1951, s.19, også fotnoter 12 og 13.

³⁷⁷ Otto Vile Kuusinen, (1881–1964), var en finskfødt kommunist, minister i den kortlevde finske kommunistregjeringen i 1918, sekretær i Kominterns eksekutivkomite 1921-1939. Medlem av sentralkomiteen fra 1941, politbyrået (presidiet) fra 1957.

³⁷⁸ Georgi Dimitrovs dagboksnotater for 5. og 23. oktober 1948, i Banac (red.)2003, s. 449-50.

³⁷⁹ Georgi Dimitrovs dagboksnotat for 6. desember 1948, *ibid.*, s. 450-451.

om hvor tidlig det hadde skjedd en revolusjon i Øst- og Sentraleuropa, og hvorvidt den var av en sosialistisk karakter. Samtidig kom en kraftig kritikk mot tidligere benektelser av at det faktisk hadde vært en revolusjon, og i hvert fall av at denne skulle ha hatt sosialistisk karakter. I september 1948 ble det produsert en bibliografisk oversikt over sovjetisk litteratur om folkedemokratiene ved seksjonen for folkedemokratiske land. Her ble det tatt et kraftig oppgjør med tidligere litteratur som hadde fulgt den gradualistiske tilnærmingen, og alle som hadde benektet den sosialistiske karakteren til folkedemokratiene ble hardt kritisert.³⁸⁰

Da Aleksandr Khachaturov, den nytilsatte *aspiranten* som skulle dekke opp den kritiske mangelen på forskning på Tsjekkoslovakia, publiserte en artikkel i *Voprosy ekonomiki* No. 3 1949: ”Sosio-økonomiske endringer i det folkedemokratiske Tsjekkoslovakia”(”*Sotsial’no-ekonomicheskie preobrazovaniia v narodno-demokraticeskoi Chekhoslovakii*”), var denne tilbakedateringen av folkedemokratiet fullført. I innledningen skrev Khachaturov:

*”Sovjetunionens verdenshistoriske seier over de fascistiske statene i andre verdenskrig, svekkelsen av kapitalismens globale stilling og styrkingen av den antifascistiske bevegelsen, førte til at en rekke land i det sentrale og sørøstlige Europa falt ut av det kapitalistiske systemet, blant dem Tsjekkoslovakia. Den tsjekkosllovakiske republikken fikk sin uavhengighet og nasjonale suverenitet takket være den heroiske Sovjetiske hæren, som slo de hitler-tyske erobrerne og befridde landet fra tysk-fascistisk slaveri. Arbeiderne i Tsjekkoslovakia opprettet et folkedemokratisk regime i landet sitt.”*³⁸¹

På denne måten bandt han sammen sovjetisk frigjøring, opprettelse av statssuverenitet og opprettelsen av folkedemokratiet i en bolk, uten noen angivelse av kronologisk avstand dem i mellom. En slik kronologisk kollaps viste seg også i en diskusjon i seksjonen for folkedemokratier senere samme år om hva slags karakter revolusjonen i de folkedemokratiske landene hadde hatt. Mens for eksempel Dubrovskii hevdet at det gikk an å snakke om en borgerlig-demokratisk revolusjon som gikk over i en sosialistisk i Romania, hevdet Gurevich at den sovjetiske frigjøringen i seg selv hadde gitt alle revolusjonene i Øst- og Sentraleuropa en sosialistisk karakter:

³⁸⁰ Oversikt over sovjetisk litteratur om økonomien til de folkedemokratiske landene 1946-48, 17. september 1948, A RAN F. 1877, Op. 1, D. 269.

³⁸¹ A. Khachaturov, ”Sotsial’no-ekonomicheskie preobrazovaniia v narodno-demokraticeskoi Chekhoslovakii”, *Voprosy ekonomiki* No 3 1949, godkjent for trykking 16. april 1949, s. 62.

”At de fascistiske statene ble slått av hæren til en sosialistisk stat definerer karakteren til hele revolusjonen, som utvilsomt er sosialistisk.”³⁸²

Samtidig med projiseringen av folkedemokratiens sosialistiske karakter tilbake i tid, skjedde også en kombinert romlig- og tidsforskyvning i diskusjonen om folkedemokratiene. Dette var at det viktigste sammenligningsgrunnlaget for folkedemokratiene endret seg fra å være det samtidige kapitalistiske Vesten til det fortidige Sovjetunionen. Som vi har sett hadde dette alt skjedd, kanskje helt spontant, under debatten om Vargas bok alt i 1947, med sammenligninger både med perioden for de første femårsplanene og med NEP-perioden.³⁸³ I årene som fulgte ble dette normalen. I mars 1949 kritiserte Dubrovskii i sektoren for folkedemokratiske land Tiapkins plan for en aspirant-avhandling om ”Arbeid i folkedemokratiene”, fordi den i for stor grad ”mekanisk overførte” begreper fra det ”samtidige, sosialistiske sovjetiske samfunnet” til folkedemokratiene. Dubrovskiis råd var utvetydig: ”Analogien må gjøres mot utviklingen av sosialistiske former for arbeid i overgangsperioden i Sovjetunionen.”³⁸⁴

I løpet av 1948 ble terminologien ensartet med konsolideringen av ”folkedemokratier”. Samme år ble spørsmålet om proletariatets diktatur avgjort. Allikevel kom ikke noen ny artikkel med et forsøk på å gi en entydig og autoritativ teoretisk definisjon av folkedemokratiene med samme ambisjonsnivå som Vargas artikkel fra 1947 på trykk i *Voprosy ekonomiki*, hverken i 1948 eller de neste årene. I Khachaturovs artikkel om Tsjekkoslovakia fra 1949 ble den teoretiske definisjonen av folkedemokratiet ivaretatt med et langt sitat fra et foredrag av Petr N. Pospelov, publisert i Pravda i januar 1949.³⁸⁵ Innenfor seksjonen for folkedemokratiske land ble det stadig etterlyst grundig, teoretisk analyse av hva folkedemokratiene skulle være for slags samfunn, men ingen av forskerne der hadde mot eller autoritet til å forsøke seg på en egen definisjon. Tre år senere, i *Voprosy ekonomiki* nr. 4 1952, publiserte en forsker fra Akademiet for samfunnsvitenskap, Mariia Fedorovna Makarova³⁸⁶ artikkelen ”Lenin og Stalin om grunnlaget for den Nye Økonomiske Politikken”, som på mange måter oppsummerte debattene om folkedemokratiene i årene før og illustrerte de fundamentale endringene som skjedde i omtalen av dem etter 1947. I det følgende vil jeg gi

³⁸² Gurevichs kommentar til Figurnovs artikkelutkast ”Stroitel’stvo sotsialisticheskoi ekonomiki v stranakh narodnoi demokratii”, møte i seksjonen for folkedemokratiske land, 28. november 1949, A RAN, F. 1877, Op. 1, D. 375, L. 125.

³⁸³ Se kapittel 4.8.

³⁸⁴ Referat fra møte i sektoren for folkedemokratiske land, 18. mars 1949 A RAN F. 1877, Op. 1, D. 375, L. 9.

³⁸⁵ Khachaturov i *Voprosy ekonomiki* No 3 1949, s. 62.

³⁸⁶ Mariia Fedorovna Makarova var dosent ved Akademiet for samfunnsvitenskaper under Sentralkomiteen på dette tidspunktet.

en analyse av denne artikkelen, og sammenligne konklusjonene til Mariia Makarova i 1952 med teoriene om nytt demokrati og folkedemokrati slik de presentert fra 1944 til 1948, særlig i Evgenii Vargas artikkel om ”demokrati av en ny type” fra 1947.

I Makarovas artikkel ble Sovjetunionens fortid eksplisitt satt opp som det naturlige sammenligningsgrunnlaget for folkedemokratiene – nærmere bestemt perioden med Ny Økonomisk Politikk – NEP-tiden.³⁸⁷ Hovedvekten av teksten i Makarovas artikkel bestod av en historisk gjennomgang av prinsippene for NEP, slik de ble formulert av Lenin og Stalin. I en tilnærmet sømløs sammenheng med disse ga Makarova også en abstrakt, generell redegjørelse for mekanismene som skulle fungere i en overgangsperiode mellom kapitalisme og sosialisme. Slik viser denne artikkelen svært godt hvordan de marxist-leninistiske klassikerne fungerte som kanoniske tekster, som ikke bare fortalte om sin spesifikke historiske kontekst, men inneholdt allmenngyldige, evige innsikter. Selv om det først var på de siste to sidene av den 16 sider lange artikkelen at Makarova eksplisitt hentet fram folkedemokratiene, er det klart helt fra innledningen at Makarova mente at Lenins og Stalins innsikter om NEP var særlig nyttige for dem:

”Sosialismens seier i USSR har fullstendig bekreftet riktigheten av [Lenins og Stalins] lære om nep(sic!)³⁸⁸ og demonstrert lærens enorme internasjonale betydning for alle land som legger ut på veien for å bygge sosialismen.”³⁸⁹

Makarova gikk deretter over til å gjengi Lenins analyse av den samtidige eksistensen av flere produksjonsformer (*uklad*) i overgangsperioden i Sovjetunionen, fra patriarkalske produksjonsformer i Sentralasia og andre av imperiets utkanter, til fullt utviklet kapitalistiske i europeisk Russland. Som en konklusjon av dette kom hun fram til en definisjon av overgangsperioden som ikke overraskende var svært lik tidligere definisjoner av folkedemokratiet:

³⁸⁷ Likheten mellom NEP og den politisk-økonomiske ordningen i folkedemokratiene ble også bemerket i Vesten, tilsynelatende uavhengig av den eksplisitte diskusjonen av dette i Sovjetunionen på samme tid. I januar 1951 sammenlignet Robert C. North det kinesiske kommunistpartiets program med NEP i en artikkel i ”Pacific Affairs”. Han baserte seg på et kinesisk materiale hvor parallellen til NEP heller ikke ble eksplisitt diskutert. Allikevel anser jeg det som svært sannsynlig at ekspertene i det kinesiske partistatsapparatet som hadde utviklet programmet var kjent med den sovjetiske diskusjonen om nytt demokrati/folkedemokrati og sammenligningen med NEP der. Robert C. North, ”The NEP and the New Democracy”, *Pacific Affairs*, vol. 24, No 1, 1951, s. 52-60 V. N. Banderas oversiktsartikkel fra 1963 fremhever også likheten mellom NEP og ”blandingsøkonomiene” i Østeuropa, særlig Polen og Jugoslavia. V. N. Banderas ”The New Economic Policy as an Economic system”, i *The Journal of political Economy*, Vol. 71, No. 3, 1963 s. 265-279.

³⁸⁸ Makarova skrev ikke forkortelsen NEP med store bokstaver.

³⁸⁹ Mariia Fedorovna Makarova, ”Lenin i Stalin ob osnovakh novoi ekonomicheskoi politiki.” i *Voprosy ekonomiki* No 4 1952, s.16.

*”I overgangsperioden finnes ikke lenger kapitalismen som økonomisk system, men sosialismen som økonomisk system finnes heller ikke enda”*³⁹⁰

Makarova tegnet opp et bilde av et hybridsamfunn med elementer av både kapitalisme og sosialisme samtidig:

*”Det finnes fragmenter og elementer (kusochki, chastichki) av både det ene og det andre systemet.”*³⁹¹

Den avgjørende faktoren, hos Makarova slik det hadde vært hos Varga, var det politiske herredømmet til arbeiderklassen og de arbeidende bøndene:

*”Det at proletariatet har den politiske makten, at økonomiens dominerende høyder³⁹² er i hendene på den nye staten, og at arbeiderklassen står i allianse med den arbeidende bondeklassen, skaper en objektiv økonomisk mulighet for sosialismens seier.”*³⁹³

Ikke overraskende identifiserte hun videre arbeiderklassens politiske herredømme med proletariatets diktatur – uten det ville sosialismens seier være umulig. Samtidig var hun klar på at sosialismens seier var en mulighet, og fastslo et slutt punkt for overgangsperioden. Den ville vare fram til en kapitalistisk restaurasjon ikke lenger ville være mulig:

*”Imidlertid er det i overgangsperioden også en objektiv fare for en restaurasjon av den gamle, kapitalistiske orden.”*³⁹⁴

Makarova påpekte også at klassekampen ville skjerpes i overgangsperioden. Også der var hun på linje med Varga da han advarte mot en idyllisert framstilling av de nye demokratiene. Overgangsperioden fra kapitalisme til sosialisme, med sameksistensen av kapitalistiske og sosialistiske elementer var en arena for klassekamp, og risikoen for en kontrarevolusjon var fortsatt til stede. Dette stod i kontrast til ”den tsjekkosllovakiske veien til sosialismen”, slik den hadde blitt hevdet fram til 1948. Der ble den nasjonale konsensusen understreket, og de reaksjonære kreftene ble ufarliggjort som fullstendig diskrediterte i forbindelse med krigen.

³⁹⁰ Ibid. s. 18.

³⁹¹ Ibid.

³⁹² ”Komandnykh vysot ekonomiki” var Lenins militære metafor for de viktigste delene av næringslivet og betydde som regel finanssektoren, nasjonale transportressurser (jernbane og maritim shipping), større industribedrifter og storskala engros-handel.

³⁹³ Makarova i *Voprosy ekonomiki* Nr 4 1952, s. 18.

³⁹⁴ Ibid.

Det vesentligste skillet i framstillingen av folkedemokratiene hos Makarova i 1952 i forhold til hos Varga i 1947 ligger i hva som ble brukt som et naturlig sammenligningsgrunnlag for å framheve disse landenes økonomiske og politiske karakter. Varga sammenlignet demokratiene av en ny type først og fremst med de borgerlige demokratiene i Vesten, mens Makarova sammenlignet med NEP. På de fem årene mellom de to artiklene hadde det skjedd en 180 graders reorientering av hva som var det naturlige sammenligningsgrunnlaget når man skulle beskrive det nye demokratiets/folkedemokratiets egenskaper. H. Gordon Skilling beskrev dette skiftet slik i 1951:

”It can already be seen from this matter of terminology that a major difference of emphasis was involved, the earlier view emphasizing the ‘newness’ or ‘peculiarity’ of the states of Eastern Europe, whereas the current version implies their essential resemblance to the socialist character of the Soviet state.”³⁹⁵

Samtidig med denne reorienteringen hadde det foregått en tidsmessig forskyvning som Skilling ikke riktig fikk øye på fra sitt ståsted. Mens de nye demokratienes særegenheter først og fremst stod fram i kontrast til et *samtidig* kapitalistisk Vesten, var den essensielle likheten med Sovjetunionen en likhet med en *fortidig* Sovjetunion, etter hvert definert som NEP-perioden. Samtidig med at Makarova plasserte folkedemokratiene på en tenkt tidsakse *bak* Sovjetunionen og dermed stilte dem foran en uunngåelig etterfølgelse av de samme utviklingstrinnene som Sovjetunionen hadde passert, gav hun dem også muligheten til å kunne gjennomføre denne utviklingen i løpet av et kortere tidsrom:

”Sovjetunionen trengte omtrent ti år på å løse problemet ‘hvem overvinner hvem (kto-kogo) i varehandelen; i de folkedemokratiske landene utgjør den privatkapitalistiske handelen bare en forsvinnende liten andel av vareomsetningen 4-5 år etter at de ble opprettet.”³⁹⁶

Den sovjetiske fortiden skulle bli gjentatt, bare på kortere tid, og formodentlig med færre problemer i folkedemokratiene.

Denne revurderingen av karakteren til folkedemokratiene ble en integrert del av disiplineringen av kommunistene der, i den internasjonale forlengelsen av *Zhdanovshchinaen*. Identifiseringen av folkedemokratienes nåtid med Sovjetunionens fortid bidro til å lukke de tilgjengelige alternativene for den videre utviklingen av folkedemokratiene. Det framstod som

³⁹⁵ Skilling 1951, s. 21-22.

³⁹⁶ Makarova i *Voprosy ekonomiki* No 4 1952, s. 29.

klart at de var tvunget til å gjennomgå de samme stegene i utviklingen mot sosialisme som Sovjetunionen. Samtidig skulle den sovjetiske erfaringen gjøre det mulig å dekke dette utviklingsmessige spennet på kortere tid, noe som understreket avhengigheten av sovjetiske råd og veiledning på veien. Til sammen gav dette de sovjetiske forbildene og læremesterne ammunsjon til å kritisere kommunistlederne i folkedemokratiene for deres tidligere påstander og forsikringer til en skeptisk opinion (dels etter veiledning og påtrykk fra sovjetiske rådgivere) om at de slett ikke var i ferd med å innføre proletariatets diktatur, eller noen annen form for "sovjetisk system." At dette var en eksplisitt intensjon bak helomvendingen er usannsynlig, men begge deler var konsekvensen av oppgjøret med den forsonende og taktiske utenrikspolitiske tilnærmingen fra 1945-47. Selv om ikke de nasjonale kommunistlederne var blitt tiltrodd å ha tilstrekkelig forståelse for situasjonen i deres eget land tidligere heller, økte denne endringen overtaket i kunnskapskapital drastisk for den sovjetiske siden. Når utgangspunktet for videre utvikling ble den sovjetiske erfaringen av fortiden og fortolkninger av Marx, Lenin og Stalin, og ikke folkedemokratienes egne erfaringer, fortolkninger eller evne til nytenking og nyskaping, ville naturlig nok den sovjetiske siden i kraft av førstehånds erfaring sitte med fasiten i enhver disput. Når folkedemokratiene ble plassert på samme spor mot den sosialistiske framtiden som Sovjetunionen hadde kjørt før dem, økte avhengigheten av drahjelp fra det sovjetiske lokomotivet, som skulle la dem forsere distansen raskere enn det Sovjetunionen hadde gjort.

Slik sett var vendingen mot NEP et effektivt diskursivt grep for å opprettholde konstruksjonen av Sovjetunionens utviklingsmessige overlegenhet i forhold til de europeiske folkedemokratiene. Samtidig var denne vendingen mot en egen sovjetisk modell også helt i takt med *Zhdanovshchinaens* avvisning av utenlandske og fremelsking av innenlandske, også førrevolusjonære, forbilder på alle områder innenfor kunst, kultur og vitenskap. Når Sovjetunionen, også som det russiske imperiets rettmessige arvtager, var kilden til all innovasjon, måtte nødvendigvis også modellen for den samfunnsmessige omstruktureringen av de europeiske folkedemokratiene komme derfra. Den kunne rett og slett ikke ha sitt opphav i utlandet.³⁹⁷

³⁹⁷ I denne sammenhengen er det verdt å nevne at da Gorbatsjov i 70- og 80-årene lette etter modeller for økonomisk reform i Sovjetunionen, fattet han stor interesse for og skaffet seg betydelige kunnskaper om NEP-perioden. Denne tilsynelatende hjemmeavlede formen for blandingsøkonomi var altså også da en akseptabel modell for en reformorientert kommunist. Se Robert D. English: *Russia and the Idea of the West. Gorbachev, Intellectuals & the End of the Cold War*, Columbia University Press, New York 2000, s. 183.

Makarovas artikkel fremstår på mange måter som en syntese av de ulike synspunktene på folkedemokratiene som hadde kommet fram i årene før, selv om den ikke i utgangspunktet gir seg ut for å handle om dem. I teksten hennes fikk folkedemokratiene nærmest en dobbeltrolle. De fungerte for det første som et objekt for anvendelsen av Stalins og Lenins teorier og den sovjetiske historiske erfaringen om NEP. For det andre tjente de til å illustrere riktigheten av disse teoriene og denne erfaringen. Makarova konstruerte slik et hierarki av kunnskap, hvor Lenins og Stalins teorier om overgangsperioden lå øverst, fulgt av de historiske erfaringene som var gjort i Sovjetunionen. Til sist lå folkedemokratienes egne erfaringer, som først og fremst hadde sin verdi i å illustrere riktigheten og verdien av den sovjetiske erfaringen med NEP.

4.14 Ett steg etter

Mariia Makarova var heller ikke i 1952 knyttet til seksjonen for folkedemokratiske land, hun var ikke en gang ansatt ved Institutt for økonomi. Seksjonen for folkedemokratiske land var altså heller ikke da i stand til å produsere en teoretisk definisjon av folkedemokratiene. Produktiviteten i seksjonen var lav, og flere av de mest erfarne og i prinsippet mest kvalifiserte medarbeiderne forlot seksjonen. Den første seksjonslederen, Petr Figurnov, ble sparket fra instituttet i november 1950 på grunn av manglende planoppfyllelse.³⁹⁸ Etter at Kirill Dmitrov en kort periode fungerte som seksjonsleder, ble Filipp Petrovich Koshelev, f. 1897, ny instituttleder.³⁹⁹ Han var professor uten vitenskapelig grad og kom fra partitidsskriftet *Bolsheviks* redaksjon. Samme år ble polenspesialisten Dubrovskii fjernet fra seksjonen på grunn av ”dobbeltarbeid” (*sovmestitel'stvo*), det vil si at han hadde en (eller flere!) full stilling et annet sted.⁴⁰⁰ Dette ser ut til å ha vært temmelig utbredt i det sovjetiske akademiske livet i disse årene. Med tanke på at det både var skrikende mangel på kvalifisert personell og at mange velferdsgoder, slik som bolig og ekstra matrasjoner var knyttet til arbeidsplassen, er det ikke urimelig at dette var et problem. Filipp Koshelev hadde også slikt ”dobbeltarbeid.” Høsten 1952 ble han erstattet av Grigorii Grigor'evich Kotov, f. 1901, som

³⁹⁸ Liste over medarbeidere som har avsluttet arbeidsforholdet sitt ved Institutt for Økonomi, 1949-1953, A RAN F. 1877, Op. 1, D. 690 L. 18.

³⁹⁹ Årlig rapport om personellsituasjonen ved Institutt for økonomi for 1950, A RAN F. 1877, Op. 1, D. 409.

⁴⁰⁰ Liste over medarbeidere som har avsluttet arbeidsforholdet sitt ved Institutt for Økonomi, 1949-1953, A RAN F. 1877, Op. 1, D. 690, L. 19. Kampanjen mot ansatte som holdt flere stillinger samtidig (*sovmestitel'stvo*), ser ut til å ha vært et hyppig skalkeskjul for å sparke jødiske medarbeidere. Det kan imidlertid ikke ha vært tilfelle med Dubrovskii, som var etnisk russer.

kom fra en stilling i den sovjetiske militæradministrasjonen i Tyskland (SVAG).⁴⁰¹ Det var altså en ganske hyppig utskifting av seksjonsledere. De ansatte i seksjonen klagde også jevnlig over manglende mulighet til å reise utenlands. I tillegg fortsatte praksisen med såkalte *spetsadaniia*, hvor medarbeiderne leverte mindre briefere og notater til forskjellige deler av partistatsapparatet. I 1952 skiftet seksjonen navn til det mer omstendelige *Seksjonen for de økonomiske problemene til folkedemokratiene i Europa (Sektor ekonomicheskikh problem evropeiskikh stran narodnoi demokratii)*, uten at det førte med seg noen dyptgripende endringer. Sammenlignet med de andre seksjonene ved instituttet forble den også svært liten: I februar 1953 hadde seksjonen 10 medarbeidere. Til sammenligning hadde avdelingene for sosialistisk økonomi og avdelingen for fordeling av sosialistisk produksjon (*Otdel razmeshcheniia sotsialisticheskogo proizvodstva*), som begge beskjeftiget seg med den sovjetiske økonomien, til sammen 142 ansatte. Avdelingen for den moderne kapitalismens økonomi (*Otdel ekonomiki sovremennogo kapitalizma*), som i hovedsak forsket på USA og Vesteuropa, hadde 59 ansatte.⁴⁰² De europeiske folkedemokratiene forble altså lavt prioritert innenfor Institutt for økonomi.

Den vanskelige ressursituasjonen og gjennomtrekken av personell kombinert med de brå, hyppige og uforutsigbare svingningene i de politiske signalene til seksjonen, gav seg utslag i at den konstant lå i etterkant av sin egen publiseringsplan. I hver eneste årsrapport fra 1948 og framover ligger det klager over at både Seksjonen for folkedemokratiske land spesielt og Institutt for økonomi sett under ett ikke greide å publisere etter planen. Seksjonen for folkedemokratiske land fikk utgitt enkelte monografier og artikler, men ofte med mange og store omarbeidelser underveis for å henge med i den raske politiske utviklingen. Den store, redigerte boken med artikler *De europeiske folkedemokratiene på veien mot sosialismen*, som ble påbegynt under Figurnovs ledelse i 1948, fikk en lang og tung vei til publisering. I 1949 ble den endelig forelagt direksjonen ved Institutt for økonomi,⁴⁰³ bare for å sendes tilbake for å omarbeides i 1950.⁴⁰⁴ Først i 1951 ble den utgitt. Året før hadde arbeidet med enda en redigert bok, *Den sosialistiske industrialiseringen av de europeiske folkedemokratiene*, startet

⁴⁰¹ Årlig rapport om personalsituasjonen ved Institutt for økonomi, ikke før 20. oktober 1952, A RAN F. 1877, Op. 1, D. 589, L. 8 og 31.

⁴⁰² Oversikt over ansatte pr. avdeling og seksjon, Institutt for økonomi, 23. februar 1953, A RAN, F. 1877, Op. 1, D. 690, L. 3.

⁴⁰³ Rapport om Institutt for økonomis vitenskapelige arbeid i 1949, januar 1950, A RAN F. 1877, Op. 1, D. 296, L. 16.

⁴⁰⁴ Rapport om Institutt for økonomis vitenskapelige arbeid i 1950, januar 1951, A RAN F. 1877, Op. 1, D. 399, L. 23.

opp, med planlagt utgivelse i 1951. Dette bindet ble fullstendig omredigert i 1952,⁴⁰⁵ men ble på møte i seksjonen i desember 1953 fortsatt vurdert som for dårlig for utgivelse.⁴⁰⁶ Veteranen Kirill Dmitrovs monografi *Sosialistisk forandring i det folkedemokratiske Bulgaria*, som forelå som ferdig manuskript for første gang i 1950, ble gjentatte ganger avvist, omarbeidet og avvist igjen. Han arbeidet enda med den i 1953.⁴⁰⁷

Først i begynnelsen av 1954 kunne Institutt for økonomi skrive i årsrapporten sin med dårlig skjult stolthet at de hadde oppfylt utgivelsesplanen sin for første gang på ”mange år.”⁴⁰⁸ Seksjonen for folkedemokratiene fikk i 1953 sendt en til redigert bok med artikler, *Økonomisk samarbeid og gjensidig hjelp mellom SSSR og de europeiske folkedemokratiene* til trykking.⁴⁰⁹ I mars 1953 døde Stalin, og nærmest umiddelbart brøt det ut en brutal maktkamp både i Kreml’ og i de europeiske folkedemokratiene, og en reevaluering av Stalins politikk startet opp. I Seksjonen for folkedemokratienes årsrapport for 1954 ble det tørt slått fast at:

*”I forbindelse med at den redigerte boken ”Økonomisk samarbeid og gjensidig hjelp mellom SSSR og de europeiske folkedemokratiene” trengte å omarbeides kraftig på grunn av endringene som i det siste har funnet sted i de europeiske folkedemokratiene, kunne den ikke bli utgitt i den form den var i hos forlaget.”*⁴¹⁰

Seksjonen for folkedemokratiene klarte altså i løpet av de fem årene fra opprettelsen av seksjonen og fram til Stalins død bare så vidt å framstille én forsøksvis samlet sovjetisk gjennomgang og analyse av de europeiske folkedemokratiene. Dette skyldtes delvis mangel på ressurser, herunder kompetanse, men først og fremst at de aldri lyktes med å komme opp med politisk tilfredsstillende definisjoner under de raskt skiftende forholdene. Seksjonen forble liggende ett steg etter den hurtige og brått skiftende politiske utviklingen.

⁴⁰⁵ Årsrapport for 1952 fra seksjonen for folkedemokratiske land, 29. desember 1952, A RAN F. 1877, Op. 1 D. 663, L. 1.

⁴⁰⁶ Årsrapport for 1953 fra seksjonen for de økonomiske problemene til de folkedemokratiske land i Europa, A RAN F. 1877, Op. 1, D. 790, L. 1.

⁴⁰⁷ Ibid. L. 3.

⁴⁰⁸ Årsrapport for 1953 for Institutt for økonomi, 11. januar 1954, A RAN F. 1877, Op. 1 D. 687, L. 4.

⁴⁰⁹ Årsrapport for 1953 fra seksjonen for de europeiske folkedemokratienes økonomiske problemer, A RAN F. 1877, Op. 1, D. 790, L. 1.

⁴¹⁰ Årsrapport for 1954 fra seksjonen for de europeiske folkedemokratienes økonomiske problemer, A RAN F. 1877, Op. 1, D. 915, L. 2.

4.15 Konklusjoner

I dette avhandlingskapittelet er det tre av den mentale kartleggingens operasjoner som først og fremst har vært i fokus. *Å binde sammen, å sammenligne og å tale til.* Jeg har vist både hvordan de kommunistdominerte landene i etter hvert ble *bundet sammen* i én mental region, som de europeiske folkedemokratiene, og hvordan de gikk fra å bli *sammenlignet* med det samtidige kapitalistiske Vesten til å bli sammenlignet med en fortidig Sovjetunion. Denne diskusjonen om landene i Øst- og Sentraleuropeiske romlige og tidsmessige lokalisering og politiske natur var tett knyttet til hva slags politisk utvikling de ble foreskrevet, fra en alternativ utviklingsvei med sosialismen som mulig endepunkt, til en tvingende nødvendig gjentakelse av den sovjetiske erfaringen. De sovjetiske forskningsmiljøene *talte til* Øst- og Sentraleuropa, i en debatt hvor så å si ingen stemmer fra regionen ble hørt.

I begynnelsen av perioden jeg har undersøkt fantes ikke noen enhetlig konseptualisering av de kommunistdominerte øst- og sentraleuropeiske statene i relevante sovjetiske politiske og vitenskapelige miljøer. De var enda ikke mentalt sammenbundet som én region. Mellom 1944 og 1947 eksisterte en hel del ulike betegnelser, til dels overlappende og til dels gjensidig motstridende, basert på både geografiske, etnolingvistiske og politiske kategorier. I den grad man i det hele tatt tenkte på disse landene som en enhetlig region, fantes det verken enighet om hvilke land som skulle tilhøre regionen eller hva den skulle kalles. På mange måter fortsatte de å bli behandlet som en særegen, og ofte tilbakeliggende undergruppe av de kapitalistiske landene, som de som regel ble sammenlignet med. For sovjetisk utenlandsforskning slik den foregikk innenfor rammene av Instituttet for verdensøkonomien var de også mindre viktige enn de vestlige stormaktene. Først våren 1947 ble det gjort et seriøst forsøk på definere og avgrense de kommunistdominerte landene i Øst- og Sentraleuropa som én sammenhengende mental region, da Evgenii Varga publiserte sin artikkel om ”demokrati av en ny type”. Han definerte dem som en særegen statsform, separat både fra vestlig parlamentarisk demokrati og sovjetisk sosialisme, unike i verdenshistorisk sammenheng. For Varga betydde dette først og fremst å skille dem ut fra den kapitalistiske verden de inntil nylig hadde tilhørt, og han fant det naturlige sammenligningsgrunnlaget for demokrati av en ny type først og fremst i den kapitalistiske Vesten.

Denne definisjonen av de nye demokratiene som et i marxistisk teori hittil ubeskrevet utviklingstrinn ble kortvarig. Inndelingen av verden i to motstridende leire, sammen med

Churchills ”jernteppe”, et av de definerende stykkene mental kartlegging som skapte den kalde krigens todelte verden, satte en stopper for det. I det dualistiske verdensbildet som Andrei Zhdanov lanserte på Stalins vegne høsten 1947 var det ikke plass til alternative historiske sidespor. De europeiske folkedemokratiene måtte gå gjennom de samme fasene som Sovjetunionen hadde fra 1917, og kunne ikke omgå proletariatets diktatur som det hadde blitt hevdet tidligere, både fra Varga og fra lokale kommunister i Øst- og Sentraleuropa. Kategoriseringen av demokrati av en ny type som en unik historisk etappe ble politisk foreldet på samme tid som den gradualistiske politikken i Øst- og Sentraleuropa. Det mentale kartet ble fundamentalt endret hånd i hånd med omleggingen av sovjetisk utenrikspolitikk.

De øst- og sentraleuropeiske kommunistdominerte landene ble nå etter hvert sammenbundet i én region på det mentale kartet i de relevante sovjetiske fagmiljøene, under en politisk merkelapp: *de europeiske folkedemokratiene*. Samtidig med at denne betegnelsen festet seg, ble sammenligningsgrunnlaget de ble holdt opp i mot endret fra å være det *samtidige* kapitalistiske Europa til å være det *fortidige* Sovjetunionen, spesifikt NEP-perioden. Vurderingen av disse statenes betydning i det internasjonale politisk-økonomiske systemet ble retorisk justert opp fra ubetydelig til betydelig. Mangelen på anerkjennelsen av deres internasjonale betydning var et av hovedpunktene Varga ble angrepet for under den såkalte ”Varga-debatten” i 1947. Deretter gav denne mentale regionaliseringen og oppvurderingen seg institusjonelt utslag i opprettelsen av en egen seksjon for de folkedemokratiske land da Instituttet for verdensøkonomien og Institutt for økonomi ble slått sammen ved årsskiftet 1947-1948. Dette illustrerer den vekselvirkningen mellom etableringen av politisk dominans, konstruksjonen av mentale regioner og vitenskapelig institusjonsbygging som Edward Said har beskrevet i *Orientalismen*.⁴¹¹ Etter 1948 kunne noen, riktignok svært få, mennesker i Sovjetunionen velge de europeiske folkedemokratiene som en karriere. Like fullt fortsatte sovjetisk økonomisk forskning først og fremst å være fokusert på Sovjetunionens egen økonomi, og dernest på de vestlige økonomiske og militære stormaktene. Seksjonen for folkedemokratiske land ble lavt prioritert, og arbeidsoppgaver den hadde vært tiltenkt ble gjort av andre institusjoner, som Institutt for slavistikk ved Vitenskapsakademiet og Akademiet for samfunnsvitenskaper ved Sentralkomiteen. Folkedemokratiene fikk aldri noen stor oppmerksomhet eller plass på det sovjetiske vitenskapelige mentale verdenskartet.

⁴¹¹ Edward Said, *Orientalism*, Vintage Books, New York 1979, særlig s. 98-100.

Selv om terminologien ble enhetlig, betydde ikke det at det straks var konsensus om hva som skulle ligge i begrepet folkedemokrati. Spørsmålet om proletariatets diktatur ble avløst av spørsmålet om tidfestingen av revolusjonenes sosialistiske karakter. Seksjonen for folkedemokratiske land var stadig forsinket i sine publiseringsplaner, og ferdige manuskripter ble avvist av seksjons- og instituttledelsen, så vel som av forlag. Dette viser hvor tett forbundet den mentale konstruksjonen av folkedemokratiene som en region var med den politiske utviklingen. Samtidig viser det tydelig det John Connelly har pekt på i sine undersøkelser av den såkalte sovjetiseringen av høyere utdanning i Polen, DDR og Tsjekkia: Å gjenskape en sovjetisk modell i folkedemokratiene ble vanskelig gjort av at det ikke fantes noen stabile eller entydige konklusjoner å trekke ut av den sovjetiske erfaringen.⁴¹² Det fantes heller ikke noen entydig eller stabil oppfatning av hva folkedemokratiet var, skulle eller burde være i Sovjetunionen.

Til tross for dette ble folkedemokratiene etter 1948 tydeligere hierarkisk innplassert i forhold til Sovjetunionen. Selv om deres tilgang på den sovjetiske erfaringen gav dem en fordel og muligheten til en akselerert revolusjon, forble de utviklingsmessig underlegne, dømt til alltid å ligge et steg etter Sovjetunionen i historisk utvikling. Selv om man i det stalinistiske Sovjetunionen aldri greide å produsere en konsensus om nøyaktig hva folkedemokrati var eller skulle være, opprettholdt allikevel alltid sovjetiske rådgivere et diskursivt overtak i forhold til Øst- og Sentraleuropa. Ettersom folkedemokratiene med nødvendighet måtte bevege seg langs det samme sporet Sovjetunionen hadde fulgt tjue år tidligere, ville sovjetisk erfaring og ekspertise alltid være overlegen lokalkunnskapen til kommunistene i folkedemokratiene. Det kunne ikke stilles spørsmål ved sovjetiske eksperters kunnskap om sin egen fortid. I dette henseende var kanskje mangelen på stabile, skriftlig nedfelte, bastante fortolkninger og konklusjoner en operativ fordel for den sovjetiske rådgiveren: Hun kunne alltid tilpasse sin fortolkning av den sovjetiske erfaringen til problemet som var for hånden. Det bemektigende potensialet til lokale teorier om nytt demokrati, som György Lukacs' ”plebeiske demokrati” og ”den tsjekkosllovakiske veien til sosialismen” gikk tapt. Dette potensialet ble erstattet av et tydeligere hierarkisk forhold mellom folkedemokratiene og Sovjetunionen, hvor Sovjetunionen alltid var den overlegne parten.

⁴¹² John Connelly, *Captive University. The Sovietization of East German, Czech and Polish Higher Education 1945-1956*, The University of North Carolina Press, Chapel Hill 2000, og John Connelly, “The Sovietization of Higher Education in the Czech Lands, East Germany, and Poland during the Stalinist Period, 1948-1954”, i Michael David-Fox og György Péteri (red.) *Academia in Upheaval. Origins, Transfers, and Transformations of the Communist Academic Regime in Russia and East Central Europe*. Bergin & Garvey, Westport, Connecticut 2000, s. 141-177. Se også kapittel 2.6 over.

5 Erobrerne. VOKS og reforhandlingen av sovjetisk identitet etter andre verdenskrig

5.1 Innledning

Når ulike sovjetiske eksperter begynte å revidere det mentale kartet over Europa etter andre verdenskrig, gikk det hånd i hånd med en revisjon av deres egen sovjetiske identitet. En integrert del av konstruksjonen av mentale kart er å plassere seg selv på kartet.

Sammenligningen, den andre av de fire grunnleggende operasjonene i mental kartlegging – *å binde sammen, å sammenligne, å befolke og å tale til* - krever et sammenligningsgrunnlag. I de fleste tilfeller sammenligner en med det som står en nærmest – seg selv. Mental kartlegging har svært ofte handlet om å etablere et hierarkisk forhold mellom den kartleggende og den som blir kartlagt i det man binder sammen og sammenligner det menneskelige materialet, eller *befolker* det mentale kartet. Det følger at kartleggeren svært ofte vil konstruere en overlegen rolle til seg selv, som vi også har sett i de to foregående kapitlene. Ved å tillegge seg selv overlegne kunnskaper og egenskaper legitimerer kartleggeren hvordan og hvorfor hun *taler til* den kartlagte og slik reproducerer det hierarkiske forholdet. En slik konstruksjon av egen rolle kan imidlertid utfordres når man faktisk skal interagere med de som kartlegges – de vil ikke nødvendigvis finne seg i å bli plassert lavere i hierarkiet. I dette avhandlingskapittelet vil jeg undersøke hvordan slike konflikter ble håndtert av medarbeiderne i den sovjetiske kulturutvekslingsorganisasjonen VOKS, *Det allsovjetiske selskapet for kulturelle forbindelser med utlandet (Vsesoiuznoe obshchestvo kul'turnoi sviazi so zagranitsei)* i deres forbindelser med Øst- og Sentraleuropa etter andre verdenskrig.

Selv om det sovjetiske prosjektet har blitt framstilt og også framstilte seg selv som grunnleggende *kollektivistisk*, hadde det også innebygget et sterkt fokus på individuell utvikling. Da Stalin skulle skissere den kommunistiske framtiden i 1937, sa han det slik:

*“Kommunismens prinsipp er at i et kommunistisk samfunn arbeider alle etter evne, og mottar forbruksvarer (predmety potrebleniia), ikke i samsvar med arbeidet han har gjort, men i samsvar med behov han har som en kulturelt utviklet person.”*⁴¹³

⁴¹³ Josef Stalin, “Rech’ na pervom vsesoiuznom soveshchanii stakhanovtsev”, Moskva 1937, s. 8.

Det var altså en forutsetning, formodentlig også for å holde forbruket på et anstendig nivå, at den kommunistiske framtiden ikke bare skulle oppvise en forbedret industri, men også et forbedret menneske.

Blant andre Sheila Fitzpatrick og Jochen Hellbeck har vist hvor stor vekt som ble lagt på selvforbedring og bevisst, systematisk konstruksjon og rekonstruksjon av egen identitet i sovjetisk kultur. Å skrive ned og å presentere sin egen biografi offentlig var et stadig tilbakevendende element i livet i Sovjetunionen. Ved skifte av skole, av arbeid, søknad om å bli tatt opp som medlem i Komsomol, i Kommunistpartiet eller masseorganisasjonene var det å levere en selvbiografi alltid en del av prosessen. Folk ble oppfordret til å føre dagbok, ikke minst med tanke på selvrefleksjon og selvutvikling.⁴¹⁴ Den sovjetiske litteraturens prestisjegenre, romanen, ble strukturert rundt en positiv helts selvutvikling og framgang, som en metafor på historiens gang.⁴¹⁵ Samfunnsutvikling og selvforbedring ble slik intimt forbundet. Med den nasjonalistiske vendingen i sovjetisk propaganda fra slutten av trettiårene og under krigen, ble det skapt et bilde av at denne selvutviklingen hadde begynt å gi resultater. Som vi har sett ble sovjetiske mennesker konsekvent framstilt som kvalitativt overlegne sine europeiske motstykker hos de to soldatforfatterne Konstantin Simonov og Oles' Honchar, og i den sovjetiske krigspropagandaen. Da sovjetiske eksperter av ulike slag skulle begynne å forholde seg til Øst- og Sentraleuropa etter andre verdenskrig var en forestilling om sovjetisk overlegenhet i forhold til verden utenfor alt godt etablert.

På den internasjonale arenaen ble konstruksjonen av sovjetisk overlegenhet stadig utfordret. Dette skyldtes ikke bare utlendingers fordommer mot og opplevelse av Sovjetunionen som underlegen. I tillegg hadde man i Sovjetunionen satt opp en målestokk for sosial, kulturell og økonomisk utvikling som staten ikke greide å leve opp til på samme nivå som i Vesten og for den del i de nye demokratiene i Øst- og Sentraleuropa. Særlig gapet i levestandard mellom Sovjetunionen og resten av Europa utfordret forsøk på å plassere Sovjetunionen høyest i et internasjonalt hierarki av utvikling.⁴¹⁶ Jean Francois Fayet har i sin oversiktsartikkel om VOKS definert organisasjonens hovedoppgave som å representere Sovjetunionen og sovjetmennesket i et mest mulig fordelaktig lys for utlendinger, både utenlands og på

⁴¹⁴ Sheila Fitzpatrick, *Tear off the Masks! Identity and Imposture in Twentieth-Century Russia*, Princeton University Press, Princeton 2005. Jochen Hellbeck, "Working, Struggling Becoming: Stalin-Era Autobiographical Texts", *The Russian Review* 60 (Juli 2001), s. 340-359 og *Revolution on my Mind. Writing a Diary under Stalin*, Harvard University Press, Harvard 2006.

⁴¹⁵ Se kapittel 3.6.

⁴¹⁶ Se kapittel 3.7.

hjemmebane. Samtidig måtte VOKS' representanter godtgjøre overfor den resterende sovjetiske politiske og kulturelle eliten at de var lojale mot de til en hver tid rådende personlighetsidealene. Disse idealene var alltid omstridte, endret seg raskt og hyppig, av og til med alvorlige konsekvenser for de som ikke greide å henge med eller ble plukket ut som syndebukker for fortidige feil og avvik.⁴¹⁷ Slik sett var alle problemene rundt den sovjetiske identiteten særlig følbare innenfor VOKS, og de ble aldri helt løst.⁴¹⁸

I dette avhandlingskapittelet vil jeg se på disse identitetskonfliktene slik de framstod innenfor rammene av VOKS fra siste halvdel av førtiårene og inn på femtitallet.⁴¹⁹ Da måtte byråkratene og de reisende spesialistene i VOKS kjempe med å definere Sovjetunionens og sovjetiske menneskers rolle og plassering i forhold til de kommunistdominerte landene i Øst- og Sentraleuropa. I samme periode skjedde det hyppige og dramatiske skift i de politiske signalene fra Sovjetunionens ledelse, mest markant den hurtige forverringen av forholdet til de vestallierte og de ideologiske innstrammingskampanjene kjent som *Zhdanovshchinaen*.

5.2 Om VOKS

VOKS ble opprettet i 1925 som et av flere substitutter for Sovjetunionens manglende normale diplomatiske forbindelser med utlandet. Etter hvert som en normal sovjetisk utenriksstjeneste ble etablert fortsatte VOKS arbeidet sitt som en tilsynelatende frivillig organisasjon med å utveksle litteratur, formidle informasjon og dyrke forbindelser med vestlige intellektuelle. I 1937 ble organisasjonen i praksis nedlagt i forbindelse med de store utrenskningene, den siste formannen, Aleksandr Iakovlevich Arosev, ble arrestert, og organisasjonens boksamling brent.⁴²⁰

⁴¹⁷ Se også Catriona Kellys kritikk av Vera Dunham, i Catriona Kelly, *Refining Russia: Advice Literature, Polite Culture, & Gender from Catherine to Yeltsin*, Oxford 2001, s. 312-316, drøftet i kapittel 3.9.

⁴¹⁸ Jean-Francois Fayet, "La VOKS. La Société pour les échanges culturels entre l'URSS et l'étranger." *International Newsletter for Communist Studies Online*, 13, No 20, Mannheim 2007, s. 95.

⁴¹⁹ I tillegg til å bruke arkivmateriale fra VOKS-fondet i det russiske statsarkivet har jeg også gjort bruk av memoarbøker utgitt av to sovjetiske spesialister som hadde utstrakt reisevirksomhet til utlandet, blant annet innenfor rammen av VOKS, biologen Ivan Glushchenko og *stakhanov*-arbeideren Pavel Bykov. En rapport om virksomheten til Det ungarsk-sovjetiske vennskapsforbundets virksomhet er hentet fra det russiske utenriksdepartementets arkiv.

⁴²⁰ For en oversikt over VOKS, se Ingunn Rotihaug, "For fred og vennskap mellom folkene", *Sambandet Norge-Sovjetunionen 1945-70*, Institutt for forsvarsstudier, Oslo 2000, Michael David-Fox, "From Illusory 'Society' to Intellectual 'Public': International Travel and Party-Intelligentsia Relations in the Interwar Period", *Contemporary European History*, Vol. II, Part 1, Cambridge 2002, s. 7-32, Fayet 2007, s. 92-96, og Lars P. Haga, *Oppdagelse og oppdragelse. Sovjetiske reisekadere rapporterer fra Tsjekkoslovakia 1945-1949*. Hovedfagsoppgave i historie, NTNU, Trondheim 2003.

Michael David-Fox' artikkel om VOKS' Aleksandr Arosev, behandler tvetydigheten i sovjetiske forestillinger om Vesten, slik de kom til uttrykk i Arosevs tekster. David-Fox viser hvordan Arosevs representasjoner av Europa vaklet mellom beundring for og lengsel etter et forestilt kulturelt og sivilisatorisk overlegent Vesten og kraftfull fordømmelse av det samme Vesten som korrump og nederlagsdømt. I Arosevs private dagbok kunne han uttrykke denne beundringen og lengselen i lyriske ordelag, mens han i korrespondanse med Stalin beskrev Europa som "*en gammel prostituert*."⁴²¹

I dagboken sin kritiserte også Arosev andre medlemmer av den sovjetiske eliten for å opptre i selskap med utlendinger uten å uleilige seg med et presentabelt, "sivilisert" ytre. For eksempel kommenterte han hvordan politbyråmedlemmet Anastas Mikoian kom i en hvit skjorte uten jakke i et middagsselskap hos viseutenriksministeren, et selskap hvor Arosev gikk i kjole og hvitt.⁴²² Arosev ble åpenbart slitt mellom to hensyn. På den ene siden ville han framstå som en kultivert⁴²³ europeer i selskap med utlendinger. Ambisjonen hans var å bli akseptert som deres jevnbyrdige, eller til og med som overlegen, ut i fra en forestilt felleseuropeisk standard for bekledning, tale og kunnskapsnivå. På den andre siden trengte han å bli oppfattet som en brennende revolusjonær, i stand til å forkaste det bestående og fordømme den uorganiserte og naive europeiske intelligentsiaen.

Under andre verdenskrig, da Sovjetunionen igjen lette etter støtte og venner på alle hold i utlandet, ble VOKS revitalisert. Ved krigens slutt stod den igjen fram som den ledende sovjetiske kulturutvekslingsorganisasjonen. Den sovjetiske utenriktjenesten kanaliserte spørsmål om kulturell og vitenskapelig utveksling gjennom VOKS. Utenlandske partnere brukte VOKS til å sende materiale til institutter under vitenskapsakademiet, selv om disse til tider ikke var like fornøyde og forsøkte å få bruke sine egne kanaler.⁴²⁴

⁴²¹ Michael David-Fox, "Stalinist Westernizer? Aleksandr Arosev's Literary and Political Depictions of Europe", *Slavic Review*, Vol 62, No 4, 2003, s. 755.

⁴²² Ibid. s. 748.

⁴²³ Se kapittel 3.9 for en diskusjon av det sovjetiske begrepet "kul'turnost", det å være kultivert.

⁴²⁴ I et brev til "International Bookstore" i London ba lederen for Instituttet for verdensøkonomien og verdenspolitikken ved det Sovjetiske vitenskapsakademiet, Evgenii Varga (se kap. 4), forhandleren om å unngå å sende litteratur via VOKS. Han begrunnet det med at det i VOKS var for mange mennesker "som interesserer seg for bøker", og pakker med litteratur til Varga kom sterkt forsinket fram til ham. Brev fra Evgenii Varga til *International Bookstore* i London, 2. juli 1946, Arkhiv Rossiiskoi Akademii Nauk (A RAN), Fond 1993 (*Instituttet for verdensøkonomien*), Opis' 1, Delo 225, List 17.

Det gjenoppståtte VOKS på 40-tallet var oppdelt mellom en profesjonell del og en ”frivillig” del. Den profesjonelle delen var inndelt i avdelinger, ”*otdely*”, med forskjellig ansvar, de fleste av dem med en spesifikk geografisk orientering. I 1946 ble det opprettet en avdeling for ”balkansk-slaviske land.” Avdelingene var profesjonelle, byråkratiske institusjoner med ansatte, referenter (*referenty*), som var ansvarlige for å følge med på kulturell utvikling innenfor sitt ansvarsområde, ett land eller en region i utlandet. De skulle også anskaffe relevant utenlandsk litteratur. I utlandet ble sovjetiske ambassadefunksjonærer utpekt som VOKS-fullmektiger med ansvar for å samle inn informasjon til referentene og opprettholde forbindelser med relevante organisasjoner og personer i vertslandet. Dette var alltid en sekundærfunksjon for de ambassadeansatte som ikke alltid var like populær. Innsatsviljen til VOKS-fullmektigene varierte en hel del.⁴²⁵

I tillegg til det profesjonelle apparatet hadde VOKS flere seksjoner, blant annet for jordbruk, litteratur og naturvitenskap. Medlemmene i seksjonene var ikke heltidsansatte i VOKS, men skulle være fremragende representanter for sine profesjonelle og vitenskapelige fagfelt. På mer eller mindre regelmessige møter diskuterte seksjonene utviklingen i utlandet innenfor deres interessefelt. I tillegg ser de ut til å ha fungert som rekrutteringsgrunnlag for VOKS’ delegasjoner til utlandet. VOKS opererte med et vidt kulturbegrep, som inkluderte ting vi er mer vant til å tenke på som naturvitenskap, teknologi og høyere utdanning. Delegasjoner ble satt bredt sammen, ikke bare av medlemmer fra seksjonene eller det profesjonelle apparatet, men også av akademikere, kunstnere og andre spesialister, inklusive Stakhanov-arbeidere.⁴²⁶

VOKS var formelt sett organisert som en frivillig organisasjon. En åpenlys tilknytning til partistatsapparatet ble antatt å være kompromitterende i forhold til VOKS’ rolle som en alternativ, ikkestatlig diplomatisk kanal. VOKS opprettholdt forbindelser med ulike utenlandske vennskapsforeninger, og for å bli sett på som en likeverdig partner for disse, i hovedsak reelt frivillige og ikkestatlige organisasjonene (med delvis unntak for vennskapsforeninger i kommuniststyrte land etter 1948, som da også ble tett knyttet til partistatsapparatet), var det viktig at VOKS framstod som en frivillig organisasjon. Imidlertid

⁴²⁵ Jfr. Brev fra nestformannen i VOKS, Aleksandr Karaganov, til viseutenriksminister V. G. Dekanozov, 25. oktober 1946. Karaganov ba om å få skifte ut VOKS’ fullmektig i Ungarn, Barulin, fordi han ikke utførte pliktene sine. Gosudarstvenny Arkhiv Rossiiskoi Federatsii (GA RF) Fond 5283 (VOKS), Opis’ 22, Delo 63, List 10.

⁴²⁶ Om Stakhanov-arbeidere, se kapittel 3.5, note 129, s. 50.

har Michael David-Fox kalt denne frivilligheten for “fiksjon.”⁴²⁷ Dette var absolutt tilfelle også for krigs- og etterkrigstidens reinkarnerte organisasjon. VOKS’ lederskap førte omfattende korrespondanse med Sentralkomiteens apparat, ba dem om råd i vanskelige spørsmål, og både mottak av utenlandske delegasjoner så vel som sammensetningen av sovjetiske ble godkjent av høyt plasserte partifunksjonærer, ofte politbyråmedlemmer.⁴²⁸ VOKS korresponderte også tett med det sovjetiske utenriksdepartementet, på minister- og viseministernivå. I et brev til utenriksminister Vyshinskii i 1947 hevdet daværende formann i VOKS, Vladimir Semenovich Kemenov,⁴²⁹ at 80-90% av VOKS’ arbeidsoppgaver var pålagt dem av nettopp utenriksdepartementet.⁴³⁰ VOKS var altså tett integrert med begge de to viktigste linjene i det sovjetiske partistatsapparatet: regjeringen og Kommunistpartiets apparat.

5.3 VOKS’ mentale kart over Øst- og Sentraleuropa

I denne sammenhengen er det hensiktsmessig å minne om at de kommunistdominerte landene i Øst- og Sentraleuropa fram til 1948 ikke vanligvis ble tenkt på eller diskutert som en enhetlig, veldefinert gruppe land i Sovjetunionen. Det sovjetiske vokabularet som ble brukt til å beskrive dem fram til 1948 var inkonsekvent, noen ganger selvmotsigende og basert på ulike prinsipper: Etnolingvistiske (“slaviske land”), geografiske (“balkanske”, “sørøsteuropeiske”), og politiske (“nye demokratier”, “demokratier av en ny type”, “folkedemokratier”).⁴³¹ VOKS valgte en hybridløsning da de i 1946 opprettet en avdeling for “balkansk-slaviske land”. Imidlertid fortsatte Ungarn å sortere under avdelingen for “sentraleuropeiske land” fram til 1948.

Etter den fullstendige kommunistiske maktovertagelsen i disse landene i løpet av vinteren og våren 1948 ble de endelig definert som “folkedemokratier”. På høsten samme år ble folkedemokratiet på høyeste hold definert som en egen form for proletariatets diktatur, overgangsperioden fra kapitalisme mot sosialisme. Denne perioden ble for Sovjetunionens del

⁴²⁷ David-Fox 2002, s. 11.

⁴²⁸ Se for eksempel brev fra VOKS’ daværende formann, Kemenov, til Andrei A. Zhdanov, med søknad om tillatelse til å ta i mot en ungarsk delegasjon, 8. august 1947, GA RF, F. 5283, Op. 22, D. 63, L. 156.

⁴²⁹ Vladimir Semenovich Kemenov (1908-1988) var en sovjetisk litteraturkritiker og kunsthistoriker. Før han overtok og revitaliserte VOKS som formann fra 1940 hadde han blant annet vært direktør ved Tret’iakov-galleriet i Moskva. Han satt som formann fram til 1948, da han ble avløst av Andrei Ivanovich Denisov. Visekulturminister 1954-56, Sovjetunionens representant i UNESCO 1956-1958. Kemenov utmerket seg som en forkjemper for sosialistisk realisme i kunst og kultur.

⁴³⁰ Brev fra V. S. Kemenov til A. Ia. Vyshinskii, 12. mai 1947, GA RF F. 5283, Op. 22, D. 72, L. 283.

⁴³¹ Se kapittel 4.4 for en grundigere diskusjon av det sovjetiske begrepsapparatet.

ansett som avsluttet i 1937-38, med fullføringen av den andre femårsplanen og introduksjonen av Stalin-grunnloven av 1936.⁴³² Altså fortsatte sovjetiske forbindelser med de nyoppståtte folkedemokratiene å foregå over en systemgrense. Først på sekstitallet kunne de europeiske kommuniststyrte landene definere seg som sosialistiske, selv om de også de resterende tre tiårene av sin politiske eksistens skulle være dømt til å bli plassert bak Sovjetunionen i termer av politisk, sosial og økonomisk utvikling.

Før 1948 var disse landene like mye eller mer betraktet som spesielle variasjoner av det kapitalistiske Vesten enn som objekter som skulle formes etter et sovjetisk mønster. Før og under krigen var de sågar ikke til å skille fra det øvrige Europa. Det er symptomatisk at det som i ett tilfelle utløste Arosevs lengsel etter Vesten var at kona hans reiste til Praha med tog.⁴³³ I VOKS' organisasjon før krigen var landene i Øst- og Sentraleuropa delt mellom 1. og 2. Vestlige avdeling. Med "Østen" (*Vostok*) mente man Midtøsten og Asia. Mange av de problematiske sidene ved å formulere en sovjetisk identitet i forhold til landene i Øst- og Sentraleuropa skilte seg ikke nevneverdig fra det som gjaldt verden for øvrig.

Den sovjetiske militære befrielsen av Øst- og Sentraleuropa og opprettelsen av sovjetvennlige, kommunistdominerte regimer der, til erstatning for mellomkrigstidens i all hovedsak høyreorienterte og sovjetfiendtlige regimer, åpnet for bredere og tettere kulturelle forbindelser. Når folkedemokratiene senere ble definert som en ny og særskilt form for stater, fulgte det at deres forhold til Sovjetunionen måtte være av en ny og særskilt type og være annerledes enn Sovjetunionens forhold til det kapitalistiske Vesten. Dermed åpnet det seg her nye scener og nye roller for sovjetmennesket.

5.4 Mellom likeverd og overlegenhet

Som nevnt ble VOKS revitalisert i forbindelse med krigen, og brukt for å øke sympatien overfor Sovjetunionen hos de vestallierte, på samme vis som de ulike ad-hoc antifascistiske komiteene, blant annet den jødiske og den slaviske, begge oppløst relativt kort tid etter krigen. Dette var koblet med en betydelig oppmykning av den sovjetiske politiske retorikken rettet

⁴³² For en grundigere diskusjon av denne utviklingen, se kap 4 i denne avhandlingen, eller Gordon Skillings "People's Democracy in Soviet Theory I", *Soviet Studies* Vol. 3, No 1 1951, 16-33, and "People's Democracy in Soviet Theory II", *Soviet Studies* Vol. 3 No. 2 1951, s. 131-149.

⁴³³ David-Fox 2003, s. 733.

mot det kapitalistiske Vesten, som forvandlet seg til ”de store demokratiene”.

Utenriksforbindelser økte kraftig. Innenfor VOKS uttrykte både de profesjonelle byråkratene i avdelingene og de deltidsengasjerte spesialistene i seksjonene så vel optimisme som bekymring over perspektivene dette bruddet med Sovjetunionens isolasjon i trettiårene kunne gi.

Under krigen hadde de øst- og sentraleuropeiske landene, enten okkupert av eller alliert med aksemaktene, vært utilgjengelige for VOKS. Men så snart sovjetiske styrker hadde tatt kontroll over dem, tok VOKS på seg ansvaret for kulturelle forbindelser også med disse statene. Bare en måned etter frigjøringen av Praha ankom VOKS’ nestformann, Aleksandr Vasil’evich Karaganov⁴³⁴ dit. Hans rapport til VOKS’ lederskap reflekterte en voldsom optimisme med tanke på et tettere og vennligere forhold til Tsjekkoslovakia. Karaganov ga som en patriotisk, belest, selvsikker *kul’turnyi intelligent* uttrykk både for glede og stolthet over å ta i besittelse en del av det “gamle Europa”, eller til og med ”Vesten” på vegne av Sovjetunionen. Gjennom hele rapporten brukte han Romania, som han hadde besøkt like før, som en negativ, usivilisert kontrast til Tsjekkoslovakia. Dermed plasserte han det for en sovjetisk observatør vestlige Tsjekkoslovakia høyere i et kulturelt eller sivilisatorisk hierarki enn det balkanske, sørøstlige Romania. Praha ga ham en rekke assosiasjoner til historie, kunst og litteratur. Mens han gikk gjennom gatene i Praha så han for seg Dr. Faust og Gretchen.⁴³⁵

Karaganov understreket i rapporten sin den enestående kjærligheten, respekten og entusiasmen han og andre sovjetiske representanter ble møtt med. Beundringen ser ut til å ha vært gjensidig fra Karaganovs side. Han uttrykte sin beundring for manerene til det tsjekkiske teaterpublikummet, for ordenen i gatene og til og med for hvor ren, pen og velordnet landsbygda var: ”*Landsbyene ligner ikke landsbyer.*”⁴³⁶ Karaganov avsluttet beretningen sin fra Praha med en klassisk symbolhandling for en feltherre: Han gikk opp i et av tårnene på St.-Nikolas-katedralen, og kunne derifra ta i besittelse med blikket

⁴³⁴ Aleksandr Vasil’evich Karaganov, 1915- 2007, var en sovjetisk journalist, forfatter, kulturkritiker, kunsthistoriker og filmskaper. Han ble uteksaminert fra det prestisjetunge IFLL-instituttet i Moskva i 1939, med spesialisering i engelsk litteratur. Fra 1945 til 1948 fungerte han som VOKS’ nestformann og redaktør av det engelskspråklige tidsskriftet *Soviet Literature*. Han ble siden en ledende filmkritiker, forble aktiv i det sovjetiske og russiske kulturlivet langt inn på 90-tallet, og hans siste bok, *Pervoe stoletie kino*, utkom så sent som i 2006. Aleksandr Karaganov var personlig venn av Konstantin Simonov.

⁴³⁵ Karaganovs skriftlige rapport til VOKS’ ledelse, sommeren 1945, GA RF, F. 5283, Op. 22, D. 22, L. 35-40 . En full analyse av Karaganovs tekst finnes i Haga 2003, s. 39-57.

⁴³⁶ Karaganovs skriftlige rapport til VOKS’ ledelse, sommeren 1945, GA RF F. 5283, Op. 22, D. 22, L. 39.

”...byen, åsene kledt i grønt, de 100 tårnene, bruene over Vltava – blant dem Karlsbroa – fra det XIV. århundre!”⁴³⁷

Denne kombinasjonen av beundring og glede over å ta i besittelse en bit av det kultiverte Europa er så vidt jeg har sett relativt sjelden. Senere observatører ville være langt mer skeptiske til tilsynelatende positive trekk ved landene de besøkte. På det tidspunktet Karaganov besøkte Praha vet vi også at store deler av det sovjetiske maktapparatet bekymret seg for sjokket og den mulige sosiale uroen som kunne følge når jevne sovjetborgere med ulik bakgrunn ble eksponert for en høyere levestandard enn den de var vant til fra Sovjetunionen.⁴³⁸

Karaganov, utdannet i en eliteinstitusjon og ansatt i en eliteorganisasjon, var langt fra noen alminnelig sovjetborger. Den underteksten av underlegenhet som kan leses ut av kommentarene om den tsjekkiske landsbygda får ikke noe eksplisitt uttrykk. Tvert i mot var Karaganov selvsikker nok i sin egen følelse av overlegenhet til at han uten ubehag kunne gi tsjekkerne anerkjennelse for deres kultiverte oppførsel og historiske arv. Identiteten han konstruerte for seg selv i møtet med Tsjekkia var den til en raffinert, belest, urban og *kul'turnyi* kjenner, utdannet til å kunne skille mellom Europas gode og dårlige sider. Etter de rikelige historiske og litterære referansene i Karaganovs rapport å dømme, skrev han også for et tilsvarende publikum. Rapporten var ment for intern bruk i VOKS. Karaganov anså nok seg og sine likemenn i VOKS som hevet over den fattigslige russiske landsbygda han underforstått sammenlignet den tsjekkiske med. De hørte til i en mer fremadskreden, sovjetisk, urban kultur, som ikke bare tålte sammenligning med, men til og med fortjente medeierskap i den europeiske kulturarven. I så måte lignet identiteten han konstruerte for seg selv som en spesialisert agent for kunnskapsoverføring mellom Europa og Sovjetunionen på Arosevs fra tiåret før.

Selv om Karaganovs rapport var dominert av en raffinert beundring som tjente til å fremheve ham selv som belest, kunnskapsrik og med god smak, var den ikke fullstendig fri for kritiske bemerkninger. På sin vei bemerket han også hvordan ulike trekk ved det borgerlige samfunnet stadig var tilstedeværende i Tsjekkoslovakia, selv i arkitekturen han beundret. Helt spesifikt pekte han ut hvordan en moderne donorgruppe i St.-Veitskatedralen i Praha “*vansiret*” den

⁴³⁷ Ibid, L. 38.

⁴³⁸ Se kapittel 3.7.

høytidelige gotiske skjønnheten til bygningen.⁴³⁹ Slik kombinerte han sin smak for historisk arkitektur med et våkent blikk for kapitalistiske forurensninger, og la en politisk dimensjon til kjennerblikket sitt.

En lignende triumfalisme kan finnes også i senere reiserapporter, for eksempel i Ivan Evdokimovich Glushchenkos rapport fra et besøk i Ungarn i februar 1949. Ivan Glushchenko (1907-1987) var en av de sovjetiske biologene som reiste verden rundt for å promotere den såkalte michurinske biologien. Dette var en form for biologi som blant annet avviste Mendels arvelover, mente at tillærte egenskaper kunne arves, og hadde en rekke andre synspunkter som raskt ble avvist som uvitenskapelige i Vesten. Her er den bedre kjent som *Lysenkoisme*, etter Trofim Lysenko, michurinismens fremste talsmann i Sovjetunionen.⁴⁴⁰ Glushchenko kunne rapportere hjem om at ungarene var helt ville etter kunnskap om Sovjetunionen, og særlig michurinsk biologi, som det var hans oppgave å eksportere:

”Overalt viste tilhørerne [på forelesninger] stor interesse for sovjetisk biologisk forskning, for prinsippene, metodene og eksperimenter. Jeg fikk mange spørsmål, som det tok lenger tid å svare på enn å holde selve forelesningen. (...)i Debrecen måtte jeg holde en felles forelesning for representanter fra hele fylket (oblast’) med omtrent to tusen mennesker til stede. Alle disse menneskene tok i mot meg stående, med utrop av ”Leve Stalin!” Entusiasmen var i det hele tatt ubeskrivelig.”⁴⁴¹

Ivan Glushchenko nøyte også rollen som den som besitter avgjørende kunnskap, som er ettertraktet ute i verden. Slike meldinger om overveldende entusiasme og ustoppelig interesse for alt sovjetisk var karakteristiske for alle VOKS’ rapporter fra Øst- og Sentraleuropa i perioden 1945 til 1953, men ble hyppigere etter 1948.

Glushchenko tok også opp Karaganovs kjennerblikk foran hjemmepublikummet når han snakket til dem. Foredraget innledet han med en historisk, geografisk og politisk presentasjon av Ungarn. Det er tydelig at han gjorde det til et vesentlig del av sitt selvbilde å ha gode kunnskaper om verden utenfor Sovjetunionen. Aller tydeligst går dette fram av memoarboken Glushchenko publiserte 14 år senere, i 1963. Den het *Land, møter, vitenskapsfolk (en biologs*

⁴³⁹ Karaganovs skriftlige rapport til VOKS’ ledelse, sommeren 1945, GA RF F. 5283, Op. 22, D. 22, L. 38.

⁴⁴⁰ Se Ethan Pollock, *Stalin and the Soviet Science Wars*, Princeton University Press, Princeton 2006, s. 41-71 og Nikolai Kremmentsov, ”Lysenkoism in Europe: Export-Import of the Soviet Modell”, i Michael David-Fox and György Péteri (Red.), *Academia in Upheaval. Origins, Transfers, and Transformations of the Communist Academic Regime in Russia and East central Europe*, Westport 2000, s. 179-202.

⁴⁴¹ Stenogram av Ivan Glushchenkos foredrag om et besøk i Ungarn februar 1949, på et møte i VOKS’ jordbruksseksjon, 27. april 1949, GA RF F.5283, Op. 21. D. 117, L. 98.

nedtegnelser), og er mer en samling av Glushchenkos reisebeskrivelser fra blant annet Polen, Tsjekkoslovakia, Frankrike, Storbritannia, Sverige og Bulgaria enn en fullstendig selvbiografi. Forsiden er prydet med et fly og et tog på kryssende diagonale linjer, mens et passasjerskip hviler på en horisontal linje under dem. Livet hans i Sovjetunionen mellom alle disse reisene var ikke en del av denne biologens nedtegnelser. Sovjetunionen i 1963 var mer åpen for verden enn den hadde vært i 1949, men likevel er Glushchenkos påstand i forordet etter min mening også representativ for den konstruksjonen av egen identitet som han gjorde i praksis i 1949:

*”Det sovjetiske mennesket er sterkt interessert i kulturen til andre folk, deres viktige personer (deiateli), deres historiske og kunstneriske minnesmerker.”*⁴⁴²

Da Glushchenko konstruerte sin egen identitet som en fremragende sovjetisk vitenskapsmann stod det å eksportere kunnskap sentralt – og også å ha et modent og interessert, kritisk og vurderende blikk på utlandet.

Hos Glushchenko, som hos Karaganov, fikk ikke noen uttrykt skepsis mot det sovjetiske prosjektet fra tilhørere i Øst- og Sentraleuropa noen plass.⁴⁴³ Konteksten disse reisende spesialistene befant seg i var spesiell. De reiste på organiserte turneer, og de som møtte dem ble antatt å ha en genuin interesse. Imidlertid hendt det nok også at de var utkommandert for å fylle opp seter, selv om Glushchenko senere avviste muligheten:

*”Dette kan ikke være kunstig, det ville aldri vennsforbundet [det ungarske] klare å organisere. Dette forholdet skyldes den veldig sterke interessen til det ungarske folket for Sovjetunionen.”*⁴⁴⁴

Her skinner en angst for ikke riktig å bli tatt på alvor igjennom. Det var nødvendig for Glushchenko å insistere på at interessen var virkelig. En slik mistanke om at entusiasmen for alt sovjetisk ikke var genuin, var usynlig hos Karaganov. Noen år med erfaring og en forskjell i den virkelige entusiasmen mellom Praha sommeren 1945 og det mer sovjetskeptiske Ungarn i 1949 kan nok også ha spilt inn.

⁴⁴² Ivan Evdokimovich Glushchenko, *Strany, vstrechi, uchenye (zapiski biologa)*, Izdatel'stvo akademii nauk, Moskva 1963, s. 5.

⁴⁴³ I Glushchenkos senere nedtegnelser fra reiser til vesteuropeiske land er derimot konfrontasjoner med skeptikere hyppige.

⁴⁴⁴ Glushchenkos foredrag om hans reise til Ungarn, på et møte i VOKS' jordbruksseksjon, 27. april 1949, GA RF F. 5283, Op. 21, D. 117, L. 99.

I andre sammenhenger kom vurderingen av henholdsvis tsjekkiske dyder såvel som uvaner til å være annerledes, og fremheve andre sider ved sovjetiske reisende spesialisters identitet. Ivan Kairov⁴⁴⁵, formann i VOKS' pedagogiske seksjon, besøkte Praha under februarkuppet i 1948. Det vil si midt under urolighetene da de tsjekkiske kommunistene provoserte fram en regjeringsskisse og tok full kontroll over statsapparatet. I denne tilspissede situasjonen snudde Kairov Karaganovs beundring for tsjekkernes siviliserte og kultiverte opptreden på hodet. Han bemerket spesielt tsjekkernes unnvikelse av skarpe konfrontasjoner, verbale så vel som fysiske. I rapporten etter besøket holdt han fram som et illustrerende eksempel hvordan han hadde sluppet unna juling da bilen hans ble stoppet i en antikommunistisk og antisovjetisk studentdemonstrasjon. Studentene nøyde seg med å rope skjellsord:

*”...men røre oss gjorde de ikke, fordi de er redde for å krenke den personlige friheten.”*⁴⁴⁶

Her fikk Kairov høve til å spille rollen som fryktløs internasjonal revolusjonær. Fanget i en fiendtlig innstilt mobb nevnte han ikke med et ord noen frykt for sin egen sikkerhet, bare forakt for studentenes motvilje mot å ty til fysisk vold. Kairov kritiserte også de tsjekkiske kommunistene for en lignende motvilje mot håndfast handling. Mens Karaganov i 1945 la vekt på den sovjetiske gjesten som tsjekkernes jevnbyrdige (minst) i kultivert oppførsel, framhevet Kairov i konteksten av februarkuppet i 1948 den sovjetiske gjesten som overlegen tsjekkerne i revolusjonær glød og nødvendig hensynsløshet. Denne overlegenheten i vilje til å handle ble gjentatt av flere reisende til Tsjekkoslovakia, både før og etter ham. På samme måte som Arosevs bilder av Europa i mellomkrigstiden svingte konstruksjonen av sovjetiske reisendes identitet fra en posisjon til en annen, i takt med den politiske konteksten. Fellestrekket mellom dem var at de alltid var posisjoner av likeverdighet eller overlegenhet i forhold til vertskapet, om enn med en undertekst av tvil og usikkerhet. Karaganov med den underforståtte sammenligningen mellom russisk og tsjekkoslovakisk landsbygd, Glushchenko med tvilen om hvorvidt entusiasmen han ble møtt med var ekte.

⁴⁴⁵ Ivan Andreevich Kairov (1893-?) var også leder av den Russiske sosialistiske sovjetrepublikkens akademi for pedagogikk (*Akademiia pedagogicheskikh nauk RSFSR*, grunnlagt 1944), et akademi med flere institutter, direkte underlagt Ministeriet for utdanning (*Minprosvet*) og med ansvar for utvikling av læremateriell til bruk i videregående utdanning. Se Nikolai Kremmentsov, *Stalinist Science* s. 100-102 og 204-207. I 1950-årene var han utdanningsminister, og han fortsatte å være aktiv innenfor utdanningspolitikk og pedagogisk forskning og utdanning langt inn i 1970-årene.

⁴⁴⁶ Ivan Kairovs muntlige rapport til VOKS' ledelse, 1. mars 1948, GA RF F. 5283, Op. 22, D. 74, L. 14.

5.5 Optimisme, skepsis og en undervurdert region

I hele VOKS' organisasjon var gleden over å ha brutt ut av isolasjonen og opplevelsen av å ha en ny og forhøyet prestisje i verden synlig. Sterkest var kanskje optimismen som var knyttet til de nye demokratiene eller folkedemokratiene i Øst- og Sentraleuropa, frigjort av den Røde hær, og for en del omfattet av det slaviske fellesskapet. Da jordbruksseksjonen i VOKS hadde møte i september 1946 formulerte en av deltagerne, R. B. Davydov seg slik:

”I den nærmeste framtid må vi legge vekt på de landene som har vendt ansiktet mot oss, som har funnet en vennskapelig tone i forholdet sitt til oss – det vil si de balkanske landene.”⁴⁴⁷

Videre påpekte Davydov noe som sjelden viste seg i offentlig omtale av de samme balkanske landene, nemlig at de var å betrakte som en nyttig ressurs for Sovjetunionen:

”Der har de verdifulle erfaringer. Det finnes interessante arbeider om sauedrift fra Ungarn, om bearbeidelse av sauemelkeprodukter.”⁴⁴⁸

Professor Zavadvoskii gikk på det samme møte enda lenger, men med motsatt fortegn:

”...de balkanske landene tørster etter forbindelser med oss, som etter manna fra himmelen. De bruker russiske lærebøker, de ser på oss som lærere...”⁴⁴⁹

Med dette introduserte Zavadvoskii det som først og fremst skulle bli rollefordelingen mellom de sovjetiske spesialistene fra VOKS og deres forbindelser i Øst- og Sentraleuropa. Den sovjetiske parten skulle være læreren og den balkanske eleven. Å hevde at forbindelser med utlandet hadde noen nytteverdi skulle bli enda mer problematisk når *Zhdanovshchinaens* kampanjer mot ”underdanighet for Vesten” (”*Nizkopklonichestvo pered Zapadom*”) startet, så å si samtidig med dette møtet i jordbruksseksjonen. Den ekstreme sensitiviteten, på grensen til det hysteriske, for alt som kunne antyde at Sovjetunionen stod tilbake for noen andre land, ble illustrert i april 1947. Da gjorde VOKS' ledelse i en serie møter i utenriksavdelingen til Sentralkomiteens apparat rede for organisasjonens arbeid. Lederen for VOKS' avdeling for sovjetisk kultur⁴⁵⁰, E. P. Meleshko, kom da i skade for å omtale Frankrike, Italia og Ungarn

⁴⁴⁷ Stenogram fra møte i VOKS' jordbruksseksjon, 11. september 1946, GA RF F. 5283, Op. 21, D. 117, L.169.

⁴⁴⁸ Ibid.

⁴⁴⁹ Ibid. L. 171.

⁴⁵⁰ Avdelingen for sovjetisk kultur, *Otdel sovetskoi kul'tury*, hadde som oppgave å følge utviklingen i det sovjetiske kulturelle og vitenskapelige livet og presentere dette i utlandet gjennom produksjon av artikler og brosjyrer, samt tidsskriftet *Khronika*.

som ”ledende (*vedushchie*) land”, for å bli avbrutt av en anonym stemme fra presidiet (møteledelsen): ”Hvorfor ledende, hvor leder de dere hen?”⁴⁵¹ Omtrent på samme tid gikk man over fra å snakke om ”ledende” (”*vedushchie*”) og ”de fremste” (”*peredovye*”) kapitalistiske land til ”*kapitalismens hovedland*” (”*glavneishchie*”) og ”viktigste” (”*osnovnye*”). Ingen andre enn Sovjetunionen kunne være ledende eller fremst på noe område.

I stenogrammet fra møtet i VOKS’ jordbruksseksjon finnes også en indirekte referanse til at de slaviske og balkanske landene var lavt plassert i den sovjetiske forestillingsverdenens mentale hierarki over land hvor det var kunnskap som var verdt å hente. Ved innledningen til møtet gav Akademimedlem⁴⁵² Nemchinov en oversikt over seksjonens korrespondanse i den forutgående perioden. Mens han kunne peke på at det var en tendens til stor økning i korrespondansen med de balkanske landene, hadde seksjonen mottatt mer enn dobbelt så mange brev fra Amerika alene (39), og litt flere fra henholdsvis Frankrike (17) og England (15), enn fra de balkanske landene til sammen (14).⁴⁵³ Blikket til spesialistene i VOKS gikk over og forbi de øst- og sentraleuropeiske landene. Aleksandr Karaganov, som var til stede som VOKS’ nestformann, formante også de tilstedeværende om å være mindre arrogante og interessere seg mer for hva som foregikk i de balkanske landene.⁴⁵⁴ Forhåpningene om å bryte ut av isolasjonen så for enkelte ut til å handle om å posisjonere seg som likeverdige med *vestlige* land som tradisjonelt ble sett på som kulturelt og vitenskapelig ledende.

Da VOKS’ ledelse i 1946 drøftet personellpolitikken (*Rabota s kadrami*) til organisasjonen, stod heller ikke forholdet til de nye demokratiene, eventuelt de slaviske og balkanske landene, i sentrum. I tråd med, og med eksplisitt referanse til den kulturelle *Zhdanovshchinaen*⁴⁵⁵, var det forholdet til et geografisk udefinert, men fiendtlig og fundamentalt annerledes utland – ”en annen verden” som stod i fokus.

⁴⁵¹ Stenogram fra møte i utenriksavdelingen, Sentralkomiteens apparat, april 1947. E. P. Meleshkos redegjørelse og en ”stemme fra presidiet” (*Golos iz Prezidiuma*”), GA RF F. 5283, Op. 22, D. 72, L. 105.

⁴⁵² Akademik, fullverdig medlem av vitenskapsakademiet. Den mest prestisjetunge akademiske tittelen i Sovjetunionen, og for den del i Russland i dag.

⁴⁵³ Stenogram fra møte i VOKS’ jordbruksseksjon, Akademik Nemchinovs redegjørelse (*otchët*) for seksjonens arbeid, 11. september 1946, GA RF F. 5283, Op. 21, D. 117, L. 166.

⁴⁵⁴ Stenogram fra møte i VOKS’ jordbruksseksjon 11. september 1946, Aleksandr Karaganovs kommentar, Ibid. L. 179.

⁴⁵⁵ Starten på *Zhdanovshchinaen* i kulturlivet blir ofte forbundet med sentralkomiteresolusjonen ”Om tidsskriftene *Zvezda* og *Leningrad*”, fra august 1946 hvor forfatterne Mikhail Zoshchenko og Anna Akhmatova ble angrepet for å være upatriotiske og for å være underdanige overfor Vesten. Karaganov refererte til denne resolusjonen i sin innledning.

”Dersom kravet om ideologisk fasthet (ideinost’) er det viktigste kravet til alle kadre, så er dette kravet for oss særskilt kritisk, ettersom vi står på grensen mellom to verdener – den sosialistiske verden og den kapitalistiske, og våre medarbeidere blir hver dag utsatt for innflytelsen til kapitalismens ondskapsfulle ideologi.”⁴⁵⁶

Dette oppsummerte det sentrale ved VOKS’ personells profesjonelle identitet, som formidlere på tvers av en global systemgrense som delte verden i to. Noen klar plass til de nye demokratiene, som i 1946 ikke var enhetlig definert, og i hvert fall ikke var utvetydig en del av en ”sosialistisk verden”, fantes ikke her.

Innenfor VOKS kunne man til en viss grad unngå det vanskelige spørsmålet om disse landenes politiske status, ettersom de først og fremst ble definert i kulturelle, etnolingvistiske termer. Da VOKS’ ledelse noen uker etterpå diskuterte språkopplæring i organisasjonen, kunne VOKS’ formann, Vladimir Kemenov, framheve de slaviske landene i positive ordelag. Slaviske språk var både enkle å lære for russere og også viktige. Imidlertid gjenspeilte ikke språkkunnskapene i sekretariatet Kemenovs prioritering. Ut av de ca 100 medarbeiderne i VOKS’ sekretariat behersket 53 engelsk, 23 fransk og 10 tysk, minst en medarbeider leste henholdsvis tsjekkisk og polsk, men ingen kunne ungarsk. Fokus lå klart på de vesteuropeiske språkene engelsk, fransk og tysk, som også var etablert som europeiske og globale kulturelle og vitenskapelige *linguae francae*. Samtidig skinte det i Kemenovs redegjørelse også igjennom at en oppfatning om at de slaviske landene, og følgelig språkene deres, var mindre viktige for VOKS var utbredt i organisasjonen.:

”Selvfølgelig er et hvert av de slaviske landenes språk også et språk, og vi har full respekt for dem...”

Han konkluderte med at å lære ”bare” et slavisk språk ikke var tilstrekkelig for VOKS’ medarbeidere – de måtte i tillegg lære seg et ”vest-europeisk.”⁴⁵⁷ Så sent som i 1948 hadde avdelingen for slaviske og balkanske land stor mangel på personell som behersket de balkanske og slaviske språkene serbisk, bulgarsk, rumensk og albansk.⁴⁵⁸ Denne svake interessen viste seg også i presseavdelingen (*Otdel pechati*), som produserte VOKS’ egne

⁴⁵⁶ Aleksandr Karaganovs innledning om personalarbeid i møte i VOKS’ ledelse, 26. august 1946. GA RF, F. 5283, Op. 1, D. 401, L. 13.

⁴⁵⁷ Vladimir S. Kemenovs oppsummering på møte om språkopplæring i VOKS’ ledelse, 2. september 1946, GA RF F. 5283, Op. 1, D. 401, L. 40-42.

⁴⁵⁸ Rapport fra avdelingen for balkanske og slaviske språk om oppfyllingen av planen for 2. kvartal 1948, 15. juni 1948, GA RF F. 5283, Op. 17, D. 5, L. 3.

pamfletter og trykksaker. I 1946 utgav de materiale på russisk, engelsk, tysk, fransk, spansk, rumensk og nederlandsk. Med unntak for rumensk produserte altså ikke VOKS trykksaker på språkene til de øst- og sentraleuropeiske landene. Det synes klart at det var knyttet større prestisje til å lære seg vesteuropeiske, eller ”verdensspråk” enn språkene til Sovjetunionens nærmeste naboer.

Optimismen var også blandet med en inngrodd skepsis til utlandet, som ble bevisst satt i fokus da kampanjene mot ”underdanighet for Vesten” satte inn fra 1946. Den voldsomme entusiasmen over det slaviske fellesskapet ble også moderert av velutdannede personer innenfor organisasjonen. Denne satsingen kunne forbindes med den førrevolusjonære panslavismen, som var ansett som et imperialistisk grep for å utvide Tsar-Russlands innflytelse i Europa.⁴⁵⁹ I tillegg var for eksempel formannen, Kemenov, fullt klar over at de slavisk-balkanske landene ikke alle var slaviske, og at den stadige gjentakelsen av slagord om slavisk fellesskap kunne være kontraproduktiv:

*”Det går ikke an å inkludere Romania i gruppen av slaviske land. Rumenerne kan bli fornærmet.”*⁴⁶⁰

Videre kom en hel del frustrasjon over at selv vennlig innstilte personer og organisasjoner i utlandet, for eksempel ulike vennskapsorganisasjoner, ikke delte det bildet som VOKS ville skape av Sovjetunionen der. Dette gjaldt også i de balkanske landene som Davydov og Zavadvskii hadde så store forhåpninger til. Når avdelingen for Balkansk-slaviske land i 1946 presenterte sin plan for arbeidet i 1947, resulterte dette i en interessant dobbelhet. I innledningen, som blomstret av fellelavisk retorikk, ble det framhevet hvordan

*”De undertrykte slaviske folkene har i sin kamp mot utenlandske undertrykkere alltid sett med forhåpning til det store russiske folk...”*⁴⁶¹

Som et grunnlag for hele arbeidet til avdelingen lå altså en evig rolle som et forbilde for de undertrykte slaviske folkene. På den andre siden ble det i ”forklaringsbrevet” som fulgte med

⁴⁵⁹ Rozentsveigs kommentar til planen for avdelingen for balkanske og slaviske lands arbeid i 1947, 26. november 1946, GA RF, F. 5283, Op. 1, D. 401, L. 138.

⁴⁶⁰ Kemenovs kommentar til planen for avdelingen for balkanske og slaviske lands arbeid i 1947, 26. november 1946, Ibid.

⁴⁶¹ Grunnsetninger (*Tezisy*) til avdelingen for balkansk-slaviske lands arbeidsplan for 1947, ikke senere enn desember 1946, GA RF, F. 5283, Op. 17, D. 2, L. 11.

skrivet påpekt at selv vennskapsforeningene ikke greide å levere noen korrekt framstilling av dette forbildet:

”...en rekke fordrøininger (izvrashcheniia) som har blitt tillatt av vennene våre i utgivelsene til [vennskaps]foreningene.”⁴⁶²

VOKS’ gamle misjon om å tilbakevise fordommer og misforståelser kunne ikke legges til side, selv om de balkansk-slaviske landene i utgangspunktet var vennligere innstilt til Sovjetunionen enn verden forøvrig.

5.6 Kronologisk relativisme etter 1948 – besøkende fra framtiden

I 1946-47 var den politiske statusen til de ”nye demokratiene”, de kommunistdominerte landene i Europa og Asia ennå ikke avklart i Sovjetunionen, men tvert i mot gjenstand for heftig debatt. Dette kom i tillegg til tendensen til å betrakte dem som mindre viktige enn de store, vestlige statene. Hos VOKS kan man derfor se en viss forsinkelse i å tilpasse VOKS’ praksis i forhold til dem, sammenlignet med andre, kapitalistiske utland. Når Vladimir Kemenov gjennomgikk planen for VOKS’ avdeling for balkanske land for 1947, kritiserte han likheten mellom avdelingens plan og planen til avdelinger med ansvar for andre land og regioner. Særlig pekte han på at de sentrale temaene for propagandaen skulle være de samme som i planen for Amerika:

“Her vektlegger dere den demokratiske karakteren til Sovjetunionen etc. Det i samme grad som når vi diskuterte planen for Amerika, selv når det er mulig å være modigere og gå lengre i mål og retning med propagandaen vår der [i de balkanske landene]. Kort sagt trenger vi ennå å bruke en hel del tid på å bevise for amerikanere at SSSR er et demokratisk land. Men å gjøre dette for den gjennomsnittlige jugoslaven er unødvendig, han er enig i at SSSR er et demokratisk land, for dem kan vi ta sakene mye lengre.”⁴⁶³

På den andre siden bekymret det VOKS’ ledelse når medarbeidere slurvet med å skjule de materielle realitetene ved livet i Sovjetunionen for besøkende fra Øst- og Sentraleuropa basert på denne antatte sympatien. Når nestformannen Karaganov holdt foredrag om korrekt behandling av utenlandske delegasjoner på besøk i Sovjetunionen i september 1946, gav han

⁴⁶² ”Forklaringsbrev” (Ob’iasnitel’naia zapiska) til avdelingen for balkansk-slaviske lands arbeidsplan for 1947, ikke senere enn desember 1946, GA RF, F. 5283, Op. 17, D.2, L. 19.

⁴⁶³ V. S. Kemenov’s kommentar til et planutkast for 1947 fra VOKS’ avdeling for balkanske land på et møte i VOKS’ ledelse, 26. november 1946. GA RF F. 5283, Op. 1, D. 401, L. 140.

klar beskjed om at forskjellsbehandling av besøkende fra Vesten og fra de nye demokratiene var uakseptabel:

“...når vi tar i mot noen av de anglo-amerikanske ’vennene’ våre tilbyr vi ham en bil, en hel rekke høflige oppmerksomheter (assortiment vezhlivosti), stor oppmerksomhet etc. men når vi tar i mot for eksempel jugoslaviske pedagoger, da lar vi dem sitte på med en lastebil, de er våre, de vil forstå. (Oni-de, svoi, poimut) En slik differensiering er utillatelig. Vi må ta i mot både venner og ikke venner med et høyt nivå av kultur og gjestfrihet...”⁴⁶⁴

Å opprettholde et bilde av sovjetisk overlegenhet i alle henseender, også materielt, var like viktig i forhold til alle kategorier av utlendinger.

I løpet av 1948 ble den tidligere inkonsekvente og varierte terminologien som var i bruk for å beskrive de kommuniststyrte landene i Øst- og Sentraleuropa erstattet med en konsekvent bruk av uttrykket “folkedemokratier”. Ved utløpet av året avgjorde også Stalin spørsmålet om deres politiske karakter: Folkedemokrati var en variant av proletariatets diktatur, i en overgangsperiode fra kapitalisme mot sosialisme. Dermed ble også målsetningen om å bygge sosialismen her klart stavet ut, og sovjetiske besøkende eksperter fra VOKS og andre kunne tre inn i en langt tydeligere rolle som instruktører og lærere. Rollen deres skulle være å hjelpe de europeiske folkedemokratiene til å bygge sosialismen ved å holde opp og vise fram det sovjetiske eksempelet. Ved hjelp av deres erfaring skulle denne prosessen kunne gjennomføres på kortere tid enn i Sovjetunionen.⁴⁶⁵ Diplomatiske og taktiske forbehold fra perioden med en gradualistisk tilnærming kunne legges mer til side. I 1947 fikk VOKS-fullmektigen i Ungarn, Smirnov, en advarsel fra VOKS’ avdeling for sentraleuropeiske land, med klar beskjed om at

”Det er nødvendig at De i Deres forhold til medlemmene i [det ungarske vennskaps-]forbundet utviser større takt, og unngår en administrativ-kommanderende (administrativno-nachal’stvuiushchii) tone. Ellers vil De ikke legge til rette for et profesjonelt forhold og oppnå gjensidig forståelse, så uunnværlig for Deres arbeid som vår fullmektig.”⁴⁶⁶

⁴⁶⁴ Karaganovs foredrag om arbeid med utenlandske delegasjoner på et møte i VOKS’ ledelse, 30. september 1946, GA RF F. 5283, Op. 1, D. 401, L. 86. Jfr også med Karaganovs formaning til jordbruksseksjonen i VOKS om å være mindre arrogant i forhold til representanter fra de balkanske landene.

⁴⁶⁵ Se kapittel 4.13.

⁴⁶⁶ Brev til Smirnov fra VOKS’ avdeling for Sentraleuropeiske land, 24. mai 1947, GA RF F. 5283, Op. 22, D. 63, L. 37.

Da en sovjetisk VOKS-delegasjon i 1949 besøkte Tsjekkoslovakia, kunne derimot politøkonomen Mariia Makarova⁴⁶⁷ direkte og ganske så ”administrativt-kommanderende” rette opp det hun så på som feil og misforståelser. Karakteristisk er den patroniserende tonen i Makarovas kommentar om tsjekkoslaviske kommunister: ”*jeg forklarte for dem at våre behov er annerledes, at vi er på et annet utviklingsnivå.*”⁴⁶⁸ Ideen om å opprettholde et skinn av likeverd i forholdet var tydeligvis på retur.

Makarovas utsagn om ulike utviklingsnivåer i Sovjetunionen og i Tsjekkoslovakia viser også til en vesentlig endring i hvordan forestillingen av forholdet mellom dem endret seg etter 1948. Mens de Øst- og Sentraleuropeiske statene fram til da hadde blitt sett på som politisk mer progressive, men materielt og økonomisk mer tilbakeliggende varianter av den kapitalistiske Vesten, ble de nå redefinert til å være mer tilbakeliggende versjoner av Sovjetunionen på alle områder. Med dette skjedde det en tidsmessig forskyvning i koordinatsystemet til det sovjetiske mentale kartet. Tidligere hadde de nye demokratiene blitt sammenlignet med et samtidig Vest. Nå ble de sammenlignet med en fortidig Sovjetunion, og de var forutsatt å gjenta de samme utviklingstrinnene som Sovjetunionene hadde gjort i fortiden.⁴⁶⁹ Fra 1948 og framover krysset ikke sovjetiske reisende til folkedemokratiene bare en systemgrense, de reiste også bakover i tid. Til den sovjetiske identiteten skulle det nå legges til at man var mennesker fra framtiden.

Blant de positive følelsene som sovjetiske reisende fortalte om at de opplevde i Europa ble nå også nostalgi lagt til. I memoarboken til Stakhanov-arbeideren Pavel Bykov fra 1951, fortalte han hvordan han på besøk i Romania ble minnet om sin sovjetiske fortid. Samme Bykov var i andre sammenhenger omtalt som en ”besøkende fra fremtiden.”⁴⁷⁰ På besøk i Romanias Stalin-By Oraşul Stalin, dagens Braşov, i 1950, snakket han med den rumenske Stakhanov-arbeideren Iuliu Gerendi.⁴⁷¹

⁴⁶⁷ Mariia Makarova var på dette tidspunktet *Dotsent* ved *Akademiet for samfunnsvitenskap ved kommunistpartiets sentralkomite*, en prestisejetung intern forsknings- og utdanningsinstitusjon i partiapparatet. Se kapittel 4.6 og 4.12.

⁴⁶⁸ Makarovas muntlige rapport til VOKS’ ledelse, ikke senere enn desember 1949, GA RF F. 5283, Op. 22, D.127, L. 94 En mer omfattende analyse av Makarova og de andre delegasjonsmedlemmenes rapporter fra 1949 finnes i Haga 2003, s. 93-119.

⁴⁶⁹ Se kapittel 4.13.

⁴⁷⁰ Jan C. Berends, “Besuch aus der Zukunft. Sowjetische Stachanov-Arbeiter in der DDR”, *Jahrbücher der Geschichte Osteuropas*. Band 50, Heft 2, Wiesbaden, Sitz Stuttgart 2002, s. 200.

⁴⁷¹ Gerendis navn er direkte transkribert fra Bykovs kyrilliske tekst. Jeg vil ikke forsøke å rekonstruere en korrekt rumensk stavemåte.

“Ufrivillig kom jeg til å tenke på at det hadde vært på samme måte med meg. Gerendi, slik jeg gjorde, hadde gått til verkstedets partiorganisasjon, og der fikk han øyeblikkelig støtte, vennlige råd, instruksjon...”⁴⁷²

Deretter besøkte han Constanța i Dobrudja og kanalarbeidene der. Direktøren på kanalarbeidene fortalte at det inntil nylig bare hadde vært en naken steppe der:

”Da jeg hørte dette, husket jeg på de uforglemmelige årene under den første av Stalins femårsplaner, realiseringen av det grandiose programmet for industrialiseringen av Sovjetunionen. Den gangen leste vi ofte i avisen om hvordan det på et øde sted, på en naken steppe, hadde blitt bygd en ny fabrikk.”⁴⁷³

Pavel Bykov eller hans *ghost-writer*⁴⁷⁴ sammenlignet altså her Romania eksplisitt med en nær sovjetisk fortid, nærmere bestemt den første femårsplanen. Dette var nøyaktig den samme tidsperioden som Konstantin Ostrovit’ianov hadde foreslått som et naturlig sammenligningsgrunnlag for folkedemokratiene under ”Vargadebatten” i 1947.⁴⁷⁵ Romania gjennomgikk den samme fasen nå som Sovjetunionen hadde gått i gjennom femten-tjue år tidligere. Sovjetunionens rolle i dette la Bykov i munnen på den rumenske direktøren:

” Sovjetunionens store erfaring opplyser veien vår mot sosialismen, - sa direktøren for kanalen. – Å følge denne veien er betydelig lettere for det rumenske folket, ettersom vi har veivisere (vozhaki), lærere.”⁴⁷⁶

Senere ble Bykovs nostalgi vekket av en dreiebenk av samme type som han hadde lært seg å arbeide med:

” -Jeg ble overveldet av glede over å se her, på den tørre steppen, den gamle vennen min DIP-200“⁴⁷⁷

Navnet på dreiebenken var DIP – en forkortelse for *Dognat’ i Peregnat’*, - ”å ta igjen og gå forbi” – slagordet som uttrykte den kombinerte vissheten om å ligge etter, men også i en ubestemt framtid gå forbi Vesten i produktivitet. Like fullt var det underforstått at om

⁴⁷² Pavel Bykov, *Put’ k schast’iu. Zapiski laureata Stalinskoi premii, tokaria-skorostnika Moskovskogo zavoda shlifoval’nykh stankov*, Izdatel’stvo VTsSPS, Profizdat, Moskva 1951, s. 159.

⁴⁷³ Ibid., s. 160.

⁴⁷⁴ Det er sikkert at Pavel Bykov hadde ”..støtte, vennlige råd, instruksjon...” fra partistatsapparatet i produksjonen av den propagandistiske memoarboken sin. Det er umulig å vurdere hvor mye av boken som faktisk er skrevet av ham selv. Når jeg i teksten siterer Pavel Bykov siterer jeg ikke lenger bare en privatperson, men vel så mye en idealtipe av en sovjetisk Stakhanov-arbeider, slik han ble konstruert i tekst og handling.

⁴⁷⁵ Se kapittel 4.7.

⁴⁷⁶ Bykov 1951, s. 161.

⁴⁷⁷ Ibid.

rumeneren kunne bruke denne dreiebenken til å ta igjen Vesten, var det utelukket at han helt kunne ta igjen Sovjetunionen.

5.7 De problematiske andre på innsiden og ikke-eksistensen av en entydig sovjetisk modell

Denne kronologiske relativismen krevde at Sovjetunionen og sovjetiske mennesker måtte være mer fremadskredne og mer moderne enn folkedemokratiene og menneskene der. Når folkedemokratiene satte i gang en restrukturering av sine egne samfunn, eksplisitt etter sovjetisk modell, lå det på VOKS' medarbeidere å representere denne modellen for dem. Ikke bare skulle de forklare og demonstrere hvordan det kulturelle og vitenskapelige livet i Sovjetunionen var organisert, de skulle også i personlig interaksjon med representantene for folkedemokratiene være levende eksempler på det moderne, sovjetiske mennesket. For VOKS', urbane og velutdannede medarbeidere som for eksempel Aleksandr Karaganov var dette som vi har sett, ikke uproblematisk, men overkommelig.

Den fysisk enorme og etnisk mangslungne Sovjetunionen inneholdt derimot geografiske og menneskelige periferier som ikke nødvendigvis tok full del i den moderne, sovjetiske identiteten. I tillegg var hva som konstituerte en slik moderne, sovjetisk identitet alltid en gjenstand for debatt, slik for eksempel Catriona Kelly har vist i sin undersøkelse av sovjetisk rådgivningslitteratur, og jeg har diskutert i kapittel 3 i denne avhandlingen.⁴⁷⁸ Den samme ustabiliteten og usikkerheten gjorde seg også gjeldende på andre områder hvor VOKS hadde ansvar for å spre informasjon til folkedemokratiene. Det skulle være tilstrekkelig å minne om rekken vitenskapelige debatter som raste som en del av *Zhdanovshchinaen*, ikke minst diskusjonen om folkedemokratienes egen samfunnsmessige natur.⁴⁷⁹ Som John Connelly har pekt på i sine undersøkelser av sovjetiseringen av høyere utdanning i Polen, DDR og Tsjekkia, var det en integrert del av problemet med å eksportere en sovjetisk modell at relevante sovjetiske aktører slett ikke var enige om hva som var en riktig sovjetisk modell, særlig ikke over tid.⁴⁸⁰ I det følgende vil jeg vise hvordan eksistensen av ”tilbakeliggende”

⁴⁷⁸ Kelly 2001, s. 312-316 og kapittel 3.9.

⁴⁷⁹ Se for eksempel Pollock 2006 og kapittel 4.8.

⁴⁸⁰ John Connelly, *Captive University. The Sovietization of East German, Czech and Polish Higher Education 1945-1956*, The University of North Carolina Press, Chapel Hill 2000, og John Connelly, “The Sovietization of Higher Education in the Czech Lands, East Germany, and Poland during the Stalinist Period, 1948-1954”, i Michael David-Fox og György Péteri (red.) *Academia in Upheaval. Origins, Transfers, and Transformations of*

folkeslag, uønskede spor og rester av den russisk fortiden og mangelen på konsensus om følsomme vitenskapelige og politiske saker kompliserte VOKS' medarbeideres anstrengelser for å konstruere en strømlinjeformet modell av Sovjetunionen for deres partnere i folkedemokratiene.

Blant de perifere folkeslagene som gjorde det vanskelig for VOKS' medarbeidere å presentere en enhetlig sovjetisk identitet var de små finsk-ugriske folkeslagene i nordområdene og ved Volga-kneet. I mellomkrigstiden hadde alle disse områdene og folkene der tjent som objekter for det sovjetiske siviliseringsprosjektet, og moderniseringen av dem kunne bli hentet fram som en kilde til prestisje.⁴⁸¹ For VOKS skapte imidlertid disse "andre på innsiden" spesielt hodebry. På det sovjetiske mentale kartet stod Asia, nordområdene og finsk-ugrerne på grensen mellom Europa og Asia på mange måter for det tilbakeliggende, umoderne og gammeldagse, og dette samsvarte dårlig med det bildet som var ønskelig å vise opp i utlandet. De fleste av VOKS' medarbeidere så vel som seksjonsmedlemmer var for en stor del etniske russere, og de dyrket alle en identitet som sovjetiske, urbane *intelligenty*, som helt klart identifiserte seg tettere med et urbanisert, moderne "Vesten" enn med Asia eller små folkeslag med en ikke-urban og til og med ikke-agrar livsstil.

Dette kan sees i Ivan Glushchenkos beskrivelse av to byer i Bulgaria han besøkte i 1953. Først hovedstaden Sofija:

"Man føler seg bra i Sofija, det er som om du slett ikke er i utlandet. Med sin arkitektur, de mange grønne områdene og bakkene minner Sofija om vårt Kiev."

Som grunnlag for sammenligning, denne ene av den mentale kartleggingens hovedfunksjoner, kunne han bruke *vårt* Kiev; sydligere enn Moskva, men distinkt slavisk og hovedstaden i den første russiske statsdannelsen. Når han derimot beskrev Plovdiv, med minareter og smale, svingete gater, sammenlignet han det med et uspesifisert, muslimsk Øst,⁴⁸² ikke for eksempel Baku, eller en annen sovjetisk by med en osmansk kulturarv på linje

the Communist Academic Regime in Russia and East Central Europe. Bergin & Garvey, Westport, Connecticut 2000, s. 141-177. Se også kapittel 2.6 og 4.15.

⁴⁸¹ For Nordområdenes plass som objekt for det sovjetiske siviliseringsprosjektet og de små folkeslagenes rolle, se Bruce Grant, *In the Soviet House of Culture. A Century of Perestroikas* Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1995, John McCannon, *Red Arctic. Polar Exploration and the Myth of the North in the Soviet Union, 1932-1939*, Oxford University Press, New York & Oxford 1998 og Yuri Slezkine, *Arctic Mirrors. Russia and the Small Peoples of the North*, Ithaca, London 1994.

⁴⁸² Glushchenko 1963, s. 107-108.

med Plovdiv.⁴⁸³ For Glushchenko, som etter navnet å dømme var ukrainer eller russer, var det de vestslaviske, europeiske om man vil, delene av Sovjetunionen som var hjemlige. De sørkaukasiske og sentralasiatiske var fremmede og ukjente. Glushchenko konstruerte sin egen sovjetiske identitet først og fremst som slaver og europeer.

Samtidig kunne disse eksotiske sidene ved Sovjetunionen virke tiltrekkende på utlendinger. Da Ivan Glushchenko besøkte Ungarn, nøt delegasjonen stor suksess med sine georgiske dansere.⁴⁸⁴ I 1951 ba en ungarsk delegasjon spesifikt om å få lov til å besøke en ”sørlig republikk.”⁴⁸⁵ Når det var nettopp disse eksotiske sidene ved Sovjetunionen som virket tiltrekkende på utenlandske forbindelser, utløste dette et visst ubehag hos VOKS’ medarbeidere. I korrespondansen fra det Ungarske-sovjetiske vennskapsforbundet fantes en stadig tilbakevendende interesse for ungarernes etniske og språklige slektinger i Sovjetunionen, de finsk-ugriske folkeslagene. Interessen for finsk-ugrisk etnologi og lingvistikk var tradisjonelt sterk i Ungarn, med røtter i ungarsk nasjonsbygging. I denne sammenhengen var det nok også et forsøk på å finne en etnisk forbindelseslinje mellom Ungarn og Sovjetunionen som var analog til den som fantes mellom Sovjetunionen og de slaviske nasjonene i Øst- og Sentraleuropa. Det Ungarsk-sovjetiske vennskapsselskapets første formann, forfatteren Lajos Zilahy, trakk fram dette helt eksplisitt på et møte i 1946:

*”Zilahy snakket om ungarernes asiatiske fortid, og om hvordan ikke bare geografisk naboskap og en felles fortid pekte mot en felles framtid og en felles vei.”*⁴⁸⁶

Også denne interessen skapte ubehag. Med unntak for de vest-baltiske karelene, finnene og esterne, hadde ikke de finsk-ugriske folkeslagene noen videre høy plassering i det interne sovjetiske kulturelle hierarkiet. En felles asiatisk fortid med ungarerne hadde neppe noen god klang i sovjetiske ører. Da det Ungarsk-sovjetiske vennskapsselskapet i 1947 også gav ut en håndbok (*spravochnik*) om Sovjetunionen, hvor disse folkene ble framstilt som

⁴⁸³ Det bulgarske kommunistiske regimet skulle også ha stort ubehag av sin ”Orient på innsiden”, eller ”*Orient within*”, som Mary Neuburger har kalt det. Jeg har lånt uttrykket om ”de andre på innsiden” fra henne. Se Mary Neuburger, *The Orient Within. Muslim Minorities and the Negotiation of Nationhood in Modern Bulgaria*, Cornell University Press, Ithaca and London, 2004. Sovjetunionen var imidlertid ikke begrenset til én ”Orient”, men hadde en hel rekke etniske minoriteter og befolkningsgrupper som ikke levde opp til bildet av en moderne sovjetisk identitet som VOKS forsøkte å konstruere og vise fram for utlandet.

⁴⁸⁴ Stenogram av Ivan Glushchenkos foredrag om et besøk i Ungarn februar 1949, på et møte i VOKS’ jordbruksseksjon, 27. april 1949, GA RF F. 5283, Op. 21. D. 117, L. 107.

⁴⁸⁵ Brev fra VOKS’ formann Andrei Denisov til Viatcheslav Molotov 23. april 1951, GA RF F. 5283, Op. 22, D. 305, L. 61.

⁴⁸⁶ Rapport fra møte i det Sovjetisk-ungarske vennskapsselskapet, 21. september 1946. Arkhiv Vneshnei Politiki Rossiiskoi Federatsii, (AVP RF), Fond 77, Opis’ 20, Papka 12, Delo 25, List 45.

tilbakeliggende og overtroiske, utløste det nærmest raseri hos Sheinina, VOKS' referent for Ungarn, og E. P. Meleshko, lederen for Sentraleuropeisk avdeling:

”-denne boken, som er proppfull av grove politiske feil og reaksjonært sjusk(..) [gir inntrykk av] at Sovjetunionen er et eksotisk, halvilt land, hvor fordommer og overtro, o.s.v. ennå ikke er utryddet”⁴⁸⁷

Dette eksotiske aspektet, som sikkert ikke ble fremhevet med onde hensikter av det Ungarsk-sovjetiske vennskapsselskapet, passet ikke inn i bildet VOKS ville presentere i utlandet. I dette tilfellet kunne imidlertid VOKS svare med å vise til hvordan Sovjetunionen hadde lagt til rette for den kulturelle utviklingen til disse folkeslagene. Senere foreslo Meleshko for Aleksandr Karaganov å utgi en samling med finsk-ugrisk poesi og prosa:

”Tatt i betraktning at det i Ungarn har kommet ut et første bind av en håndbok om USSR, hvor det blir understreket hvor usedvanlig lavt kulturelt utviklingsnivå denne gruppen av folkeslag [de finsk-ugriske] i USSR står på, vil det å utgi den foreslåtte samlingen utvilsomt være nyttig.”⁴⁸⁸

Karaganovs svar var positivt, men han anså det som enda nyttigere å utgi en samling med litteratur fra alle de sovjetiske folkeslagene. Begrunnelsen var tilsynelatende pragmatisk, nemlig at en slik samling kunne utgis også i andre utland. Hva Karaganov mente med at dette ville være nyttigere også ”...av politiske grunner, ...”⁴⁸⁹ er litt mer uklart. Kanskje så han med skepsis på å la ungarerne dyrke en slik eksklusiv etnisk forbindelse, attpåtil med en av Sovjetunionens problematiske ”andre på innsiden”.

Et av de små nordlige finsk-ugriske folkeslagene derimot, nganasanene,⁴⁹⁰ greide ikke VOKS å tilpasse til bildet i det hele tatt. Da avdelingen for sovjetisk kultur fikk forelagt en artikkel for tidsskriftet de gav ut, *Khronika*, med en etnografisk studie av nganasanene, ble den returnert til redaksjonen. Avdelingslederen, V.V. Platkovskii, forklarte det slik i sin redegjørelse for Utenriksavdelingen i Sentralkomiteens apparat:

⁴⁸⁷ Sheinina og Meleshkos anmeldelse av bind 1 av håndbok om Sovjetunionen, utgitt av det Ungarsk-sovjetiske vennskapsforbundet, 3. februar 1947. GA RF F. 5283, Op. 17, D. 113, L. 5. Zilahys felles vei og framtid med Sovjetunionen ble ikke langvarig, han emigrerte fra Ungarn året etter.

⁴⁸⁸ Brev fra Meleshko til Karaganov, udatert, etter februar 1947, GA RF F. 5283, Op. 17, D. 113, L. 3

⁴⁸⁹ Karaganovs svar på Meleshkos brev (nederst på samme ark), Ibid.

⁴⁹⁰ Nganasanene holder til på Tajmyr-halvøya i Sibir, de var nomader som tradisjonelt levde av reindrift, fiske og fangst. På dette tidspunktet var de antagelig drøyt tusen mennesker.

”Se på siste nummer av ”Khronika”, nummer tre, i det har det igjen blitt plassert artikler med meddelelser om suksessene til sovjetiske arkeologer, ”Akademimedlem Orbeli 60 år” [og] ”Nganasanene”. Nganasanene er en etnografisk gruppe i Nordområdene. I denne artikkelen får man vite at nganasanene lever i klansamfunn, at de er fryktelig tilbakeliggende os.v. Hvordan kan man sende noe slikt utenlands!”⁴⁹¹

Artiklene ble returnert til *Khronikas* redaksjon, med krav om at de måtte byttes ut. I redaksjonen satt ingen andre enn Boris Dmitrievich Grekov (1882-1953), akademimedlem siden 1935 og allerede en virkelig *Grand Old Man* innenfor sovjetisk eldre historieforskning. For ham var antagelig en slik etnografisk studie slett ikke problematisk på samme måte som den var for Platkovskii. Snarere viste den hvordan sovjetisk etnografi befant seg på et høyt internasjonalt vitenskapelig nivå. Grekov ville presentere den kompetente sovjetiske *utforskeren*, ikke den utforskede etnografiske gruppen for verden. Dette poenget ser ut til å ha gått Platkovskii fullstendig hus forbi.

Ytterligere en ”andre på innsiden” som skapte problemer for å framstille en ønskelig sovjetisk personlighet for utlendinger var den egne russiske, ukultiverte nære fortiden. En integrert del av det sovjetiske kultiveringsprosjektet var å ta avstand fra russiske tradisjoner som ble regnet som bondske eller småborgerlige. Aleksandr Karaganov nevnte for eksempel i foredraget sitt om arbeid med utlendinger spesifikt en form for overdreven gjestfrihet, som han kalte for *”kupecheskii khleb-sol’”* i forhold til utlendinger. Dette uttrykket, som direkte kan oversettes med ”kjøpmannsgjestfrihet” har i seg assosiasjoner til førrevolusjonær orden. *Kupets* betyr kjøpmann, helst av en mer provinsiell type, og *khleb-sol’* er den tradisjonelle russiske gjestfrihetsgesten med å tilby en besøkende brød og salt. Av sammenhengen framgikk det at Karaganov tenkte på overdreven skjenking av alkohol til utenlandske gjester.⁴⁹² I det hele tatt var det vanskelig å overbevise besøkende om at man hadde greid å framstille et nytt menneske. I 1947 fikk formannen i det Ungarsk-engelske vennskapssambandet, den berømte komponisten og musikologen Zoltán Kodály, besøke Sovjetunionen. I ettertid holdt han foredrag om hva han hadde sett, og til tross for at han i følge den sovjetiske VOKS-fullmektigen Smirnov rapporterte ”objektivt”, fortalte han også at han slett ikke hadde sett noe nytt sovjetisk menneske. Smirnov anbefalte at han ikke ble invitert flere ganger.⁴⁹³

⁴⁹¹ Lederen av VOKS’ avdeling for sovjetisk kultur, V. V. Platkovskii, i møte med Utenriksavdelingen i Sentralkomiteens apparat, april 1947, GA RF, F. 5283, Op. 22, D. 72, L. 68.

⁴⁹² Karaganovs foredrag om arbeid med utenlandske delegasjoner på et møte i VOKS’ ledelse, 30. september 1946, GA RF F. 5283, Op. 1, D. 401, L. 85.

⁴⁹³ Brev fra VOKS-fullmektigen i Ungarn Smirnov til V. S. Kemenov, 25. desember 1947, GA RF F. 5283, Op. 22, D.118, L. 2-3, og Smirnovs rapport (*Spravka*) om anglo-amerikansk propaganda i Ungarn, til Kemenov og

Det var heller ikke alle problemene med å presentere det ønskelige bildet av Sovjetunionen som kunne tilskrives slike etterlevninger av fortiden. Flere sider ved den daglige virkeligheten i den samtidige Sovjetunionen, også slik den virket på VOKS' eget apparat, var problematiske. VOKS' korrespondanse i disse årene er full av brev med ønsker om hjelp av forskjellig slag, det være seg besøk av sovjetiske spesialister, litteratur eller anledning til å besøke Sovjetunionen. Når VOKS' og andre sovjetiske reisende markedsførte en industrielt og vitenskapelig sterk Sovjetunion, skapte de naturlig nok store forventninger hos vertene deres i utlandet. Rent praktisk gjorde den vanskelige forsynings situasjonen, det tungroddede byråkratiet og VOKS' egne begrensede ressurser det umulig å leve opp til forventningene til Sovjetunionen som et overflødigshorn av kunnskap og erfaring. Da lederen for VOKS' sentraleuropeiske avdeling, E. P. Meleshko, i 1947 var i møte med utenriksavdelingen i Sentralkomiteens apparat, påpekte han hvordan VOKS' delegater hadde lovet for mye med tanke på å sende delegasjoner til blant annet Ungarn, noe som ikke kunne følges opp: ”*Vi havnet i en veldig ubekvem situasjon (nelovkoe polozhenie)*” Til overmål førte den lange tiden det tok å avklare et eventuelt besøk i Sovjetunionen til at en ungarsk komponist isteden reiste til Amerika.⁴⁹⁴

Når VOKS skulle ta i mot utenlandske delegasjoner kom også spørsmålet gapet i levestandard mellom Sovjetunionen og de øst- og sentraleuropeiske landene opp.⁴⁹⁵ Å presentere utlendinger for samme slags vilkår som kunne være akseptable for sovjetborgere var ikke aktuelt. Da det ble planlagt å ta i mot en gruppe polske leger for etterutdanning i Moskva i 1948, kom VOKS med en svært kritisk gjennomgang av planen for oppholdet deres. En ting var at det ikke var sørget for noe kulturelt program, og heller ikke for å følge og kontrollere de polske legene hele tiden, slik at de kom til å tilbringe fritiden sin på egen hånd. De materielle vilkårene var heller ikke tilfredsstillende. Planen var å forlegge de polske legene på et hybelhus med 6-8-mannsrom, på et øde sted like ved et kullager. Selv om rensligheten var tilstrekkelig ivaretatt, manglet det bad og telefon, og legene måtte dele vaskeplass og toaletter. Mat var de forutsatt å spise i

Lavrishchev, sjef for Utenriksdepartementets avdeling for balkanske land, 7. februar 1948, GA RF F. 5283, Op. 22, D. 118, L. 51.

⁴⁹⁴ E. P. Meleshko, leder for avdelingen for Sentraleuropeiske lands redegjørelse for avdelingens arbeid hos utenriksavdelingen i Sentralkomiteens apparat, april 1947, GA RF F. 5283, Op. 22, D. 72, L. 109.

⁴⁹⁵ Se kapittel 3.7.

”...kantinen, av den vanlige typen / for studerende ved instituttet/, som utvilsomt ikke kan tilfredsstille polakkenes krav.”

VOKS-rapporten konkluderte med at

”Alle de nevnte ubekvemmelighetene vil gjøre polakkene misfornøyde, noe som kommer til å gjenspeiles i deres inntrykk av Moskva.”

Rapporten avsluttet med å anbefale at de polske legene ble innkvartert på hotell.⁴⁹⁶ Å tilby utlendinger, også fra folkedemokratiene, de samme vilkårene som sovjetiske studenter var ikke akseptabelt.⁴⁹⁷

Ikke bare slik rent praktiske hindringer gjorde det komplisert å presentere det ønskelige helhetlige, moderne og strømlinjeformede bildet av Sovjetunionen i utlandet. Som jeg har vist i kapittel 4 i denne avhandlingen, pågikk det en til dels ganske heftig, politisert debatt i Sovjetunionen om innholdet i og omfanget av det nye demokratiet. I 1947 skulle stenogrammer fra diskusjoner om dette emnet ha havnet i utlandet.⁴⁹⁸ I møte med Utenriksavdelingen til Sentralkomiteens apparat ble VOKS’ avdeling for sovjetisk kultur⁴⁹⁹ bebreidet for dette:

”Der er det mange omstridte spørsmål, alle skjelte hverandre ut – er dette en ny form for demokrati, eller er det en særskilt form for demokrati, og alt ble sendt dit [til utlandet].”⁵⁰⁰

Slike politisk følsomme, og ikke endelig avgjorte spørsmål i Sovjetunionen var det flere av. Å eksportere bildet av en slik intern uenighet ble ikke regnet som ønskelig: *”Når vi ikke har et eget standpunkt, hvorfor sende[noe]?”⁵⁰¹* Når VOKS’ utenlandske forbindelser kom med spørsmål og henvendelser som berørte slike stridsspørsmål, var da også oftest reaksjonen å la være å svare.

⁴⁹⁶ Rapport fra VOKS om plan for mottak av polske leger på etterutdanningskurs i Moskva, september 1948, GA RF F. 5283, Op. 22, D. 119, L. 135-137.

⁴⁹⁷ Jfr. Karaganovs kommentar om jugoslaviske pedagoger, kap. 5.6. Polske besøkende kunne nok også fra VOKS’ side antas å være mer skeptisk innstilt enn jugoslaviske.

⁴⁹⁸ Det framgår ikke av sammenhengen hvilken diskusjon det var snakk om. I og med at diskusjonen om Vargas artikkel foregikk måneden etter, kan det ikke ha vært den.

⁴⁹⁹ Avdelingen for sovjetisk kultur hadde som sin oppgave å følge med på det sovjetiske kulturelle og vitenskapelige livet og produsere artikler og annen litteratur for utlandet. Avdelingen utgav tidsskriftet *Khronika*.

⁵⁰⁰ Anonym stemme i stenogrammet fra V.V. Platkovskiis redegjørelse for arbeidet til VOKS’ avdeling for sovjetisk kultur i utenriksavdelingen til sentralkomiteens apparat, april 1947, GA RF F. 5283, Op. 22, D. 72, L. 79.

⁵⁰¹ Paniushkins kommentar til Platkovskiis redegjørelse for arbeidet til VOKS’ avdeling for sovjetisk kultur for utenriksavdelingen i sentralkomiteens apparat, april 1947, GA Rf, F. 5283, Op. 22, D. 72, L. 79.

Det viste seg altså vanskelig for VOKS' medarbeidere å presentere et konsistent bilde av Sovjetunionen for utlandet, også de nye demokratiene i Øst- og Sentraleuropa. Sovjetunionen var svært langt fra et homogent land med et likeartet kulturelt nivå. Problemet med å eksportere en sovjetisk modell var størst der ingen slik enhetlig modell fantes, om en slik fantes i det hele tatt.

5.8 Konklusjoner

Da grensene mot Europa ble åpnet for grupper av sovjetiske spesialister etter andre verdenskrig, utløste det en bred optimisme om å kunne gjenoppta forbindelser som hadde ligget nede siden andre halvdel av trettiårene, også innenfor det revitaliserte VOKS. For en stor del var denne optimismen knyttet til å ta del som en likeverdig, eller til og med på noen måter overlegen konkurrent i forhold til de vestlige landene som ble ansett som ledende på det kulturelle, økonomiske og vitenskapelige området. De balkanske og slaviske landene ble i noen grad oversett.

For de sovjetiske reisende utløste møtet med de øst- og sentraleuropeiske landene flere positive følelser: Glede over å få ta del i og ta i besittelse et beundringsverdig, gammelt Europa, som var en del av en global kulturarv som et kultivert sovjetisk menneske var forutsatt å kjenne og beherske, selv i stalintidas mest nasjonalistiske perioder. Alt i den første perioden, men enda sterkere etter 1948, kom i tillegg en glede over å få et entusiastisk publikum som mottagere for de kunnskapene og erfaringene som var gjort i Sovjetunionen de siste årene. Mens VOKS' ambisjoner ved krigens slutt først og fremst var å bekjempe det de regnet som myter, misforståelser og fordommer, og i beste fall vinne sympatien til innflytelsesrike offentlige personer, ble de nå eksplisitt invitert til å forme om hele samfunn. Sovjetiske kunnskapsformidlere på tvers av systemgrensen kunne ta på seg en reell mentorrolle som de ikke hadde hatt tidligere. Etter 1948 ble denne mentorrollen helt sentral for VOKS i forhold til folkedemokratiene i Europa. Dette skjedde samtidig med en tidsforskyvning i koordinatsystemet på det sovjetiske mentale kartet. Folkedemokratiene ble ikke lenger betraktet som særskilte varianter av det kapitalistiske vest, men som en variasjon over Sovjetunionens egen fortid. Til de sovjetiske reisendes identitet ble det lagt til at de var mennesker fra framtiden. Med dette kom også en særegen nostalgi over å se Sovjetunionens fortid utspille seg på nytt, tydeligst vist hos Pavel Bykov. Slik sett fungerte forholdet til

folkedemokratiene som en positiv ressurs i konstruksjonen av selvbildet til de sovjetiske spesialistene i VOKS.

Sovjetiske reisende kunne da føle seg enda mer trygge på sin egen overlegenhet, selv om feil og problemer i Sovjetunionen ble skjult for besøkende fra folkedemokratiene etter beste evne. Paradoksalt nok førte dette til at grensesettingen mellom Sovjetunionen og folkedemokratiene ble skarpere samtidig med at de politiske båndene ble tettere. Mens letingen etter vennlig stemte folk og regimer i gledesrusen like etter krigens slutt medførte en søken etter likheter mellom den kultiverte sovjetiske reisende og hans vert, ledet den nye rollen som lærer og rådgiver fram til en sterkere understreking av den sovjetiske reisendes overlegenhet, og dermed hvordan han skilte seg fra verten.

Samtidig skinte også innenfor VOKS den utbredte angsten for å ikke bli tatt på alvor eller oppfattet som faktisk overlegen eller en gang likeverdig av representantene for det ”Gamle Europa” i gjennom. Karaganovs underforståtte kontrastering av den rene, pene og velordnede tsjekkiske landsbygda med en skitten, tilbakeliggende og uordnet sovjetisk, Glushchenkos kommentarer om at entusiasmen de ble møtt med ikke kunne være arrangert og anstrengelsene for å sikre polske medisinerer anstendig losji vitner om dette. Denne angsten og ubehaget ble særlig problematisk for kulturformidlerne i VOKS når utlendinger utviste en særlig interesse for de sidene ved Sovjetunionen som ikke nådde opp til deres egne forventninger. Det være seg de problematiske, eksotiske andre på innsiden eller politisk betente spørsmål som VOKS’ spesialister ikke kunne levere noe sovjetisk fasitsvar på. Dette undergravde bildet av et moderne, kultivert og allvitende sovjetisk menneske som VOKS’ medarbeidere brukte for å rettferdiggjøre sin selvfølgelige mentorrolle i forhold til vertene sine i folkedemokratiene. Slik sett forble problemene med å formulere en sovjetisk identitet i forhold til utlandet uløste i forhold til folkedemokratiene i Øst- og Sentraleuropa. Faktisk vil jeg hevde at den nyantatte mentorrollen og det forventede, etterhvert reelt tettere samarbeidet og samkvemmet ytterligere kompliserte disse problemene.

6 Konklusjoner

I denne avhandlingen har jeg analysert konstruksjonen av sovjetiske mentale kart over Øst- og Sentraleuropa etter andre verdenskrig. Med utgangspunkt i skjønnlitteratur, vitenskap og kulturutveksling har jeg undersøkt hvordan de øst- og sentraleuropeiske statene som havnet under sovjetisk militær kontroll og politisk dominans i etterkrigstiden også ble tatt i besittelse og erobret intellektuelt. Jeg har tatt utgangspunkt i de grunnleggende operasjonene ved mental kartlegging, som presentert i kapittel 2: *Å binde sammen, å sammenligne, å befolke og å tale til*. I tillegg til å analysere og drøfte det mentale kartet over Øst- og Sentraleuropa som framstilles i kildene, har jeg også undersøkt hvordan denne kartleggingen var en integrert del av konstruksjonen av sovjetisk identitet. Kronologisk har jeg holdt meg i det som kan kalles pionerfasen i den sovjetiske mentale kartleggingen av Øst- og Sentraleuropa, fra 1945 til 1953, da Sovjetunionen først tok militær og politisk kontroll over regionen. Funnene jeg har gjort utdypet og forklarer vesentlige sider ved det sovjetiske imperiale prosjektet i Øst- og Sentraleuropa, særlig sammenhengen mellom kulturell produksjon, identitetspolitikk og politisk dominans. Avhandlingen viser slik nytten av å analysere mental kartlegging for å forklare og forstå fortiden.

6.1 Å binde sammen og å sammenligne: fra forvirring til folkedemokrati

Den første operasjonen i mental kartlegging er *å binde sammen*, da som oftest ved å sette navn på et geografisk område. Som jeg først og fremst har vist i kapittelet om vitenskapelig erobring, fantes det ikke noen samlende og enhetlig sovjetisk begrepsbruk for landene i Øst- og Sentraleuropa ved krigens slutt. Det bildet av en monolittisk, sovjetisert region som begrep som "Østblokken" og helrøde flater i historiske atlas har skapt, er ikke i samsvar med den sovjetiske begrepsbruken i disse første årene. Ulike organisasjoner, institusjoner og personer innenfor samme organisasjon karakteriserte dem etter ulike kriterier: etnolingvistiske, geografiske og politiske. Definisjonene var vaklende, delvis overlappende og delvis gjensidig utelukkende. Ulike land som siden skulle inkluderes blant folkedemokratiene var utelatt i tidlige definisjoner, som når Evgenii Varga utelot Ungarn og Romania fra "Demokratiene av en ny type" i 1947. Analysen av Vargas artikkel og både de forutgående og den etterfølgende debatten viser klart at man i Sovjetunionen slett ikke var i besittelse av noen *master plan* for å forme om regionen etter sovjetisk forbilde.

Først i løpet av 1948 ble disse landene endelig samlet som ett mentalt territorium. Da ble ”folkedemokratier” den enerådende samlebetegnelsen på de kommuniststyrte statene i Øst- og Sentraleuropa, med unntak av Jugoslavia, som etter utestengelsen fra Kominform i juni 1948 ikke lenger kunne omfattes av begrepet. Denne revisjonen skjedde i nær forbindelse med det store skiftet i sovjetisk politikk i forhold til nabolandene, da den gradualistiske politikken ble oppgitt til fordel for en direkte og utilslørt kommunistisk maktovertagelse. Samtidig gikk man også bort fra å definere ”det nye demokratiet” som en særskilt type samfunn, som kanskje kunne bygge sosialismen uten å gå innom proletariatets diktatur, til å definere dem som en form for proletariatets diktatur, og det å bygge sosialismen ble det endelige målet for utviklingen deres.

Selv om det politisk definerte begrepet folkedemokratier skulle bli stående til innpå 1960-tallet, kom det aldri noen klar og enhetlig definisjon av denne samfunnsformen. Tvert i mot var selve innholdet i begrepet fortsatt gjenstand for debatt. De store problemene seksjonen for de folkedemokratiske land i Europa under Institutt for økonomi hadde med å levere publisert materiale fra 1948 til 1953 viser at det selv i den senstalinistiske ensrettingsperioden ikke var mulig å komme fram til enighet i den sovjetiske utenriksforskningen om hva folkedemokratiet var eller skulle være. Etter Stalins død og ved begynnelsen på tøværperioden er det klart at definisjonen av folkedemokratiene igjen måtte revideres. Det sovjetiske mentale kartet, eller snarer *kartene*, over Øst- og Sentraleuropa ble aldri helt stabilisert.

Den andre operasjonen i mental kartlegging er *sammenligning*. Det avgrensede mentale territoriet blir tildelt en plass i et hierarkisk system gjennom å sammenlignes med andre mentale territorier. De øst- og sentraleuropeiske statene ble ikke behandlet som likeverdige mer enn de ble behandlet som likeartede, slik Aleksandr Karaganovs konsekvente bruk av Romania som en negativ kontrast til Tsjekkoslovakia viser. Fram til 1948 ble de først og fremst sammenlignet med de kapitalistiske statene i Vesteuropa. De ble betraktet som mindre viktige, både på grunn av sin økonomiske og antatt kulturelle tilbakeliggende i forhold til Vesten. I mellomkrigstiden så vel som i den første etterkrigstiden fikk de liten oppmerksomhet hos Instituttet for verdensøkonomien. Innenfor VOKS måtte lederduoen Kemenov og Karaganov gjentatte ganger minne medarbeidere i organisasjonen på å interessere seg for og behandle de øst- og sentraleuropeiske statene med tilbørlig respekt.

Disse statene hadde ikke hadde den samme prominente plasseringen i det mentale kulturelle hierarkiet som de store vesteuropeiske statene og USA. Sammenligningen viser seg også å være kontekstuel bestemt. Like forhold ble vurdert ulikt av forskjellige reisende, avhengig av kontekst – tsjekkisk tilbakeholdenhet og høflighet ble vurdert diametralt motsatt i 1945 og 1948. Det sovjetiske mentale kartet over Øst- og Sentraleuropa ble i perioden stadig revidert, debattert, utvidet og innskrenket avhengig av konteksten det kom til og ble brukt i.

Hånd i hånd med samlingen av de øst- og sentraleuropeiske statene i det mentale territoriet ”de europeiske folkedemokratiene” skjedde også en 180 graders reorientering av hva som var naturlig å sammenligne dem med. Etter 1948 ble de i stedet for med det samtidige Vesten sammenlignet med den fortidige Sovjetunionen, spesifikt NEP-perioden fra 1922 til 1927, og fikk vurdert sin utviklingsmessige status opp mot hvor langt de var kommet i å omforme samfunnet etter sovjetisk mønster.

De europeiske folkedemokratiene fortsatte imidlertid å få relativt liten oppmerksomhet i Sovjetunionen. Fokuset og konsentrasjonen både til utenlandsforskningen innenfor vitenskapsakademiet og kulturutveksling slik VOKS drev den var i hovedsak rettet i to retninger: Mot de viktigste vestlige statene, i hovedsak Storbritannia og USA, og inn mot Sovjetunionen selv. Da seksjonen for de folkedemokratiske land i Europa under Institutt for økonomi begynte å finne en form for sin forskning, handlet den i stor grad om å bekrefte riktigheten og verdien av marxistisk-leninistisk teori og av den sovjetiske erfaringen fra mellomkrigstiden, snarere enn å studere dem for sin egen del. I tillegg forble seksjonen liten og underprioritert i forhold til miljøene som studerte den kapitalistiske verden og Sovjetunionen.

Den sovjetiske utenlandsekspertisen fortsatte å fokusere på de globale lederne som de lå i konkurranse med. I denne konkurransen ble Sovjetunionen samtidig forestilt som overlegen og underlegen. Fortsatt underlegen i termer av industriproduksjon, urbanisering og utdanningsnivå, overlegen i politisk og åndelig, ideologisk forstand. Når da noen av de europeiske folkedemokratiene, først og fremst Polen, Ungarn og særlig Tsjekkoslovakia, etter de samme kriteriene var i samme overlegne posisjon som Vesten, kompliserte det den sovjetiske konstruksjonen av overlegenhet i forholdet til dem. VOKS’ medarbeidere måtte stadig konfrontere sider ved Sovjetunionen som ikke harmonerte med bildet de ønsket å presentere utad. Som et imperium var Sovjetunionen *innadvendt*. Aktørene som skulle

forholde seg til utlandet endte opp med å være intenst opptatt av seg selv og den staten de representerte. I Oles' Gonchars *Fanebærerne* tjente for eksempel Øst- og Sentraleuropa og menneskene der mer som en kontrasterende bakgrunn som fremhevet utviklingen og de beste sidene ved de sovjetiske hovedpersonene hans, enn som en region som hadde noen særlig interesse i seg selv.

I denne avhandlingen har jeg vist at denne problematikken var forankret i et sivilisatorisk kart de sovjetiske spesialistene hadde med seg fra før krigen. I motsetning til opplysningstidens reisende, som i følge Larry Wolff

*”...carried a mental map to be freely annotated, embellished, refined and refolded along the way.”*⁵⁰²

Forholdt de sovjetiske aktørene seg i stor grad til et allerede etablert globalt hierarki. I dette var de balkanske og slaviske landene i Øst- og Sentraleuropa ansett som mindre viktige og mindre naturlige objekter for sammenligning enn de vestlige økonomiske, militære og kulturelle stormaktene. Dette resulterte i at de øst- og sentraleuropeiske statene var og forble relativt lavt prioritert innenfor de institusjonene som arbeidet med utlandet. Det høy- og senstalinistiske mentale koordinatsystemet som hadde blitt konstruert fra trettiårene og framover, med Moskva som sentrum og Sovjetunionen som framtidens land, kolliderte med et eldre, underliggende koordinatsystem hvor Russland og Sovjetunionen var tilbakeliggende, og først og fremst måtte finne måter å ta igjen Vesten på. Sovjetunionen hadde satt seg selv i den vanskelige situasjonen å være et dominerende sentrum for en periferi som ble opplevd som utviklingsmessig overlegen.

6.2 Å befolke: systemgrense og generasjonsgrense

Jeg har identifisert flere strategier i bruk for å rettferdiggjøre sovjetisk dominans på tross av den sovjetiske opplevelsen av å være den nytilførte periferien underlegen. Den mest primitive strategien ble anvendt av VOKS – fortielse og manipulasjon av den sovjetiske virkeligheten som ble presentert for folkedemokratiene og resten av verden. En strategi som er særlig synlig hos de to soldatforfatterne Oles' Gonchar og Konstantin Simonov var overlegenhet i form av lidelse og offervilje under andre verdenskrig. Dette viste til en form for kulturell overlegenhet,

⁵⁰² Larry Wolff, *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*, Stanford University Press, Stanford, California 1994, s. 6.

ikke bare i produksjon av kunst og litteratur, men også i det å ha begynt å produsere et nytt, kulturelt overlegent menneske.

Denne strategien faller inn under den tredje operasjonen i mental kartlegging, *å befolke*. Å beskrive befolkningen i et mentalt territorium er vesentlig for å innplassere det hierarkisk i forhold til kartleggeren. I kapittelet om mental kartlegging har jeg vist hvordan Edward Said har hevdet at orientaleren har blitt framstilt som en helt annen, utelukkende nyttig som kontrast for å framheve vesterlendingens positive sider og for å rettferdiggjøre dominans. Maria Todorova har på sin side hevdet at Balkan og balkanmennesket sett fra Vesten heller bør betraktes som et "ufullstendig selv" – annerledes, men med potensiale til i en ubestemt framtid å bli en fullverdig europeer. I de tekstene jeg har undersøkt går det ikke an å redusere de sovjetiske bildene av menneskene i folkedemokratiene til enten en absolutt annen eller til et ufullstendig selv. Der opptrer både skurker, som Grubek/Hoffmann, som aldri kan bli noe annet enn en absolutt annen, og positive helter som Stefan, som til og med kan finnes verdige til å flytte til Sovjetunionen og studere. Også her er de sovjetiske aktørenes mentale kartlegging fleksibel og kontekstavhengig

Simonovs *Under kastanjetrærne i Praha*, var i følge ham selv nettopp et forsøk på å håndtere opplevelsen av underlegenhet i materiell og kulturell forstand som millioner av sovjetiske soldater hadde i sitt møte med Øst- og Sentraleuropa ved slutten av krigen. Og Simonovs viktigste strategiske grep er nettopp å hente fram de overlegne menneskelige egenskapene til sovjetiske mennesker. Overlegenheten gir seg utslag i et generasjonsmessig skille mellom sovjetiske og ikke-sovjetiske mennesker: 21 år gamle Masha er i modenhet sitt 26 år gamle tsjekkiske motstykke Bozhena overlegen. Tilsvarende har 26 år gamle Stefan, etter et langvarig opphold i Sovjetunionen blitt sin far Frantisek overlegenhet i modenhet og ikke minst handlekraft. Den unge generasjonen tsjekkere framstilles som sine egne foreldres læremestere. De har i kraft av sitt tettere samkvem med sovjetiske *mentorskikkelser*, Petrov for Stefan, Masha for Bozhena, alt gått forbi den eldre generasjonen i menneskelige kvaliteter.

Samtidig er ikke avstanden mellom de sovjetiske og de tsjekkiske menneskene mulig å lukke helt: Bozhena innser at hun aldri kan få Petrov, fordi de to hører til i helt forskjellige verdener. Det romlige skillet mellom Sovjetunionen og verden utenfor blir til et metaforisk tidsskille eller et generasjonsskille. For å fortsatt rettferdiggjøre den sovjetiske overlegenheten og mentorrollen i forhold til Øst- og Sentraleuropa kunne dette skillet aldri helt overskrides.

Dette generasjonsmessige skillet mellom mennesker ble speilet i det tidsmessige politiske skillet som jeg har påvist i kapittelet om Instituttet for verdensøkonomien og Institutt for økonomi ved det Sovjetiske vitenskapsakademiet. Den tidsmessige plasseringen av folkedemokratiene i Sovjetunionens fortid virket som en strategi for å rettferdiggjøre sovjetisk dominans. I og med at folkedemokratiene var dømt til å gjenta den sovjetiske erfaringen, gav det alltid en sovjetisk rådgiver et klart overtak i kunnskapsmakt og kunnskapskapital. Det kunne ikke stilles spørsmålsteget ved hennes kunnskap om eller fortolkning av egen fortid.

Homi Bhabha har hevdet at den britiske koloniale diskursen etter opplysningstiden talte med to tunger, eller hadde to ansikter. På den ene siden det siviliserende, oppdragende ansiktet som hadde som et uttalt eller uttalt mål at det koloniale subjektet skulle bli likt det koloniserende, på den andre siden et disiplinerte og straffende ansikt, som forutsatte en fortsatt ulikhet mellom den koloniserende og den koloniserte for å rettferdiggjøre egen dominans. Dersom den koloniserte lyktes i en fullstendig etterligning av den koloniserende ville hele grunnlaget for maktforholdet mellom de to falle bort. Selv den mest samvittighetsfulle innfødte kolonitjenestemann ville aldri kunne bli en britisk kolonitjenestemanns likeverdige.⁵⁰³ At den kolonisertes tilegnelse av den koloniserendes ytre kjennetegn og praksiser bare kan bli en tom etterligning, ser ut til å gå enda lenger tilbake enn opplysningstiden. Da Tacitus i slutten av det 1. århundre e. kr. skrev om svigerfaren Agricolas erobring av Britannia, kommenterte han de britanniske høvdingesønnenes begynnende romanisering slik:

*”...the toga came into fashion, and little by little the Britons went astray into alluring vices: to the promenade, the bath, the well-appointed dinner table. The simple natives gave the name of ‘culture’ (humanitas) to this factor of their slavery.”*⁵⁰⁴

I alle de tre empiriske artiklene i denne avhandlingen har jeg vist at en slik fundamental grensesetting mellom Sovjetunionen og de europeiske folkedemokratiene var sentral i konstruksjonen av sovjetiske mentale kart etter andre verdenskrig. Det var i hele perioden jeg har arbeidet med alltid en absolutt grense mellom folkedemokratiene og Sovjetunionen. Her er vi antagelig på sporet av en felles, grunnleggende operasjon i alle imperiale prosjekter, også det sovjetiske. Sett i dette lyset er det kanskje mer enn et kuriosum at Konstantin

⁵⁰³ Homi Bhabha, ”On Mimicry and Man: The Ambivalence of Colonial Discourse”, i *October*, Vol. 28, *Discipleship: A Special Issue on Psychoanalysis*, (Spring 1984), The MIT Press, New York, s. 125-133.

⁵⁰⁴ Tacitus, ”Agricola”, antagelig 98 e. kr., i *Tacitus I, Agricola, Germania, Dialogus*, Loeb Classical Library 35, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts 1970, v. 21, s. 66-67.

Simonov regnet Rudyard Kipling, selve det britiske imperiets dikter, som en av sine utenlandske favoritter.⁵⁰⁵

6.3 Å tale til: Ett steg etter eller Akilles' paradoks

Å gjøre folkedemokratiene like Sovjetunionen har gjerne blitt framstilt som det endelige målet for sovjetisk politikk i Øst- og Sentraleuropa, i det minste i den senstalinistiske perioden. Begrep som ”sovjetisering” og ”Sovjetblokken” har vært med på å skape et bilde av en region som var i ferd med å bli omgjort til en kopi av Sovjetunionen. At dette ikke noensinne lyktes helt, var åpenbart. En slik fullstendig omforming ble umuliggjort av en rekke praktiske faktorer – kapasitet, motstand i mottakerlandene og det at ulike aktører i Sovjetunionen ikke kunne enes om hvordan den sovjetiske fortiden og samtiden skulle tolkes – kort sagt fantes det ikke noen entydig og stabil sovjetisk modell å kopiere.

I denne avhandlingen har jeg også vist at en slik fullstendig sovjetisering var et mål som heller ikke kunne oppnås uten å undergrave legitimeringen av sovjetisk politisk dominans i Øst- og Sentraleuropa: På den ene siden har jeg sett ønsket og kravet om å anvende sovjetiske forbilder. På den andre siden er dette hele tiden moderert ved ulike begrensninger – sovjetiske forbilder måtte til en hver tid tilpasses lokale forhold og ikke minst det lokale utviklingsnivået. Den som til syvende og sist hadde evnen og retten til å bestemme og definere hvordan sovjetiske forbilder skulle forstås og tilpasses bruk i Øst- og Sentraleuropa var alltid den sovjetiske rådgiveren. Som jeg har vist i analysen av Varga-debatten og andre diskusjoner om folkedemokratiets definisjon og innhold var teoretikerne fra folkedemokratiene selv helt usynliggjorte i disse. Den sovjetiske ekspertisen talte i høyeste grad *om* og *til* de europeiske folkedemokratiene, og i svært liten grad *med* dem. Som jeg har vist over ville dette retoriske overtaket naturligvis forsvinne om den øst- og sentraleuropeiske parten ble helt lik sitt sovjetiske forbilde. For det sovjetiske imperiale prosjektet i Øst- og Sentraleuropa var det å definere og opprettholde en kvalitativ forskjell mellom Sovjetunionen og de nye demokratiene, alltid i Sovjetunionens favør, en avgjørende forutsetning.

En av Edward Saids grunnteser i *Orientalismen* er at det var mulig å se Orienten som statisk og ubevegelig i forhold til det dynamiske Europa:

⁵⁰⁵ Konstantin Simonov, “Glazami cheloveka moego pokoleniia”, i *Istorii tiazhelaia voda*, Vagrius, Moskva 2005, s. 318.

*“..as a system of thought Orientalism approaches a heterogenous, dynamic and complex human reality from an uncritically essentialist standpoint; this suggests both an enduring Oriental reality and an opposing but no less enduring Western essence, which observes the Orient from afar and from so to speak, above”*⁵⁰⁶

Alternativt kunne Orienten også sees som i bevegelse, om enn forsinket i forhold til Vesten, eller i bevegelse i feil retning. Enten Orienten var i stillstand eller bevegelse, ville Vesten alltid beholde en overlegen posisjon:

*“In a quite constant way, Orientalism depends for this strategy on this flexible positional superiority, which puts the Westerner in a whole series of possible relationships with the Orient without ever losing him the upper hand.”*⁵⁰⁷

Den marxistiske ideologien som lå til grunn for det sovjetiske prosjektet hadde som en forutsetning at det menneskelige samfunnet er dynamisk. Denne dynamikken var angivelig vitenskapelig bestemt og forutsigbar. Et samfunn måtte utvikle seg gjennom bestemte steg: fra primitiv kommunisme via slavesamfunn og føydalsamfunn fram til et borgerlig samfunn, før dette ble erstattet av proletariatets diktatur, sosialismen og kommunismen. Sovjetisk ideologi var preget av en grunnleggende utviklingsoptimisme på egne vegne. Sovjetunionen bygde i raskt tempo først sosialismen og siden kommunismen, på et vitenskapelig, marxistisk grunnlag. Dermed ble det umulig å basere skillet mellom Sovjetunionen og folkedemokratiene på dikotomien mellom dynamisk og statisk. Det var nødvendig å formulere skillet som mellom to forskjellige slags dynamikk. I kapittelet om Instituttet for verdensøkonomien og Institutt for økonomi ved det Sovjetiske vitenskapsakademiet har jeg vist hvordan dette først ble gjort ved å plassere folkedemokratiene på et samtidig, unikt historisk sidespor. I takt med tilhardningen av det ideologiske klimaet ble et slikt sidespor politisk umulig. En særskilt utviklingsvei ville undergrave gyldigheten av den marxistiske teorien som var fundamentet for det sovjetiske prosjektet. Folkedemokratiene ble dømt til en særskilt gjentakelse av Sovjetunionens fortid. Den sovjetiske erfaringen kunne hjelpe folkedemokratiene til å bygge sosialismen raskere – den utviklingen Sovjetunionen hadde gjennomgått over flere tiår skulle kunne komprimeres inn på langt kortere tid i folkedemokratiene. Dette var analogt med den posisjonen som ikke-europeiske utkantfolk i Sovjetunionen var i, slik Bruce Grant har vist:

⁵⁰⁶ Edward Said, ”Afterword”, i *Orientalism*, New York 1994, s. 333.

⁵⁰⁷ Edward Said, *Orientalism*, New York 1979, s. 7.

”...Siberian indigenous peoples have been roundly praised for their heroic leap from primitive-communal society to socialism. (...) their induction into modernity meant the bypassing of the slave holding, feudal and capitalist modes of production. Numerous book titles herald this ‘stride across a thousand years’ where the early days of social reconstruction were ‘equal to centuries,’...”⁵⁰⁸

Den store forskjellen var at de europeiske folkedemokratiene alt var anerkjent som langt inne i den kapitalistiske fasen, selv om noen av dem også strevde med “føydale levninger”. Mens de små folkeslagene i Sovjetunionens utkanter skulle komprimere tusen års utvikling, hadde de europeiske folkedemokratiene bare et trettitalls år å klemme sammen. Likevel var det nødvendig å opprettholde den utviklingsmessige distansen.

Analysen i denne avhandlingen har vist hvordan Folkedemokratiene ble plassert i en variant av et av Zenons paradokser - Akilles’ dilemma: Mesterløperen Akilles skulle løpe om kapp med en skilpadde. For å gjøre det hele rettferdig skulle skilpadden få et forsprang. Når det så ble Akilles’ tur til å starte, ville han raskt ta igjen forspranget. I mellomtiden har imidlertid skilpadden krabbet enda et lite stykke, og Akilles må ta dette igjen. Når han har gjort dette, vil skilpadden igjen ha kommet et lite stykke. Selv om forspranget stadig reduseres, til det til slutt er uendelig lite, kan Akilles aldri helt ta igjen eller komme forbi skilpadden.⁵⁰⁹ På samme måte var det mulig for folkedemokratiene å ha en akselerert utvikling, samtidig som de aldri riktig kunne ta igjen Sovjetunionen. Det var varianter av denne strategien som tillot Sovjetiske rådgivere å alltid beholde sin posisjonelle overlegenhet vis-a-vis Øst- og Sentraleuropa, til tross for alt ubehag og usikkerhet den underliggende opplevelsen av underlegenhet påførte dem.

⁵⁰⁸ Bruce Grant, *In the Soviet House of Culture. A Century of Perestroikas*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1995, s. 9-10.

⁵⁰⁹ Zenon var en gresk filosof i kolonien Elea i Sør-Italia. Han skal ha levd samtidig med Perikles på 400-tallet før vår tidsregning. Se Alf Henrikson, *Antikens Historier I*, Bonnier pocket, Stockholm 1983, først utgitt 1958, s. 112.

7 Bibliografi og kilder

7.1 Bøger

Abrams, Bradley F.: *The Struggle for the Soul of the Nation. Czech Culture and the Rise of Communism*, Rowman & Littlefield, Lanham, Maryland 2004.

Anderson, Benedict: *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. Revised edition*. Verso, London 2006.

Ash, Timothy Garton: *The Magic Lantern. The Revolution of '89 Witnessed in Warsaw, Budapest, Berlin and Prague*, Vintage books, New York, 1990.

Brooks, Jeffrey: *Thank You Comrade Stalin! Soviet Public Culture from Revolution to Cold War*, Princeton University Press, Princeton 2000.

Bykov, Pavel: *Put' k schast'iu. Zapiski laureata Stalinskoi premii, tokaria-skorostnika Moskovskogo zavoda shlifoval'nykh stankov*, Izdatel'stvo VTsSPS, Profizdat, Moskva 1951.

Clark, Katerina: *The Soviet Novel. History as Ritual. 3d edition*, Indiana University Press, Bloomington & Annapolis 2000.

Connelly, John: *Captive University. The Sovietization of East German, Czech and Polish Higher Education 1945-1956*, The University of North Carolina Press, Chapel Hill 2000.

Demetz, Peter: *Prague in Danger. The Years of German Occupation, 1939-1945: Memories and History, Terror and resistance, Theater and Jazz, Film and Poetry, Politics and War*. Farrar, Strauss and Giroux, New York 2008.

Duda, Gerhard: *Jenö Varga und die Geschichte des Instituts für Weltwirtschaft und Weltpolitik in Moskau 1921-1970*, Akademie Verlag, Berlin 1994.

Dunham, Vera S.: *In Stalin's Time. Middleclass Values in Soviet Fiction. Enlarged and Updated Edition*, Duke university press, Durham & London 1990.

English, Robert D.: *Russia and the Idea of the West. Gorbachev, Intellectuals & the End of the Cold War*, Columbia University Press, New York 2000.

Eran, Oded: *Mezhdunarodniki. An assessment of professional expertise in the making of soviet foreign policy, (Sic!)* Turtledove publishing, Ramat Gan, Israel 1979.

Erenburg, Ilya: *Gody, liudi, zhizn'. Izbrannye fragmenty*, Vagrius, Moskva 2006.

Ermolaev, Herman: *Censorship in Soviet Literature 1917-1991*, Rowman & Littlefield, Lanham, Maryland 1997.

Figes, Orlando: *The Whisperers. Private Life in Stalin's Russia*, Metropolitan Books, New York 2007.

Fitzpatrick, Sheila: *Tear off the Masks! Identity and Imposture in Twentieth-Century Russia*, Princeton University Press, Princeton & Oxford, 2005.

Gallagher, Matthew P., *The Soviet History of World War II. Myths, Memories and Realities*, Praeger, New York and London 1963.

Garton Ash, Timothy: *The Magic Lantern. The Revolution of '89 Witnessed in Warsaw, Budapest, Berlin and Prague*, Vintage books, New York, 1990.

Gati, Charles: *Hungary and the Soviet Bloc*, Duke University Press, Durham 1986.

Glushchenko, Ivan Evdokimovich: *Strany, vstrechi, uchenye (zapiski biologa)*, Izdatel'stvo akademii nauk SSSR, Moskva, 1963.

Goldsworthy, Vesna: *Inventing Ruritania. The Imperialism of the Imagination*, Yale University Press, New Haven & London 1998.

Grant, Bruce: *In the Soviet House of Culture. A Century of Perestroikas*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1995.

Grossman, Vasily, *A Writer at War. A Soviet Journalist with the Red Army, 1941-1945*. Edited and translated by Antony Beevor and Luba Vinogradova, Vintage books, New York 2007.

Hanak, Tibor: *Lukács war anders*, Verlag Anton Hain, Meisenheim am Glan 1973.

Harley, John Brian, red. Paul Laxton: *The New Nature of Maps. Essays in the History of Cartography*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore 2001.

Hellbeck, Jochen: *Revolution on My Mind. Writing a Diary under Stalin*, Harvard University Press, Cambridge Massachusetts & London, England 2006.

Hirsch, Francine: *Empire of Nations. Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union*, Cornell University Press, Ithaca & London 2005.

Henrikson, Alf: *Antikens Historier I*, Bonnier pocket, Stockholm 1983, først utgitt 1958.

Holbrooke, Richard: *To End A War*, Random House, New York 1998.

Honchar, Oles' (Oleksandr): *Znamenostsy*, oversatt til russisk av Lev Shapiro, Sovetskii Pisatel', Moskva 1950.

Honchar, Oles': *Shchodenniki u tr'okh tomakh, tom 1 1943-1967*, Tilrettelagt og kommentert av Valentina Honchar, Veselka, Kyiv 2002.

Hopf, Ted: *Social Construction of International Politics. Identities & Foreign Policies, Moscow, 1955 & 1999*, Cornell University Press, Ithaca 2002.

Huntington, Samuel P.: *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, Simon & Schuster paperbacks, New York 1996.

Kadarkay, Arpad: *Georg Lukács. Life, Thought and Politics*, Basil Blackwell, Cambridge Massachusetts & Oxford, England 1991.

Karaganov, Aleksandr Vasil'evich: *Konstantin Simonov. Vblizi i na rasstoianii*, Sovetskii pisatel', Moskva 1987.

Kelly, Catriona: *Refining Russia: Advice Literature, Polite Culture, & Gender from Catherine to Yeltsin*, Oxford University Press, Oxford 2001.

Kelly, Catriona: *Comrade Pavlik. The Rise and Fall of a Soviet Boy Hero*. Granta publications, London 2005.

Kitchin, Rob og Blades, Mark: *The Cognition of Geographic Space*, I. B. Tauris & Co, London & New York 2002.

Kopelev, Lev: *No Jail for Thought*, Martin Secker & Warburg Ltd., London 1977.

Krag, Helena (red.): *Stjerner-fiskegarn. Sovjetrussisk lyrikk*, Bokklubbens lyrikkvenner, Stabæk 1985.

Lazarev, Lazar Il'ich, *Konstantin Simonov*, Khudozhestvennaia literatura, Moskva 1985.

Lundestad, Geir: *The American Non-policy Towards Eastern Europe 1943-47*, Universitetsforlaget, Oslo/New York 1975.

Lundestad, Geir: *Øst, Vest, Nord, Sør; Hovedlinjer i internasjonal politikk 1945-1985*, Universitetsforlaget, Oslo 1985.

Malia, Martin: *The Soviet Tragedy. A History of Socialism in Russia, 1917-1991*, Free Press, New York 1994.

McCannon, John: *Red Arctic. Polar Exploration and the Myth of the North in the Soviet Union, 1932-1939*, Oxford University Press, New York & Oxford 1998.

Merridale, Catherine: *Ivan's War. The Red Army 1939-45*, Faber and Faber, London 2005.

Montefiore, Simon Sebag: *Stalin. The Court of the Red Tsar*, Phoenix, London 2004.

Morrissey, Katherine G.: *Mental Territories. Mapping the Inland Empire*, Cornell University Press, Ithaca & London 1997.

Naumann, Friedrich: *Mitteleuropa*, Verlag von Georg Reimer, Berlin 1915.

Neuburger, Mary: *The Orient Within. Muslim Minorities and the Negotiation of Nationhood in Modern Bulgaria*, Cornell University Press, Ithaca and London, 2004.

Pollock, Ethan: *Stalin and the Soviet Science Wars*, Princeton University Press, Princeton & Oxford, 2006.

Richmond, Yale: *Cultural Exchange and the Cold War. Raising the Iron Curtain*. The Pennsylvania State University Press, University Park, Pennsylvania 2003.

Rotihaug, Ingunn: "For fred og vennskap mellom folkene", *Sambandet Norge-Sovjetunionen 1945-70*, Institutt for forsvarsstudier, Oslo 2000.

Said, Edward: *Orientalism*. Vintage Books, New York 1979/1994.

Seton-Watson, Hugh: *The Pattern of Communist Revolution. An Historical Analysis. 2. Edition*, Methuen, London 1960.

Siegelbaum, Lewis: *Stakhanovism and the Politics of Productivity in the USSR, 1935-1941* Cambridge University Press, Cambridge 1988.

Simonov, Konstantin: *Istorii tiazhelaia voda*, Vagrius, Moskva 2005.

Simonov, Konstantin: *Norvezhskii dnevnik*, Sovetskii pisatel', Moskva 1956.

Simonov, Konstantin: *Raznye dni voiny: dnevnik pisatelja*, Molodaia gvardiia, Moskva 1975.

Simonov, Konstantin, *Pod kashtanami Pragi*, i *Sobranie sochinenii v shest' tomakh, tom shestoi*, Khudozhestvennaia literatura, Moskva 1970, s. 281-348.

Slezkine, Yuri: *Arctic Mirrors. Russia and the Small Peoples of the North*, Ithaca, London 1994.

Sudoplatov, Pavel og Anatoli med Jerrold L. og Leona P. Schechter: *Special Tasks. The Memoirs of an Unwanted Witness – a Soviet Spymaster*, Little, Brown & Co, London 1994.

Thongchai, Winichakul: *Siam Mapped: A History of the Geo-Body of a Nation*, University of Hawaii Press Honolulu, 1994.

Tikos, Laszlo, *E. Vargas Tätigkeit als Wirtschaftsanalytiker und Publizist*. Arbeitsgemeinschaft für Osteuropaforschung, Werner Markert, Tübingen 1965.

Todorova, Maria: *Imagining the Balkans*, Oxford University Press, Oxford 1997.

Ungváry, Krisztián: *The Siege of Budapest. 100 Days in World War II*, Yale University Press, New Haven & London 2005.

Von Geldern, James og Stites, Richard (Ed.): *Mass Culture in Soviet Russia. Tales, Poems, Songs, Movies, Plays and Folklore 1917-1953*, Indiana University Press, Bloomington & Indianapolis, 1995.

Weiner, Amir: *Making Sense of War: the Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution*, Princeton University Press, Princeton 2001.

Wolff, Larry: *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*, Stanford University Press, Stanford, California 1994.

Wood, Denis, med Fels, John: *The Power of Maps*, The Guilford Press, New York 1992.

Wädekin, Karl-Eugen: *Agrarian Policies in Communist Europe. A Critical Introduction*, Allanheld, Osmun publishers & Martinus Nijhoff publishers, The Hague/London 1982.

Yekelchyk, Serhy: *Stalin's Empire of Memory. Russian-Ukrainian Relations in the Soviet Historical Imagination*, University of Toronto Press Inc., Toronto 2004.

Yekelchyk, Serhy: *Ukraine. Birth of a Modern Nation*. Oxford University Press, Oxford 2007.

Zubkova, Elena: *Russia after the War. Hopes, Illusions and Disappointments, 1945-1957*, M. E. Sharpe, Armonk, NY & London, England, 1998.

7.2 Artikler og annet trykt materiale

Bakke, Elisabeth: "Kva(r) er Sentral-Europa?" i Harald Baldersheim, Bernt Hagtvet og Knut Heidar (Red.), *Statsvitenskapelige utsyn. Politiske tema og tenkemåter i en oppbruddstid*, Høyskoleforlaget, Kristiansand 2001, s. 227-235.

Bandera, V. N.: "The New Economic Policy as an Economic system", i *The Journal of Political Economy*, Vol. 71, No. 3, 1963 s. 265-279.

Barghoorn, Frederick C.: "The Varga Discussion and its Significance" i *American Slavic and East European Review* Vol. 7, No. 3, 1948, s. 214-236.

Berends, Jan C.: "Besuch aus der Zukunft. Sowjetische Stachanov-Arbeiter in der DDR", *Jahrbücher der Geschichte Osteuropas*. Band 50, Heft 2, Wiesbaden, Sitz Stuttgart 2002, s. 195-204.

Bhabha, Homi: "On Mimicry and Man: The Ambivalence of Colonial Discourse", i *October*, Vol. 28, Discipleship: A Special Issue on Psychoanalysis, (Spring 1984), The MIT Press, New York, s. 125-133.

Churchill, Winston: tale i Fulton, Missouri, 5. mars 1946, hentet fra <http://www.historyguide.org/europe/churchill.html>, nedlastet 7. august 2009.

Clark, Katerina: "Germanophone Contributions to Stalinist Literary Theory: The Case of Georgy (sic!) Lukacs and Mikhail Lifšic, and their roles in Literaturnyj Kritik and IFLI.", *Russian Literature* LXIII (2008), II/III/IV, Amsterdam, s. 513-528.

Connelly, John: "The Sovietization of Higher Education in the Czech Lands, East Germany, and Poland during the Stalinist Period, 1948-1954", i Michael David-Fox og György Péteri (red.) *Academia in Upheaval. Origins, Transfers, and Transformations of the Communist Academic Regime in Russia and East Central Europe*. Bergin & Garvey, Westport, Connecticut 2000, s. 141-177.

Conrad, JoAnn: "James Von Geldern and Richard Stites (Ed.), *Mass Culture in Soviet Russia. Tales, Poems, Songs, Movies, Plays and Folklore 1917-1953*", (Bokmelding) *Journal of American Folklore* 110 (1997), s. 100-103.

David-Fox, Michael: "From Illusory 'Society' to Intellectual 'Public': VOKS, International Travel and Party-Intelligentsia Relations in the Interwar Period", *Contemporary European History*, Vol. II Part 1, 2002, s. 7-32

David-Fox, Michael: "Stalinist Westernizer? Aleksandr Arosev's Literary and Political Depictions of Europe", *Slavic Review*, Vol 62, No 4, 2003, s. 733-759.

Domar, Evsey D.: "The Varga Controversy" i *The American Economic Review* Vol. 40, No 1, 1950, s. 132-151.

Dzjadevyč, Tetjana: "Der ukrainische sozialistische Realismus und der Europa-Diskurs. Die Nachkriegswerke von Oles' Hončar (1946-1948), i José M. Faraldo, Paulina Gulińska-Jurgiel, Christian Domnitz (red.) *Europa im Ostblock: Vorstellungen und Diskurse (1945-1991)*. *Europe in the Eastern Bloc. Imaginations and Discourses (1945-1991)* Böhlau Verlag, Köln 2008, s. 145-163.

Fayet, Jean Francois: "La VOKS. La Societe pour les échanges culturels entre l'URSS et l'étranger", *International Newsletter of Communist Studies*, Vol XIII, Section IV.3, Mannheim 2007.

Fitzpatrick, Sheila: "Becoming Cultured: Socialist Realism and the Representation of Privilege and Taste", i Sheila Fitzpatrick, *The Cultural Front. Power and Culture in Revolutionary Russia*, Cornell University Press, Ithaca 1992, s. 216-237.

Garton Ash, Timothy: "Catching the Wrong Bus?", i Timothy Garton Ash, *History of the Present. Essays, Sketches, and Dispatches from Europe in the 1990s*. Vintage books, New York 1999, s. 150-160.

Haga, Lars P.: "Oppdagelse og oppdragelse. Sovjetiske reisekadere rapporterer fra Tsjekkoslovakia 1945-1949", Hovedfagsoppgave i historie, NTNU, Trondheim 2003.

Hellbeck, Jochen: "Working, Struggling Becoming: Stalin-Era Autobiographical Texts", *The Russian Review* 60 (Juli 2001), s. 340-359.

Hough, Jerry F.: "The Evolution in the Soviet World View" i *World Politics* Vol. 32, No. 4, 1980, s. 509-530.

Hundstad, Dag: "Regionsbygging i sør", i Bjørg Seland (red.), *Regionen - historiske perspektiver, aktuelle utfordringer*, Høyskoleforlaget, Kristiansand 2009.

Krementsov, Nikolai: "Lysenkoism in Europe: Export-Import of the Soviet Modell", i Michael David-Fox og György Péteri (Red.), *Academia in Upheaval. Origins, Transfers, and Transformations of the Communist Academic Regime in Russia and East central Europe*, Westport, Connecticut & London, 2000, s. 179-202.

Lipskii, Andrei: Intervju med Sergei Aleksandrovich Karaganov, "Kak Rossii popast' v Evropu", i *Novaia Gazeta* No 24, 5. april 2007,

<http://www.novayagazeta.ru/data/2007/24/09.html>, nedlastet 18.08.2009.

Neumann, Iver B.: "Russia as Central Europe's Constituting Other", paper presented to the third conference of the International Society for the Study of European Ideas (ISSEI), Aalborg University, Denmark, 24-29 August 1992, workshop on 'The "Enemy" in the European Mind and European Integration: The Cold War and the Iron Curtain', chair Dr Vilho Harle. Norsk utenrikspolitisk institutt, Oslo 1992.

Neumann, Iver B.: "The Mongol Connection: Russia's Asian Entry into European Politics." Nupi Working Paper 736, Norsk utenrikspolitisk institutt, Oslo 2008.

Nikolaev, I. I.: "Deiatel'nost' KPSS po ideino-teoreticheskoi podgotovke rukovodiashchikh kadrov", *Voprosy Istorii KPSS*, Nr. 1, Moskva 1982.

North, Robert C. "The NEP and the New Democracy", *Pacific Affairs*, vol. 24, No 1, 1951, s. 52-60.

Péteri, György: "Before the Schism. Revisiting György Lukács' 'Plebeian Democracy' in a Global Perspective." i Ragnar Björk & Alf W. Johansson, *Samtidshistoria och politik. Vänbok til Karl Molin*, Hjalmarsson & Högberg, Stockholm 2004, s. 357-390.

Péteri, György: "Nylon Curtain – Transnational and Transsystemic Tendencies in the Cultural Life of State-Socialist Russia and East-Central Europe.", *Slavonica*, Vol. 10, No. 2 November 2004, s. 113-123.

Putin, Vladimir: "Stranitsy istorii – povod dlia vzaimnikh pretenzii ili osnova dlia primireniia i partnerstva?" 31.08.09 <http://premier.gov.ru/events/3514.html>, nedlastet 03.09.09.

Skilling, H. Gordon: "'People's Democracy' in Soviet Theory. I", i *Soviet Studies* Vol. 3, No 1 1951, s.16-33 og "People's Democracy in Soviet Theory II", i *Soviet Studies* Vol. 3, No 2 1951, s. 131-149.

Stalin, Josef, *Rech na pervom vsesoiuznom soveshchanii stakhanovtsev*, Partizdat VKP/b/, Moskva 1937.

Stalin, Josef: *Om den dialektiske og historiske materialisme*, A/S Norsk forlag ny dag, Oslo 1952.

Stykalin, Aleksandr: "György Lukács (1885-1971). Biograficheskii ocherk" i Sereda, V. og Stykalin, A. (Red.) *Besedy na Lubianke. Sledstvennoe delo D'ërdia Lukacha. Materialy k biografii*, Rossiiskaia akademiia nauk, Institut slavianovedeniia, Moskva 2001, s. 166-213.

Sverdlovtssev, M.: "Podgotovka teoreticheskikh kadrov KPSS", *Voprosy istorii KPSS*, nr 1, Moskva 1972.

Tacitus: *Agricola*, i *Tacitus I, Agricola, Germania, Dialogus*, Loeb Classical Library 35, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1970, s. 27-115.

Telberg, Ina: "Heroes and Villains of Soviet Drama", *American Sociological Review*, Vol. 9, No. 3, *Recent Social Trends in the Soviet Union* (June 1944), s. 308-311.

Tolz, Vera: "The Formation of the Soviet academy of Sciences: Bolsheviks and Academicians in the 1920s and 1930s" i Michael David-Fox og György Péteri (red.) *Academia in Upheaval. Origins, Transfers, and Transformations of the Communist Academic Regime in Russia and East Central Europe*, Bergin & Garvey, Westport, Connecticut og London, England 2000, s. 39-72.

Tromly, Benjamin: "An Unlikely National Revival: Soviet Higher Learning and the Ukrainian "Sixtiers," 1953-1965" i *The Russian Review* 68, (October 2009), s. 607-622.

Volkov, Vadim: "The Concept of 'Kul'turnost'. Notes on the Stalinist Civilizing Process", i Sheila Fitzpatrick (Ed.) *Stalinism: New Directions*. Florence KY, 1999, s. 210-230.

Vronskaya, Jeanne: "Oles Gonchar", *The Independent*, 2. august 1995, <http://www.independent.co.uk/news/people/oles-gonchar-1594366.html>, nedlastet 14.01.10.

Widdis, Emma: "To Explore or Conquer? Mobile Perspectives on the Soviet Cultural Revolution", i Evgeny Dobrenko og Eric Naiman (red.), *The Landscape of Stalinism. The Art and Ideology of Soviet Space*, University of Washington Press, Seattle 2003, s. 219-240.

Yakimiuk, Peter: "Obituary: Oles Gonchar", *The Independent*, 14. august 1995, <http://www.independent.co.uk/news/obituaries/obituary-oles-gonchar-1596214.html> nedlastet 14.01.10.

Yekelchyk, Serhy: "Celebrating the Soviet Present. The Zhdanovshchina Campaign in Ukrainian Literature and the Arts" i Donald J. Raleigh (ed.), *Provincial Landscapes. Local Dimensions to Soviet Power, 1917-1953*, University of Pittsburgh Press, Pittsburgh 2001, s. 255-275.

Zaubermann, A.: "Economic Thought in the Soviet Union", *The Review of Economic Studies*, Vol 16, No. 3, 1949-1950, s.189-200.

Zhdanov, Andrei: *Sovetskaia literatura, samaia ideinaia, samaia peredovaia literatura v mire. Rech' na pervom vsesoiuznom s"ezde sovetskikh pisatelei 17 avgusta 1934 goda*, Gosudarstvennoe izdatel'stvo politicheskoi literatury, Moskva 1953, først trykket i *Pravda* 20. august 1934.

7.3 Websider

"Oles Honchar's biography", hjemmesidene til Kherson fylkes universal-vitenskapelige bibliotek: <http://www.lib.kherson.ua/eng-gonchar-1.htm> nedlastet 14.01.10.

"Spiritual search in the Diaries of Oles Honchar, a prominent Ukrainian writer", *Welcome to Ukraine Magazine*" <http://www.wumag.kiev.ua/index2.php?param=pgs20071/104> nedlastet 14.01.10.

"Oles' Gonchar" http://www.peoples.ru/art/literature/prose/oles_gonchar/ nedlastet 29.03.08.

Sergei Karaganov, offisiell hjemmeside: <http://karaganov.ru/>, sist nedlastet 20.05.10.

PEECS, Program on east European Cultures and Societies, projects in progress, "Imagining the West":

http://www.hf.ntnu.no/peecs/home/index.php?option=com_content&task=view&id=55&Itemid=60, sist nedlastet 06.07.10.

7.4 Sovjetiske tidsskrifter

Mezhdunarodnoe Khoziaistvo i Mezhdunarodnaia Politika, Akademiia Nauk SSSR, Moskva, årgangene fra 1944 til 1947.

Voprosy Ekonomiki, Akademiia Nauk SSSR, Moskva, årgangene fra 1948 til 1953.

7.5 Kart

"Politicheskaiia karta Srednei Evropy", plansje No. 29 i *Atlas komandira RKKA*, 1937.

"Sredniaia Evropa. Karta putei soobshcheniia", plansje No. 13 i *Novyi nastol'nyi atlas*" A. F. *Marksa*, Petrograd 1909.

7.6 Arkivmateriale

Arkhib Rossiiskoi Akademii Nauk, Fond 1877, *Institut Ekonomiki*.

Arkhib Rossiiskoi Akademii Nauk, Fond 1993, *Institut Mezhdunarodnogo Khoziaistva i Mezhdunarodnoi Politiki*.

Gosudarstvennyi Arkhib Rossiiskoi Federatsii, Fond 5283, *Vsesoiuznoe obshchestvo kul'turnykh sviazei so zagranitsej*.

Arkhib Vneshnei Politiki Rossiiskoi Federatsii, Fond 77, *Referentura po Vengrii*.

